

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

BÜYÜK SAVAŞIN HAFIZA MEKÂNLARI

Gelibolu ve Alsace Lorraine

E. ZEYNEP SUDA

*maudite
soit la
guerre*

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

BÜYÜK SAVAŞIN HAFIZA MEKÂNLARI

E. ZEYNEP SUDA

**Büyük Savaşın
Hafıza Mekânları
 anakkale-Gelibolu
ve Alsace Lorraine Cepheleri**

Yazılama Yayınevi: 159

Dünyaya Pencere: 15

Büyük Savaşın Hafıza Mekânları
Çanakkale-Gelibolu ve Alsace Lorraine Cepheleri
E. Zeynep SUDA

Düzeltili: Mehmet Barış

Kapak Tasarımı: Levent Karaoğlu

Sayfa Düzeni: B.Barış Koç

ISBN: 978-605-9988-27-8

Birinci Baskı: Mayıs 2017

© Yazılama Yayınevi

Baskı: Mutlu Basım Yayın - Bahri Mutlu

Davutpaşa Cad. Güven İş Merkezi

C Blok No: 256 Topkapı - İSTANBUL

Tel: 0212 577 72 08

Sertifika no: 18569

Yazılama Yayınevi Hizmetleri Ltd. Şti.

Serasker Cad. Osmancık Sokak

Betül Han 9/13 Kadıköy - İstanbul

0 216 338 52 59

iletisim@yazilama.com

www.yazilama.com

Büyük Savaşın Hafıza Mekânları

**Çanakkale-Gelibolu
ve Alsace-Lorraine Cepheleri**

E. Zeynep SUDA

KARŞILAŞTIRMALI BİR DEĞERLENDİRME

E. Zeynep Suda: Çanakkale’de doğdu, Boğaziçi Üniversitesi’nde sosyoloji ve İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi’nde İngiliz dili ve edebiyatı öğrenimi gördü. Yüksek lisans ve doktorasını siyaset bilimi ve uluslararası ilişkiler alanında yaptı. Sözlü tarih, kent sosyolojisi ve hafıza mekânları ile ilgili kitap ve makaleler yayınladı. 2015-2016 ders yılında Strasbourg Üniversitesi, Türk Bilimleri Bölümü’nün davetlisi olarak hafıza mekânları üzerine araştırma yaptı. Halen İstanbul Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler bölümünde öğretim üyesidir.

İÇİNDEKİLER

Önsöz	7
Giriş	11
Toplumsal Hafıza Ve Hafıza Mekânları	21
• Pierre Nora ve Hafıza Mekânları: Les Lieux de Mémoire	35
Bir Ulusal Hafıza Mekânı Olarak Gelibolu Yarımadası	43
• Bir hafıza mekânı oluşturmak: Gelibolu	60
• 2000'lerde Gelibolu: Hafızanın yeniden inşası	75
Büyük Savaşın Batı Cephesi: Alsace Lorraine	95
• Giriş	95
• Savaşa Giderken	99
• Fransa'da Büyük Savaşın Toplumsal Hafızası: Anmalar ve Hafıza Mekânları	100
• Hatırlananlar ve Unutulanlar	112
• Özgül bir Tarihsel Çerçeve: Alsace-Lorraine	117
• Anmalar, Sosyal Hafıza ve Ulusal Kimlik	124
• Büyük Savaş Alsace-Lorraine'de Nasıl Hatırlıyoruz?	137
Sonuç	151
Kaynaklar	164
Ekler	179

Önsöz

Büyük Savaş'ta yalnızca Fransa'da yaklaşık 8 milyon kişi askere alındı. Bunların içinden 1,4 milyon ölü, 350 bin kayıp, bunca insan savaş alanlarında yok oldu. Binlerce insan savaş sırasında kullanılan gaz yüzünden kör oldu, ağır bedensel ve psikolojik yaralar aldı. 300 bin insan, kimlikleri bile bilinmeden çukurlara kondu, mümkün olduğunca hızla gömüldü. Savaşa karşı safta katılan Osmanlı Devleti'nin kayıpları henüz tam olarak bilinmiyor. Büyük seferberlik sırasında 2 milyon kişinin askere alındığı, bunun büyük bir kısmının cephede, savaşırken ya da hastalıklardan ötürü yaşamını kaybettiği, esir düştüğü, üçte birine yaklaşan kesiminin asker kaçaklarına dahil olduğu ileri sürülüyor. Elimizde yaklaşık rakamlar var ve bu kadarı bile nüfusun genç, çalışma ve yaşama çağında en verimli kısmının yok olduğu gerçeğini gizlemiyor. Göçler, yerinden etmeler, nüfus mübadeleleri ve başka savaşların izlediği çok kanlı ve karanlık bir deneyimden söz ediyoruz. Adı üstünde: Büyük Savaş. Zaferler, anlaşmalar, kahramanlık söylenceleri bunca ölü ve bunca kaybın üstüne inşa edildi. Bu çalışma Büyük Savaşın hafıza mekânları hakkındadır.

Çalışmamı kendi açımdan anlamlı kılan konulardan bir tanesi Savaşın Batı cephesinin, buradaki insani/siyasi/ideolojik/kültürel deneyimin ülkemizden bakıldığında ayrıntılı olarak bilinmiyor olmasıdır. 2015-2016 ders yılını İstanbul Üniversitesi ve Siyasal Bilgiler Fakültesi'nden izinli olarak Fransa'nın Alsace-Lorraine bölgesinde, Strasbourg kentinde, Strasbourg Üniversitesi'nin Türk Etüdleri Enstitüsü'nde geçirdim. Bu olanağı sağlayan başta değerli

hocalarıma, üniversiteme, danışmanlık yapma nezaketi gösteren, vakit ayıran Paul Dumont ve Stephane de Tapia'ya, çalışmalarım sırasında yardımlarını esirgemeyen Johann Strauss'a, güzel Çanakkale şarkılarıyla sanatçı desteği veren Ragıp Ege'ye, orada kaldığım süre boyunca çalışmalarımı sürdürdüğüm Tarih Bölümü Kütüphanesi ve Bibliothèque National Universitaire çalışanlarına içten teşekkür ederim. Bir Pazar günü açık tek kütüphane BNU iken kapıda biriken öğrenci kalabalığı yüzünden içeride yer kalmayınca girememek çok ilginç bir deneyimdi. Bu ortamda toplumsal hafıza üzerine okumak ve düşünmek için hem tarihsel ve hem de güncel çok elverişli bir zemin mevcuttu. Ayrıca de Tapia ailesine, yerel bir Alsace yemeği olan şukrut pişiren, 8 Mart'ta yalnız bırakmayan Fatma de Tapia'ya, beni evinde misafir etme nezaketi gösteren Sonia Belkis Philonenko'ya, ki bu sayede Strasbourg Üniversitesi, Türkoloji Bölümü'nün unutulmaz başkanı Irène Melikof hocanın kitapları arasında uyuma şansına erdim, çok teşekkür ederim. Strasbourg günlerinde yalnız bırakmayan genç arkadaşlarıma teşekkür ederim. Reyhan, Gülhayat, her zaman yanınızdayım. Bir notum daha olacak: Nereye gidersek gidelim, kendimizi ve yaşadığımız yeri, kendi deneyimlerimizi, arka planımızı, hayallerimizi yanımızda götürüyoruz. Geri dönmek üzere...

Bu çalışmayı yapma konusunda beni yüreklendiren değerli hocam Prof.Dr.Fatmagül Berktaş'a emekliliğinin güzel geçmesi dilekleriyle içten teşekkür ederim.

Teşekkür faslına devam edersek, elbette annem Ferhan Bozoğlu Suda'ya, kardeşim Hüseyin'e ve arkadaşlarıma çok teşekkür ederim. Yeğenim Can Suda'ya beni bilgisayar oyunu Battlefield I ile tanıştırdığı, küçük bir not gönderdiği için çok teşekkür ederim. Mühendislikten sosyolojiye geçti, daha kolay olmadığını biliyorum. Ne kadar sabırlı, cesaretlendirici, ne güzel arkadaşlarım varmış. Güvenlerine layık olmak çok zor bir işmiş. Kimi zaman talepkâr olduysam, kendime uyguladığım sıkı düzeni onlara da yansıtıyorsam, çalışırken sıkıntı verdiğem özür dilerim. Yazdıklarımı okuyup eleştirilerini, düzeltme önerilerini sıralayan değerli dostlarıma, özellikle değerli destek ve önerileri ile katkıda bulunan Mahmut Şenol'a, sevgili arkadaşım Kaya Tokmakçıoğlu'na, yayınevi emektarlarına Kuzey Fransa gezimiz sırasında anıtların

fotoğraflarını çeken arkadaşım Bora Bayrakçı'ya, kapak düzenlemesini yapan sevgili arkadaşım Levent Karaoğlu'na teşekkürlerimi sunarım.

Savaşı düşünmek ve konuşmak, hatırlamak içinde yaşadığımız zor günlerde ne kadar güncel bir mesele. Savaş, ne kadar istemesek de iç içe yaşadığımız, evimizin kapısından, yüreğimizin ta içine giren bir olgu. Strasbourg'da bulunduğum süre boyunca Türkiye'de, Fransa'da, dünyanın diğer yerlerinde patlayan bombalar, Ege denizinde kıyıya vuran küçük çocuklar oldu. Bu karanlık günlerde beni yalnız bırakmayan arkadaşlarım Sandrine ve Fadime'ye, Canan ve Hasan'a, Rahime'ye çok teşekkür ederim.

Ve tekrar etmek isterim: Ölümü değil yaşamı, savaşı değil barışı savunan bir düşüncenin Büyük Savaşın yüzüncü yılına yakışan tek yaklaşım olduğunu düşünüyorum.

Giriş

Araştırmamıza konu olan ülkemizde ve Fransa’da, 2014-2018 yılları arasında Batı ve Doğu dünyasında önceleri Büyük Savaş, daha sonra, ikincisinin yaşanmasının ardından Birinci Dünya Savaşı olarak adlandırılan savaşın yüzüncü yıldönümü anısına birçok akademik ve popüler toplantı, anma ve etkinlik gerçekleştiriliyor.¹ Bu kapsamda Batı ve Doğu cephelerinde savaşa ve savaş sonrası oluşan toplumsal hafızaya dair birçok çalışma yapılıyor. Arşivler yeniden ele alınıyor, yeni kitaplar yayınlanıyor, hafıza mekânları elden geçiriliyor, anma törenleri daha büyük bir katılımı ve yüzüncü yılın yarattığı enerji ile gerçekleştiriliyor. Bu alanlara ve savaşa dair hafızaya günümüz dünyasından hareketle yeni siyasi anlamlar yükleme çabası görülüyor. Çalışmamızda yer vereceğimiz gibi, bu alanlar üzerinde mücadele devam ediyor.

Büyük Savaş’ta Osmanlı-Türk, Gelibolu ve Fransa’da Alsace-Lorraine bölgesi deneyimine baktığımızda farklı ve ortak özellikler görmek mümkün. Farklılıklar yapısal, sosyolojik temellerden kaynaklandığı gibi tarihsel/özel koşullardan da kaynaklanabiliyor ve savaş sonrasında toplumsal hafızanın oluşmasına da etkide bulunuyor. Avrupa’da Fransa/Almanya savaş deneyimi ve ilkinden daha ağır bir yıkım ikinci bir savaşta bir kez daha yaşanmışken Osmanlı-Türk deneyimi Büyük Savaş’ta Gelibolu cephesi sonrası diğer cephelerde savaşların devam etmesi, Kurtuluş Savaşı ve

Türkiye’de ve Fransa’da resmi 1914-1918 100.yıl etkinlikleri için bkz.<http://www.canakkale2015.gov.tr/tr>. <http://centenaire.org/fr/en-france>. Ulaşım tarihi: 08.01.2014.

Cumhuriyetin kurulması ile farklı içerikler, farklı anlamlar kazandı. Bu deneyim farklılıkları savaşın nasıl değerlendirildiği ve hafızanın nasıl oluştuğunu da etkiledi.

Başka önemli farklara da değinmek gerekiyor: Çalışmamızda ele aldığımız Alsace-Lorraine bölgesinin Fransa/Almanya arasındaki coğrafi konumu ve sınırdaki olma gerçeği orada gerçekleşen savaşın, cephenin özelliklerini belirliyor. 10 Mayıs 1871’de imzalanan Frankfurt Antlaşması ile belirlenen Fransız Alman sınırının geçtiği Vosges dağları dorukları ve tepeleri savaşın yaşandığı zor bir coğrafya olarak hafızalara kazınmış durumda. Bu bölge ve savaş Büyük Savaş’ta anahtar konumda bir cephe olmamakla birlikte Fransa’da toplumsal hafıza açısından büyük önem taşıyor. Fransız milliyetçiliğinin savaş öncesinden başlayarak bu bölgeye önem vermesi, bunu vurgulayan bir söylem geliştirmesi boşuna değil. Fransa’da 1870-71 Alman savaşı yenilgisinin ve Alsace-Lorraine’in kaybının yarattığı büyük bir travma mevcut. Çanakkale ve Gelibolu cephesine bu açıdan bakacak olursak stratejik öneme sahip bir boğazdan, bir deniz geçidinden söz ediyoruz. Kendine ait bir önemi yok, ancak geçildiğinde ulaşılacak yer ülkenin kalbi, bir imparatorluk başkenti olarak İstanbul. Dolayısıyla farklı özelliklere sahip de olsalar bu iki bölge için verilen savaşın Fransız ve Türk milliyetçiliği ve halka malolma açısından ortak kimi yönlerini bulmak mümkün. Aslında savaşın kaderi açısından belirleyici rol oynamamakla birlikte, savaş sonrasında da taşıdıkları sembolik önemi kaybetmiyorlar. Sınır, son kale, vatan savunması, bir devrin battığı yer gibi sembolik ifadeler her ikisi için de etkin olarak kullanılıyor. Bir diğer konu, cephede hayatını kaybedenlere atfedilen önem, onlara nasıl yaklaşıldığı ile ilgili. Alsace-Lorraine bölgesinin görece küçük, kırsal ve geleneksel bir yapıda olduğunu düşünürsek, köylerde, sanayileşmiş kasabalarda, her komünde savaşa giden evlatların tek kaydı mevcut. Bunlar Katolik bir toplumda kilise defterlerinde yazılı. Ayrıca tüm dini cemaatlerin de bu türden kayıtları bulunuyor. Sivil anlamda da, örneğin sanayi tesisleri, işçiler, demiryolu çalışanları gibi alanlarda kayıtlara sahip, bir tarih geleneği olan, biraz da sınırdaki olduğu için tarihe meraklı bir topluluktan söz ediyoruz. Bu bölge 1871’den sonra çok değişmiş, Alman yönetimi altında modernleşmiş, sanayisi

ilerlemiş, kentlerde belirgin bir burjuva sınıfı ve aydın topluluğu ortaya çıkmış bir yer. Kırsal üretim önem taşımakla birlikte demiryolları vb. yoluyla kentlerle ilişkisi güçlenmiş, kereste, porse-len, tekstil, şarap gibi önemli geleneksel sanayi üretimleri modern dönemde fabrika üretimi haline gelmiş bir bölge Alsace-Lorraine. Aynı şeyi yerel topluluklar açısından Osmanlı/Türk geleneği için söylememiz mümkün değil. Elbette buna Osmanlı Devleti'nin kay-ıt tutma geleneklerini örnek göstererek karşı çıkanlar olacaktır. Ama bir önemli konu da, bu dönemeçte Balkanlardan ve diğer bölgelerden imparatorluk merkezine ve oradan da dışarıya, dün-yanın çeşitli yerlerine büyük göçlerin yaşandığı, yıkılmakta olan bir imparatorluktan söz ediyor olmamız. Fransa'da Alsace-Lor-raine cephesinde çoğunlukla Fransız askerinin savaştığı düşünülürse (diğer bölgelerde Britanya, İskoç, Amerikan, Anzac askerleri de cephede yer almıştır), Gelibolu cephesinde Almanlarla birlik-te, Alman komuta kademesi altında savaşılması bir diğer farklı-lığı oluşturuyor. Burası aslında Osmanlı Devleti'nin savaştığı diğer cephelerden de farklı, kendine özgü bir yapıya sahiptir. Savaş ta-rihi açısından deniz savaşı ve ardından denizden karaya çıkartma yapılan bir savaşın yaşandığı nadir örneklerden biridir. Bir başka farklılık, Gelibolu yarımadasının küçük birkaç köy (orada yaşa-yanlar da savaşın hemen öncesinde tahliye edilmiş) dışında boş ve o günün olanaklarıyla ulaşımı zor bir alan olmasıdır. Çanak-kale, o zamanki adıyla Kale-i Sultaniye bir kent merkezi değil, çok küçük bir nüfusa sahip bir müstahkem mevki'dir. Aslında boğaz savunması açısından daha çok askerinin bulunduğu bir yerdir. An-cak buradaki mevcut askeri birlikler ve yönetimi de hem deniz ve hem de denizden karaya bir savaşa hazırlıklı değildir. Savaşın ic-rası başka bir uzmanlık konusu, ancak sonrasına dair bir iki şey söylemek gerekirse, Gelibolu cephesinde savaşan, hayatta kalmayı başaran asker 1916 yılı Ocak ayının sonunda itilaf askerlerinin çe-kilmesinin ardından bu bölgeden alınarak başka cephelere gönde-rilmiştir. Bunun devamında da işgal ve Kurtuluş Savaşı yaşanmış, fiili savaşlar devam etmiştir. Alsace-Lorraine cephesinde ise savaş 1918'de Almanlarla yapılan ateşkes sonrasında bölgenin Fransız yönetimine geçmesiyle sonuçlanmış, bu bölgenin Fransa'ya bağ-lanmasını içeren bir başka evre başlamıştır.

1914-1918 yılları arasında yaşanan Büyük Savaş'a dair toplumsal hafıza tarihsel, edebi, estetik açılardan, siyaset bilimi alanında ve bu çalışmanın konusunu oluşturan hafıza mekânları çerçevesinde farklı açılardan ele alınıyor. Batı dünyasında savaşı izleyen on yıllar boyunca, özellikle de 1920'lerde bu toplumsal deneyimi askerî ve diplomatik açıdan inceleyen birçok yayın yapılmıştı. Osmanlı-Türk örneğinde ise anılar ve savaşa dair çalışmaların yayınlanması biraz daha gecikerek ortaya çıktı. Bu literatür, hem özgün tanıklıklar ve hem de savaş deneyimine dair yazın, zaman içinde azalarak ve artarak, nitelik değiştirerek zenginleşti. Ama her dönemin yazınının o dönemin siyasi ihtiyaçlarını, bakış açılarını ve ideolojik/kültürel atmosferini, içinde yazıldığı bağlamı yansıttığından ortak bir özellik olarak söz etmemiz gerekir. İçinde bulunduğumuz yılları da katarsak birkaç on yıldır, doğrudan siyasi olmayan savaş tarihleri, kültürel çalışmalar, savaşı bir sosyal olay olarak, tarihsel bir olay olarak gören tarih yazımı değer kazanmaktadır. Savaşın sosyolojik, kültürel, insani boyutlarını öne çıkartan, ekonomi, sağlık, iâşe, ulaşım, yazın, medya, propaganda alanlarını, toplumsal cinsiyete dair konuları, eğlence ve kutlamaları, dine dair meseleleri, gömü törenlerini ele alan, tüm bu boyutları içeren yapbozu tamamlama çabası görülmektedir. Büyük Savaş'tan günümüze geçen yüz yıl içinde savaşı kültürel tarih çerçevesinde okuyan, savaşa, barışa, uluslararası ilişkilere dair farklı bakış açılarını, anlatıları, insani deneyimleri ve anıları içeren bir tarih yazım ekolü gelişmektedir.² Bir yandan da savaşı kazananlar ve kaybedenler açısından inceleyen, bu anlamda "hatırlanan" ve "unutulan", "suskun kalınan" unsurlardan, kesimlerden, olaylardan ve insani deneyimlerden görece daha çok söz edilmektedir.

Aslına bakılırsa bu savaş ve seferberlik çağrısı uzun 19. Yüzyıl ve kısa 20. Yüzyıl düşünceleriyle açıklanabileceği gibi ilk çatışmalardan çok daha önceden başladı ve 11 Kasım 1918'de Fransa'nın yaptığı ateşkes anlaşmasıyla da sona ermedi.³ Anlaşmadan sonra

Antoine Prost Jay Winter, *Penser la Grande Guerre: Un essai d'historiographie*, Paris: Éditions du Seuil, collection "Points histoire", série "L'Histoire en débats", 2004.

³ Tarihçi Eric Hobsbawm'ın kısa 20.yüzyılı 1914 ile başlatması ve 19.yüzyılın da yine bu savaşla 35.katıldığı düşüncesine bkz. *İmparatorluk Çağı*:

düzenlemeler ve örneğin Alsace-Lorraine söz konusu olduğunda bölgenin Fransa'ya geçişi, adaptasyonu uzun yıllar aldı. Hatta bu bitmeyen dava ikinci savaşta yeniden gündeme geldi. Osmanlı Türk deneyimi ise yine savaş öncesinde başlayan Balkan Savaşları süreci, toprak kayıpları, göçler ve savaş sonrasında da işgale uğrama, Osmanlı Devlet yapısının çöküşü ve Kurtuluş Savaşı, ardından Cumhuriyetin kuruluşu gibi önemli ve altüst edici sosyal ve siyasal olaylarla, kesintilerle dolu biçimde gelişti. Çalışmamızda bu bütünlüklü ve geniş deneyimin bütününden çok oradan bize, günümüze, 100.yıla kalan toplumsal hafıza, hafızanın değişimi gibi konuları ve hafıza mekânlarını incelemeye çalışacağız.

Batı dünyasında tarih alanında geçtiğimiz on yıllarda, savaşın seksen ve doksanıncı yıldönümlerinde bu çerçevede ele alabileceğimiz çeşitli çalışmalar yapıldı. Bu kapsamda 1980'lerin sonları ve 1990'larda Jay Winter ve Antoine Prost'un başını çektiği toplumsal tarih yazını ve tartışmaları, oluşturulan dokümantasyon ve müze çalışmalarını anmak gerekir.⁴ Fransa'da 1992 yılında Péronne'da düzenlenen bilimsel toplantı, burada inşa edilen sosyal tarih müzesinin açılışı, savaşın insanî, sosyal ve kültürel

1875-1914, Çeviren: Vedat Aslan, Dost Kitabevi, 1999. Bu düşünce 1870'lerle başlayan ve 19. yüzyılın son dönemecinin daha önceki etaplardan farklı özellikler gösterdiğini tesbit eden yaklaşımlarla tutarlı görünmektedir. Bunlar arasında önemle anılması gereken, tamamen yeni bir olgu olarak değerlendirilen ve "yeni bir görüngüyü betimlemek için geliştirilmiş yeni bir terim" olan emperyalizm ve tahlilleridir. Çalışmamızda bu konuya girmemekle birlikte, dünyayı savaşa götüren, sömürgeci imparatorluklar arasında kızışan çılgın rekabetin yarattığı ekonomik koşulları, militarizm ve kültürel yönleri belirtmemiz gerekir. Bu görüşe göre 1870'lerden sonra dünya yeni bir evreye, "emperyalizm" diye adlandırılan döneme girer. Hobson'un erken analizlerinden birini yaptığı emperyalizm olgusuna Lenin son noktayı koyar: emperyalizm'i bir olgu olmanın ötesinde siyasal açıdan "kapitalizmin son aşaması" olarak gördüğünü yazar. Bu konuda yazan diğer teorisyenler gibi emperyalist dönemin bitmesi ihtimali görülmüş ve değerlendirmiş, bitirilmesi ise siyasi hedef olarak ortaya konmuştur; ona göre bitirilmesi mu-kadderdir. Lenin'in emperyalizm çalışması, devrimin arifesi olarak okunmalıdır. Anthony Brewer, *Marxist Theories of Imperialism*, İkinci Basım, Routledge, 1990.

Hobsbawm'in eserinin bir diğer önemli yanı, tarihsel deneyimleri "tutarlı bir bütün" olarak ele alma çabasıdır.

4 Prost - Winter, *Öğeler*, s.120-121. Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

yönlerinin tartışılması ve bu müzede oluşturulan büyük koleksiyon ve dokümantasyon açısından önem taşımaktadır.⁵ Ateşkesin 80. yıldönümünde 1998'de Montpellier'de düzenlenen ve Büyük Savaşla ilgili birçok önemli tarihçinin katıldığı "La Grande Guerre 1914-1918. 80 ans d'historiographie et de représentations" toplantısında, 2002'de düzenlenen "Dix ans d'histoire culturelle de la Grande Guerre" kolokyumunda savaşın toplumsal hafıza ve toplumsal tarihteki yeri üzerine geniş bir tartışma yürütüldü.

Birinci Dünya Savaşı'na dair tarih çalışmaları olayla tarihsel mesafesi ve yaklaşım farklılıkları göz önünde bulundurulduğunda birkaç şekilde inceleniyor. Bunlardan ilki tarihsel aktörler ve profesyonel tarihçilerin yazdığı, sıradan askerin durumunun, psikolojisinin, koşullarının, fikirlerinin ve sesinin duyulmadığı, cephe- de nasıl yaşandığı ve öldüğüne dair bilgi ve görüşleri içermeyen askeri ve diplomatik çalışmalardır. Savaşın ardından uzun yıllar boyunca yazılmış ve okullarda okutulan ders kitaplarının çoğu bu tür bilgiler ve düşüncelerle doludur. Bu tür eserler ve bakış açısı savaşı ulusal davalar, kahramanlar, kazananlar ve kaybedenler açısından inceler, savaşta yaşamını yitirmiş olanları "şehitler" başlığı altında yüceltir.

İkinci olarak savaş, sosyal bağlamın ve dışlananların geri döndüğü, çeşitli biçimlerde ele alındığı sosyal tarihin parçası olarak incelenmektedir. Geri dönenler arasında yoksullar, işçi sınıfı, kadınlar, savaşa karşı çıkanlar, köylüler, dini cemaatler, sağ ve sol partiler gibi toplum kesimleri ve farklı görüşler yer almaktadır.

Ve üçüncüsü, savaş kültürel ve sosyal tarih olarak incelenmektedir. Üçüncü yaklaşım yalnızca dışta kalan alanların içerilmesinden ibaret değildir. Burada farklı bir paradigmanın ortaya konulmuş olduğu ileri sürülmelidir. Yani 1920 ve 30'larda hikâye bireysel aktörlerin kararları, ikincisi sosyal grupların ve sınıfların konumları üzerinden anlatılmışsa, üçüncü yaklaşım kültürü tarihin yönlendirici gücü olarak ele almakta; temsiller bu konuda bilgi kaynağı ve harekete geçirici faktör olarak değerlendirmektedir.⁶

⁵ "Historial de la Grande Guerre". <http://www.historial.org/>. Ulaşım tarihi: 05.01.2017.

⁶ Jay Winter-Antoine Prost, *The Great War in History: Debates and Controversies, 1914 to the Present*, Dördüncü Basım, Cambridge University Press, 2008, s.7-30.

Tabii buradan her yöne uzanan, güncel ideolojik, kültürel ve siyasal paradigmalara melezlenen ayrıca gerçeklikten hem maddi hem de düşünsel olarak uzaklaşan postmodern bir tarih anlayışı ve temsilinden söz etmek gerekir. Bu noktada çalışmamızda her alanda hakkı verilmemiş olsa da Hobsbawm'ın bütüncül yaklaşımını tercih ettiğimizi belirtmek isterim.

Son yıllarda çalışmada değineceğimiz Alsace-Lorraine⁷ bölgesinde savaşta yaşamını yitiren Fransız askeri (Poilus) kadar Alman askerlerini (Boches) de hatırlayan, hatta aynı ailenin içinden birkaç kuşak boyunca farklı taraflarda, farklı üniformalarla savaştan savaşa gidenleri, savaş sırasında Katolik ve Protestanları, bölgede yaşayan Yahudileri hatırlatan çalışmalar yapıldı.⁸ Yukarıda andığımız toplantılar ve çalışmalarda, savaşın büyük devletlerin çıkarlarından askerlere, diplomatlardan sivillerin yaşamına, ekonomiye, köylülere, işçilere kadar uzanan bir sosyal ve siyasal tarih araştırması oluştu. Büyük Savaşa dair yazında ekonomik ve sosyal alan büyüdü. Bütün bu çalışmalar yapılırken, savaşın ortaya çıkma nedenlerini, askeri ve teknik anlamda yürütülme ve yönetilme biçimlerini, henüz savaş sona ermeden yaşanan siyasal krizler ve devrimlerin ortaya çıkış ve çözümleme biçimlerini düşünmenin, araştırma konusu etmenin gerekleri elbette ortadan

⁷ Ortaçağda Alsace ve Lorraine ayrı bölgeler halinde idi. Bu bölge V. ve VI. yüzyıllarda Alman dil bölgesi içine girmiş, sonra bazı düklük alanları Fransa'ya yakınlaşmış; 1648 Westphalia Anlaşması ile Fransız alanına dahil olmuş; ama asli olarak 1660'larda 14. Louis tarafından alınmıştır. Fransa'da idari bölmeler Fransız Devrimi döneminden beri mevcuttur ama daha çok ülke adları olarak kullanılmıştır. 1871'den sonra Almanların Elsass-Lothringen dediği yer Fransızlar için bir kayıp bölge sayılmıştır; tüm kültürel, dilsel ve siyasal özerklik iddiasına karşın siyaseten Fransız kalmıştır. François Roth, *Alsace-Lorraine: Histoire d'un 'pays perdu' de 1870 à nos jours*, Editions Place Stanislas 2010

⁸ Jean-Noël Grandhomme (Der.), *Boches ou Tricolores: Les Alsaciens-Lorrains dans la Grande Guerre*, Strasbourg: La Nuée Bleue, DNA, 2008. Jean-Noël - Francis Grandhomme, *Les Alsaciens-Lorrains dans la Grande Guerre, La Nuée Bleue*, 2013. Jean-Noël Grandhomme, "1914-1919: Les combattants alsaciens-lorrains entre deux fidélités? Choix individuels et comportements collectifs", *Colloque des 90 ans de l'institut d'histoire d'alsace: Autorité, Liberté, Contrainte en Alsace, Regards sur l'histoire d'Alsace XIe-XXIe siècle*, Editions Place Stanislas/Institut d'histoire d'Alsace, 2010.

kalkmadı.⁹ Ancak yine de savaşa dair kültürel temsillerin, mezarlık, anıt, müze, arşiv gibi hafıza mekânları ve toplumsal hafızanın nasıl oluştuğu, hangi gereksinimler, kültürel formlar ve ideolojik, siyasi mücadeleler içinde şekillendiği, değiştiği günümüzde de varlığını koruyan önemli tartışma konuları arasında yer almaktadır. Çalışmamız daha çok bunlar üzerinde şekillenmiştir.

Cephenin iç tarafı, bir yandan savaş devam ederken içeride, kentlerde, kırsal kesimlerde hayat nasıl değişmekte, nasıl akmaktadır? Bu zor zamanlarda maddi kültür ve yaşam koşulları nasıl değişmiştir? Savaş kültürü kavramı ile ele alınan bu alan içinde, yaşayanların maddi koşullarında ve söylemlerindeki değişim, meşrulaştırma biçimleri sosyolojik, Marksist ve Weberyen bakış açılarıyla incelenmiştir.¹⁰ Kitlelerin savaşa katılmasıyla, ekonominin, üretimin, günlük yaşamın, iâşenin, kadınlar ve çocukların dahil edildiği bir toplumsal olay olarak savaş nasıl ele alınır? Bu sorular savaş sonrasında savaşa dair anıların, toplumsal hafızanın ve hafıza mekânlarının nasıl oluşturulduğuna dair de bize ipuçları sunar. Cephede ve cephe gerisinde milyonlarca kişinin çatışmalarda, salgın hastalıklarla, beslenme bozuklukları yüzünden yaşamını kaybettiği, tarım ve sanayide büyük yıkımların, dönüşümlerin yaşandığı bu büyük olayda toplumsal hafızaya dair temel soru şu oldu: Bu olayı nasıl hatırlayacağız, hatıralarımızı nasıl şekillendirecek ve canlı tutacağız, onu bir yandan unutmak ve aşmak isteyerek ama hatırlayarak yaşamlarımıza nasıl devam edeceğiz? Yeni bir sayfayı nasıl açacağız? Tabii bu sorunun yanıtı yine savaşın doğu ve batı cepheleri için kültür farklılıkları kadar özgöl tarihsel koşullar nedeniyle de farklılıklar içerdi. Farklılıklar demişken Avrupa örneğinde savaşın esas tarafları olarak Fransa ve Almanya arasında yumuşamanın tarihsel çerçevesini oluşturan Avrupa Birliği düşüncesi ve uygulamaları, Alsace-Lorraine bölgesini derinden etkilemektedir. Strasbourg'un AB başkentlerinden biri olması bu nedene dayanmaktadır. Bu özellik yaşanan iki büyük savaşın

⁹ Zafer Toprak, "Bir Çağa Damgasını Vuran Savaş: Çanakkale Harbi", Haluk Oral, *Arıburnu 1915* içinde, Türkiye İş Bankası Yayınları, 2012.

Bu türden araştırmalar 1960 ve 70'lerde ortaya çıkmıştır. Savaş kültürü kavramını aşağıda daha ayrıntılı biçimde ele alacağız. Prost-Winter, *age.*, s.217 ve devamı. Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

ardından Alsace-Lorraine bölgesinde toplumsal hafızaya dair oluşan tarihsel çerçeveye damgasını vurmuştur. Bu izleri müzelerde ve yazında görmek, izlemek mümkündür. Bu konuya dair bir de önemi azımsanamayacak şu görüşü alıntılarlamak isteriz: “Avrupa, Sovyet devriminin etkisini azaltmak için Amerikan gücüne karşı kan kaybetti, ulusların etkisi azaldı.”¹¹ Avrupa siyaseti konusuna girmeyecek olsak da, not ederek geçelim. Biz esas olarak tarihsel özgüllüklerin bilincinde olarak çalışmamızı sürdüreceğiz.

Doğu ve batı ülkelerinde farklılıklar içermekle birlikte savaş öncesinden başlayarak savaşın nasıl ele alınması ve kolektif hafızanın nasıl oluşması gerektiğine dair siyasal, ideolojik, kültürel mücadele her iki örnekte de devam etti. Savaşı ortaya çıkartan nedenleri görmeye engel olacak şekilde yücelten, katılanları kahramanlaştıran yaklaşımlar her iki örnekte de mevcuttur. En büyük benzerliklerin bu alanda, milliyetçilik alanında ortaya çıktığını söyleyebiliriz. Ama her zaman başkaları da vardı: savaşa karşı, savaşı yeren, barışı ve pasifist siyaseti savunanlar her iki dünya savaşı döneminde de düşüncelerini aktif olarak dile getirdiler, savundular. Bu düşüncelere uygun toplumsal hafıza ve hafıza mekânları ortaya çıkması için mücadele ettiler.¹² Günümüzde olduğu gibi Büyük Savaş’la ilgili olarak da toplumsal hafızanın ve kamuoyunun oluşması ve etkilenmesi bağlamında medya faktörü önemli tartışma konularından bir diğeri oldu. Bu savaşı daha öncekilerden farklı kılan yönlerin başında medya geliyor. Medyatik bir savaş bu. İkinci savaş ancak ilkinin ortaya koyduğu tüm öğeleri ve alanları daha da büyüttü.¹³

Prost – Winter, *age.*, s.281.

Pasifizmin, savaş karşıtlığının izleri çocuklara ve farklı toplum kesimlerine yönelik yayınlarda ve afişlerde de kendini gösterir. Bir afişte şöyle yazar: “Çocuklar savaş oyunu oynamayın. Ana babalar, çocuklarınızın yaşamasını istiyorsanız, askeri oyuncakları kaldırın.” Bu afişte asker üniforması giymiş, silahlı iki iskelet ve önde top ve askerlerle oynayan bir erkek çocuk görülmektedir. Diğer bakış açısına ise kız çocuk bebeğiyle oynar ve ona mama verirken erkek çocuk için savaşa gitme, palaska giyme örneği oluşturan şarkı gösterilebilir: “Küçük asker, küçük asker / Napiyorsun bana göster / Tüfeğime bakıyorum, palaskamı takıyorum / Kasketimi giyiyorum, ben kışlama gidiyorum” bu ve benzeri temsiller Fransa’da da görülmektedir.

¹³ Jean-Jacques Becker, “Retour sur la Comparaison et Réflexion sur les Hérédités”, *La Violence de Guerre 1914-1945* içinde, Den. S. Audoin-Rouzeau

İki büyük dünya savaşını düşündüğümüzde, savaşın coğrafi genişliği kadar cephe ile cephe gerisinin katılımı, sivillerin, geniş halk kitlelerinin savaşa nasıl ikna edildiği, ulusal siyasetleri ve konumları nasıl desteklediği ve katıldığı gibi konular öne çıkar. Zaman ölme, öldürme, idam edilme, soğuktan, hastalıktan, bittten kırılma zamanıdır. Kaçıp kurtulmak isteyenler olmuştur, binler, belki yüz binlerce kaçaktan söz edilir, onlar için türküler yakılır.¹⁴ Ama aynı zamanda bu acı, kanlı günlerde enflasyon ve karaborsa, kıtlık, açlık alıp yürümüşken cephede insani ilişkilerin, dini bayramların, Noel kutlamalarının devam ettiği görülür. Yine de bu dönem her iki tarafta, doğuda ve batıda göçler ve yerinden edilmeler, isyan, kalkışma ve devrim zamanıdır.

Cephe ve cephe gerisi, dünyanın her köşesi savaşa dahil hale gelmişken, anılar ve toplumsal hafıza nasıl şekillenir? Bu çalışma kapsamında Büyük Savaş'ın Doğu ve Batı cephelerinde savaş sırasında ve sonrasında oluşan hafıza mekânlarını, bunların oluşum ve sembolik yapılarını, temsil özelliklerini ve oluşumları sırasında yaşanan mücadeleleri incelemeye çalışacağız.

Elbette İkinci Dünya Savaş'ının toplumsal hafızası ve hafıza mekânlarını incelemekten bu çalışma eksikli kalacaktır. Bu iki savaş insanlığın hafızasında ve hafıza çalışmalarında önemli bir yer tutar. Ancak bu çalışmada alanımızı daraltmak amacıyla yalnızca Büyük Savaş'ın doğu ve batı cephesinde oluşan toplumsal hafızayı karşılaştırmalı olarak ele almaya çalıştık. Toplumsal hafızayı tarih, siyaset, ideoloji, semboller ve söylemleri, mücadeleleri içerecek şekilde etraflıca düşündüğümüzde hayli geniş bir alanda gezindiğimizi söyleyebiliriz.

vd., Éditions complexe, 2002, s.329-339.

¹⁴ Çoğunluğu köy kökenli Alsace-Lorraine askerlerinden gönderildikleri Rus cephesinden ve diğer yerlerden kaçan er ve subaylar vardır. Alsace'da, Donon'da beyaz mendil sallayarak Marseillaise söyleyerek saldıran Fransızlara katılanlar, siper savaşına girince kaçıp köyüne dönenler ya da bilhassa yaralanıp, kendini yaralayıp o şekilde savaş dışı kalmaya çalışanlar olmuştur. Jean-Noël Grandhomme, *op.cit.* 2010, <https://rantey.org>

Toplumsal Hafıza ve Hafıza Mekânları

Hafıza ve hatırlama üzerine düşündüğümüzde edebi kaynaklar bulmak mümkün. Bunlar arasında 20. yüzyılın hatırlama çerçevesini etkileyen önemli bir örnekten söz ederek başlayalım. Marcel Proust'un (1871-1922) yaşamının son 17 yılında kaleme aldığı *Kayıp Zamanın İzinde*, yirminci yüzyılın en önemli yazınsal metinlerinden birini oluşturur.¹⁵ Yedi ciltten oluşan bu yapıtı Proust, annesinin 1905 yılındaki ölümünden sonra yazmaya başlamış ve ilk cildi 1913 yılında yayımlatmıştır. Bununla birlikte ilerleyen hastalığı sonucu yaşama veda ettiği 1922 yılında da romanının düzeltmeleriyle uğraşmaya devam etmiştir. Proust'un romanın başlığında da duyurduğu üzere geçmiş, *Kayıp Zamanın İzinde*'de önemli bir rol oynar. Söz konusu roman ne bir anılar silsilesi, ne tarihsel bir roman ne de geçen günlerin nostaljik bir yeniden anlatımı olsa da, anlatıcı düzeni yeniden tesis edebilmek ve bu yüzden şimdinin anlamını yakalayabilmek için geçmişi mercek altına alır. Bu bağlamda şimdiki zaman, hayali Combray köyünün durağan dünyasının yok olduktan sonraki parçalı, her zamankinden daha çeşitli ve kaygı verici ânına tekabül eder. Hikâyenin genç kahramanı için kaybolan zamanın aranışı, Combray'de var olan, bildiği ya da bildiğini zannettiği istikrarlı düzenle kıyaslanabilecek bir kalıcılıktır. Gözü açılmış,

¹⁵ Marcel Proust, *Kayıp Zamanın İzinde*, 1 ve 2.Ciltler, Çeviren: Roza Hakmen, Yapı Kredi Yayınları, 2010.

yaşlı anlatıcı içinse bu araniş tamamlandığı an itibariyle yaşamının ve mesleğinin tanımını haline gelir.

Proust geçmişten hem duygusal ve hem de akılcı, çözümleyici bir şekilde söz eder. Geçmiş hem duygusal hem de şiirsel bir şekilde hatırlanır. Belleğin yaratıcı gücüyle yeniden canlandıran bir geçmiş anlatılır. Proust'un değişim karşısında düzene ve istikrara dair aleni kaygısı, onu on dokuzuncu yüzyıla ve bu yüzyılın kaygılarına bağlayan en önemli özelliğidir. On dokuzuncu yüzyıl siyaset ve felsefede olduğu kadar edebiyatta da yeni bir düzenin arzulandığı ve böylelikle yönetimde, yaşam biçimlerinde, estetik düzlemde her şeyin yerle bir olduğu bir dünyanın mevcut olduğu bir zaman aralığıdır. Bununla birlikte Marx'tan Auguste Comte'a ve Proust'un çağdaşı Emile Durkheim'a kadar toplumsal ve siyasal düşünürlerin pek çoğunun bu dünyaya yanıtları yeni bir toplumsal düzenin tesisi ve bu düzenin işleyiş yasalarıyla temelleri hakkındadır. Romancılar özelinde, popüler ve değeri yeni anlaşılmış bir türün olanakları hakkında kafa yormuş yazar sayısı çok fazla olmasa da, estetik düzen ile metnin ilişkisini çözümlenmeye çalışan, edebi algının o dönemki kalıplarını zorlayan yapıtlar üretilebilmiştir.

Görünüşe göre Proust açısından güzellik hakkında düşünebilmek için, güzel olanı mümkün merteye zaman düzlemine oturtan bir aracı olarak hafızaya başvurmak gerekmektedir. Dolayısıyla estetik deneyimin hafızaya olan borcu, Proust açısından yaşamsal önemdedir. Bununla birlikte hafıza az da olsa bir doyumsuzluk meydana getirir. Herhangi bir insani deneyimin olası erişemeyeceği daha büyük bir güzelliği hissettirir.

Kayıp Zamanın İzinde'nin en kapsamlı çerçevesi geçmişi gelecekte gerçekleştirecek olan yaratıcılığın ve iradenin aranişıyla bağlantılıdır. Örneğin Guermantes prensinin verdiği resepsiyondaki anlatıcının başkahraman ile karşılaştığı önemli anlarda roman, Marcel'in yaşamının ve onun geçmişin bütünlüğünü kurtabilmek için gösterdiği çabaların anlatıldığı bir biçime bürünür. Marcel, kendisini ve başkalarını geçmişe dayanarak tanımlamada zaman zaman ümitsiz bir gayret gösterir. Görgü kurallarına bağlı kişilere olan hayranlığı, onlarla tuhaf ve sağlam bir temele dayanmayan ortaklıklarda olma eğilimi, küçüklerin mutlak anlamına

olan sarsılmaz inancı gibi özellikleri şimdiki zamana dair atfettiği anlam açısından Marcel'i hep yüzüstü bırakır.

Aristokrasinin yol açtığı, tarihle ve geçmişle olan diyalog, anlatıcının romandaki misyonunun gelişimi ve dolayısıyla romanın detaylandırılması açısından hayati bir önemdedir. Tarihsel bilincin kişisel yaratıcılığa meydan okumasına Proust'un yanıtı, pek çok çağdaşının ya da modern yazarın yaptığı gibi, tarihi reddetmek değil, aksine tarihi kendi bilincinde kapsamak ve onu kişiselleştirmektir. Proust, Guermantes'te temsil edilen Tarih'ten başka bir tarihe, kişisel ve kişiselleştirilmiş bir anlatıya hareket eder. Böylelikle *Kayıp Zamanın İzinde*, benliğe giden dünyadan sanata doğru sapan ve geçmiş zamanın tarihini, yeniden kazanılan zamanın düzenine dönüştüren bir metni temsil eder.

Bu alana dair bilimsel çalışmalara odaklandığımızda, Maurice Halbwachs'ın hafızaya dair bireysel, psikolojik yaklaşımların yerine koymaya çalıştığı sosyolojik yaklaşımını bir başlangıç noktası olarak anmak gerekir. Hafızanın sosyal belirlenimleri üzerinde çalışan Halbwachs bu konunun bireysel ve psikolojik temelde ele alınmasını eleştirerek, tüm bireysel hafızanın sosyal olarak yapılandırıldığını, çerçevelendirildiğini ileri sürmüştür. Alana öncülük yapan bu çalışmada sosyal ve kolektif hafızanın farklı düzeyleri olduğunu ileri sürer. Ona göre hatırlamak, yeniden bilince çıkarmak ve hafıza kişisel/bireysel değildir; kökeni ve yapılanması sosyal bir bağlam içinde, ailede, dinsel grup ve sosyal sınıf içinde ortaya çıkar, gerçekleşir. Kişisel hatıralar bu sosyal çerçevede biçim ve mekân, yer boyutu kazanır ve bu süreç içinde kolektif hafızanın bir parçası haline gelir.¹⁶ Bu işte bugün, geçmiş üzerinde egemenliğini kurar ama daha geniş bir çerçevede çok sayıda grup geçmişini şekillendirme konusunda rol oynar. Bu geçmişin dün ya da yüz yıl öncesi olması arasında fark yoktur.

Hafıza, bilinç, bilinçaltı gibi alanları psikoloji açısından inceleyen, rüya analizlerine yönelmiş Freud'un yaklaşımlarına, Bergsoncu sezgiciliğe karşı hafızanın hem yapıcı ve hem de rasyonel

¹⁶ Maurice Halbwachs, *Les cadres sociaux de la mémoire*, Postface de Gérard Namer, Editions Albin Michel, 1994. (Birinci Basım: Librairie Alcan, 1925). Maurice Halbwachs, *Hafızanın Toplumsal Çerçeveleri*, Türkçe Söyleyen: Büşra Uçar, Ankara-Heretik, 2016. Arsivi - <https://rantey.org>

bir faaliyet gerektirdiğini, geçmişini yeniden yaşatmadığını, onu yeniden inşa ettiğini ileri sürer. “Bu faaliyet yalnızca, genel planını ve temel yönlerini her an ayırt ettiğimiz düzenli, tutarlı, doğal ve toplumsal bir ortamda gerçekleşir.” (...) “Yani ait olduğumuz ya da ait olmuş bulunduğumuz toplumların tüm maddi ve ahlaki yaşamlarıyla ilişki içindedir.”¹⁷ Anılar söz konusu olduğunda tamamen dışsal bir gözleminden söz edilemez, ama diğer yandan tamamen içsel olabilen, yani sadece bireysel hafızada muhafaza edilebilen anı da yoktur.

Halbwachs'ın bu alana yaptığı katkılar arasında anıların nasıl konumlandığı konusu da bulunmaktadır. Hafıza kişilerde tek tek imajlar yoluyla saklanır. Objeler, insanlar, sözler, izlenimler, hepsi toplumsal olandan gelir. Tabloyu bütünsel hale getiren, ona bağlam kazandıran, toplumsal olandır. Kolektif hafıza, kişisel olana etkide bulunur; görüp işittiklerimiz, deneyimlerimiz, objeleri, insanları bir bütün içinde ele almamızı sağlar. Bunun mantık çerçevesini, bağlantılarını oluşturur, değerini verir. Bunları temsil eden imajları, somut olayları ya da kişileri zaman ve mekân içinde yerine oturtur. Anıları bir yerde istiflemeyiz. Uzak ya da yakın, onlardan uzaklaştıkça anıları yeniden inşa ediyoruz. Üstelik bu bireysel değil, toplumsal bir süreç olarak gerçekleşiyor. Elbette kişiden kişiye, mekândan mekâna değişiklik gösteriyor, ama her durumda toplumun şekillendirici etkisiyle oluşuyor. Bunlar içine anıların dışarıdan gelip yerleştiği basit, boş formlar değildir. Tersine, toplumsal hafızanın geçmişin bir imajını oluşturduğu (Bu her dönemin hakim toplumsal düşünme biçimine uygun olur.) araçlardır. Anılar böylece bir içerik, form, mekân, yerellik kazanır.

Geçmişte yaşadıklarımızı kimi tanıdık işaret noktaları aracılığıyla buluruz. Böylece anıları bulmak için etrafımıza bakmak, başkalarını düşünmek ve kendimizi toplumsal çerçeveye yerleştirmek yeterli olacaktır.¹⁸ İşaret noktaları meselesi çalışmamız açısından önem taşıyor. Halbwachs'a göre işaret noktalarını toplum zaman içinde sabitliyor, bunlar aracılığıyla zamanı bölümlere ayırıyoruz. Bütün bunlar geçmişten çok bugün, şu an içinde

¹⁷ Halbwachs, *age.*, s.64.

¹⁸ Halbwachs, *age.*, s.249. PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

konumlandırılan teknik, dini ya da ahlaki nosyonlar gibi işlev görüyor. Halbwachs hafızanın çerçevelerini zamanın hem içinde ve hem de dışında konumlandırmaktadır. Geçmişle ilgili çerçeve bir kez oluştuktan sonra sabit kalmaz, yeniden ve yeniden inşa edilir. “Bir toplum, rasyonel gereklilikler ortaya çıktığı anda geleneklerini bu gereklilikler doğrultusunda terk eder ya da değiştirir.”¹⁹ Toplumsal hafıza yeniden ve yeniden inşa edilir.

Halbwachs’ın çalışması Paul Ricœur’ün eserinde kişisel hafıza ve kolektif hafıza meselesi çerçevesinde ele alınmıştır.²⁰ Halbwachs’ın içine yerleştiği çerçeve Durkheim Okulunun metodolojik bireyciliğin karşısına koyduğu metodolojik bütüncülüktür. Hatırlamanın öznesi kimdir? Ben mi, biz mi? Ayrı ayrı eylem kahramanları mı, bir bütün olarak kavranan kolektifliklerin hafızası mı? Hafıza kişisel mi, kolektif mi diye sorar. Anımsamak için başkalarına gereksinim vardır. Ancak bizim hafızamız hiçbir şekilde bu hafızadan türetilemez; bu hafıza bizimkinden türetilir. İlk sahipleri olduğumuzu ileri sürerek anıları kendimize atfedişimizin doğru olmadığı düşüncesi Halbwachs’ın çalışmasının en güçlü noktası olarak tespit edilir. Ancak “asla tek başımıza anımsayamayız”, “anıların atfedilebileceği sahici özneler değil” noktasından hareketle Ricœur’e göre bir başka tartışma zemini oluşur: “Bir grup içine ‘yeniden yerleşmek’ ve gruptan gruba ‘geçmek’ ve daha genel anlamda grubun ‘bakış açısını’ benimsemek kendiyile devamlılık sağlayacak bir kendiliğindenlik gerektirmiyor mu? Aksi takdirde toplumun toplumsal aktörleri olamazdı.”²¹ Bilince zaman içinde yansıyan maddi olgular ve görüngüler ile kolektif hafızanın eklemlenmesi genel anlamıyla hafızayı oluşturur. Dünyanın algılanmasına hükmeden tutarlılık mantıklarını kavrayabilmek için de kolektif temsillere bakmak gerekir. Böylece nesnelerin devamını ve silsilesini kolektif düşünce çerçeveleri içinde buluruz. Bu işlemi ancak kolektif düşünce yapabilir. Üstelik hafızayı ve toplumsal hafıza çerçevesini Durkheimcı sosyoloji okuluna bağlı olarak ele alan Halbwachs’a göre en sık boyun eğdiğimiz toplumsal etkilerin

¹⁹ Halbwachs, *age.*, s.359.

²⁰ Paul Ricœur, *Hafıza, Tarih, Unutuş*, Çeviren: M.Emin Özcan, Metis Yayınları, 2012.

Ricœur, *age.*, s.142. cretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

çoğunu fark edemeyiz; hatırlama işi daima biz'in işi olmaktadır. Bir başka önemli nokta, her bireysel hafızanın kolektif hafızaya dair bir bakış açısı olduğu ve bu açının toplum içinde sahip olduğumuz yer ve başka çevrelerle ilişkilerimiz değiştikçe değiştiğidir.

Bireysel hafıza ile kolektif hafıza, birbirine yabancılaşmış söylem evrenlerinde rakip konuma gelir. Ricœur, bu son önemli çalışmasında her iki hafıza türü, iki söylem arasında bir köprü oluşturma denemesinde bulunur. Ricœur Halbwachs'ın önemli bulduğu çalışmasını "dış bakış" bakımından ele alır. Ona göre de tarih hafızayı ancak kolektif hafıza olarak destekler, düzeltir, eleştirir, hatta içerir. Kolektif hafıza tarihe uygun bir karşılık oluşturur.

Toplumsal hafıza çalışmalarına önemli bir temel oluşturan Halbwachs eserinin bütününe olmasa bile toplumsal çerçeveleri tartıştığı kitabını bir açıdan dönemin sosyal bilimleri, tarih ve felsefi ana akımlarıyla tartışarak geliştiriyor. Bu açıdan hafıza meselesine kimi zaman Weberci, aynı anda materyalist, ama çoğunlukla sosyolojinin çerçevesinde yaklaştığını söyleyebiliriz.

Sosyolojik açıdan bakan çalışmalarda sosyal grubun bir sembolik sistem üzerine inşa edildiği ileri sürülür. Kolektif kimlik diğerlerinden ayırt edilmiş bir toprak parçası, dost ve düşman imgeleri, hatırlanan ve muhafaza edilen geçmişe dair hatıralar ve geleceğe dair umutlar üzerine inşa edilir.²² Bu sembolik anlamların dışavurumu güç elde etmenin bir yoludur; bazı bölümler, jestler ve anlatılar seçilir ve bunlar kolektif hafızanın dinamiklerini garanti altına almaya yarar. Toplulukça paylaşılan ütopyalar, seremoniler hepsi aynı sisteme katkı yapar. Hele zor zamanlarda, bilinç ve birlik oluşturacak bir etkiye bulunur. Kahramanların davranış özelliklerini yeniden üreten anıtlar, anlatılarla birlikte, kurucuların yaptıklarını anımsatır ve "site"yi yönetmek için bir meşruluk zemini ve kutsal bağlantı hattı oluşturur. Anma figürleri tekil bir olayla ya da onun estetize edilmesi ile ilgili değildir; kolektif bilinci ve aynı zamanda unutmayı oluşturur, şekillendirir. Anmalar, yeni kahramanlar, büyük tarihi sergiler, artan sayıda tarih müzeleri bu işe yarar. Geçmişin bazı olayları ve kahramanları "yeniden

keşfedilir”; anlatılar, anıtlar ve seremoniler aracılığıyla sahneye konulur. Hafıza oluşturan farklı dönemlerden, bağlamlardan söz edilebilir: örneğin ulus devletler tarihi zaman ve toprak üzerine inşa ederler. Tarihsel hafızamız geçmiş ve bugün arasındaki boşluğu doldurur, sürekliliği sağlar, bu amaçla geçmişi bugünün ihtiyaçları doğrultusunda yeniden inşa ederiz. “Ulusal hafıza bir diğelerini hiç görmemiş ya da duymamış ama yine de ortak bir tarihleri olduğuna inanan insanlar tarafından paylaşılır. Bu insanlar birbirlerine hatırlamak kadar unutmak üzerinden de bağlıdır (...).”²³

Hafıza, tarih ve toplumsal hafıza meselesine görüngübilimsel açıdan yaklaşan Paul Ricœur’e göre gösterenin gösterilenle ilişkisi yalnızca dilin içinde kavranamaz.²⁴ Kendini bu anlamda dilbilimcilerden ayırır. Ricœur bir gönderen olduğunu, tüm söylemlerin olan bir şeye gönderme yaptığını ileri sürer. Kendi geçmişiyle yalnızca olumsuz bir unutma ilişkisi değil, olumlu bir tanıma ilişkisi kurmaya çalışır.²⁵ Hafıza, hatırlama konularında özne ve eylem sorunlarına değinen bu önemli yapıtta hafızanın yerleri, hatırlama ve hayal gücü arasındaki iç içe geçme ilişkileri felsefe tarihi ile bağlantılı olarak ele alınır. Olumsuzdan, unutma ve unutmaya karşı savaştan başlanabilir. Bir eylem ya da bir maruz kalmadan artakalan tanımadır. Olmuş olanla şimdi olmayan arasında bulunan temeli belgeler, izler oluşturur. Belgelenmiş izlerin bulunması, ortaya çıkarılması, okuyucuların incelemesine sunulmak için arşivlere konmuş olması gerekir. Tarih yazımı arşivlenmiş hafıza demektir. Bu süreçte ilk aşama, belge aşaması, ikincisi açıklama/anlama aşaması ve üçüncüsü de temsil aşamasıdır. Hafıza doğrudan kendi arşivlerine sahiptir. Geçmişin hatıralarının, izlerinin ve geçmişte olmuş şeylerin yeniden ele alınması tarihin işidir.

²³ John R. Gillis, “Memory and Identity: The History of a Relationship”, *Commemorations: The Politics of National Identity*, (Der.) John R. Gillis. Princeton University Press, 1997, s.7.

²⁴ Görüngübilim (fenomenoloji) görüngüleri, deneyimleri ve bilinç içeriklerini araştırmaya odaklanmış bir felsefi akımdır. Öznenin temeli olarak bilincin dolaysız verilerine geri dönmek ve onları açıklamak ister. Akımın kurucusu olarak bilinç unsurlarını araştırma ve analiz etmeye uğraşan Edmund Husserl kabul edilir.

²⁵ Zeynep Direk, “Hafıza, Tarih, Unutma: Paul Ricœur ile Söyleşi”, *Cogito*, No.79, 2014, s.96. Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://ranteey.org>

Ricœur bu çalışmasında hafıza ile tarihi birlikte ele alır. Ama bir diğer düzeyde de hafızanın tarihi konusuna değinir. Çünkü hatırlanan bazı şeylere dair toplumsal hafıza oluşur, diğerleri hakkında oluşmaz. Buna olayın kendisi ve yaşanma biçimleri kadar bugünün ihtiyaçları ve öncelikleri de neden olur.

Tanıklık hafıza ve hatırlama eylemi açısından önemli bir konudur. Birçok kez tanık olunan şeyin içinde yaşayarak tanıklık ederiz. Ancak kimi kez hatırlamaya ilişkin öznel ve diğer sorunların yanı sıra sınırdaki, olağanüstü deneyimler tartışma konusu olur. "Bir tanıklığın alımlanabilmesi için uygun olması, yani korkunun yarattığı tuhaflıktan olabildiğince arınmış olması gerekir."²⁶ Örneğin savaş, çatışma ya da toplama kampı deneyimleri söz konusu olduğunda tanıklar olaylara yalnızca şahit olmamış, neredeyse olayın eyleyeni, aktörü hatta kurbanı olmuştur.

Ricœur'e göre anımsanan 'şeyler' içten içe mekânlara bağlıdır. "*Hafıza mekânları (lieux de mémoire) görüngüsü, tarihsel bilginin göndergesine dönüşmeden önce bu ilksel düzeyde oluşur. Bu hafıza mekânları öncelikle reminders (hatırlatıcı) olarak iş görür; yani hem hatırlatmaya dönük işaretler, hem gitgide zayıflayan hafızanın koltuk değnekleri, hem de unutuşa karşı verilen savaşta yardımcı kuvvettirler, hatta ölü hafızanın yerine geçmiş yedek hafızadırlar. Mekânlar tıpkı yazıtlar, anıtlar gibi, potansiyel belgeler olarak 'kalır'.*"²⁷

Hafıza ve toplumsal hafıza/tarih konusunu içinde inceleyeceğimiz çerçevenin modern dönemde nasıl kurulduğuna bakacak olursak, bireyin hayatıyla sınırlı ve maddi üretim biçimine bağlı yaşam-kültür-çevre etkenleriyle tanımlanan ruh/tin dünyasını anlamaya yönelik meraktan söz etmek gerekir. Bu merak 19.yy sonlarında psikoloji, buradan hareketle sosyal-psikoloji alanında söz sahibi olmaya çalışan felsefecileri, sosyal bilimcileri ve elbette tıbbın topluma yüzü dönük olan tüm insanlarını harekete geçirdi. Kısa sürede farklı çalışan ve her biri bir diğerini farklı anlayan beyinlerin, bu beyinleri bedeninde organizmaya ait yapılanma biçimiyle taşıyan insanların oluşturduğu bir dünyanın varlığına inanılmaya başlandı.

²⁶ Ricœur, *age.*, s.200.

²⁷ Ricœur, *age.*, s.59-60. PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

Bu, hiç kuşkusuz, çifte devrim döneminin toplumsal alt-üst oluşlarına, sınıf savaşlarına ait en keskin hatlarıyla vurucu ve ağırlıklı saptamaları olan Marx ve Engels ile dönemin diğer materyalist sosyal bilimcilerin kabul etmeyeceği, asla rıza gösterilemez bir durumdu. Marx ve Engels, 1840'larda Hegelci idealizm ve genç Hegelcilerin insan odaklı idealizmine karşı dışımızda bulunan maddi dünyayı, bilincin dış dünya ile bağlantısını vurguladılar: Onlara göre yaşamı belirleyen bilinç değil, bilinci belirleyen yaşamdır, maddi dünya, dışımızda bulunan maddeler dünyasıdır. Bu tarih anlayışı, temel olarak gerçek üretim sürecinin gelişmesine dayanır, hayatın doğrudan maddi üretiminden hareket eder. İnsan ilişkilerinin biçimi bu üretim tarzına bağlı ve üretim tarzı tarafından belirlenmektedir. Tarihin gerçek toprağı üzerine ayak basar; pratiği fikirlere göre açıklamaz.²⁸ Buradan bir adım daha ileri gidip ünlü 11.Tez'i formüle ettiler: "Filozoflar dünyayı yalnızca farklı şekillerde yorumladılar; ama asıl önemli olan, onu değiştirmektir."²⁹

Diğer yandan ise, kökleri İrlanda asıllı İngiliz Başrahip, matematikçi ve filozof George Berkeley'in 17. yüzyılda önerdiği İdealizm-Ruhçuluk düşüncelerine kadar uzanan, metafizik damgasını üzerinde taşımakla kabul görmezliği adeta Materyalist felsefeyle belgelenmiş düşünceler vardı. İnsan beyninin karaciğer, böbrek, akciğer, safra kesesi, mide gibi organlara benzemediğini, zira orada bir bellek ve anılar-hatıralar-hafıza ölçeği olduğunu iddia eden bu felsefelerin tümünü, idealizm/düşüncelilik veyahut sezgicilik diye adlandırıp elle tutulup ölçülebilir, Kartezyen bir dünyanın gerçeğinden uzak tutmak, bir tür kutuplaşmaya neden oldu.

Bütün bu sürecin içinden psikoloji bilimi, ardından ruh hastalıklarının bilimsel yollarla tanı ve tedavisine yahut en azından onu kavramaya ait bir çaba olarak psikanaliz doğdu. Sigmund Freud'un teorileri, üstelik cinsellikle bağlantılı pek çok Oidipus-Electra komplekslerini de ihtiva eden düşünceler, geçmişimizde yer alan,

²⁸ K.Marx-F.Engels, *Alman İdeolojisi-Feuerbach*, Çeviren: Sevim Belli, Sol Yayınları, 1976, s.74-75.

²⁹ Karl Marx, "Feuerbach Üzerine Tezler", *Ludwig Feuerbach ve Klasik Alman Felsefesinin Sonu* içinde, Friedrich Engels, Çeviren: Sevim Belli, Sol Yayınları, 1976, s.72. Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://ranteey.org>

bastırılmış çocukluk anılarının bilince çıkartılması çabası olarak tarif edebileceğimiz psikanaliz yöntemi hatırlama, hafıza çalışmalarının bilimsel kökenleri arasında yer almaktadır.

İnsan bedeninin parçaları, anatomi bilimi çerçevesinde incelenip esrarı bir türlü çözilemeyen sinir sistemi ve uç noktalarını psikiyatri-psikoloji, bunlara destek sağlayan sosyal bilimlerin yardımında anlaması mümkün görülmekteydi. Fen bilimlerinde, matematik ve geometride, hatta mantıkta vektör (doğrular) ve eğriler biçiminde kurulan denklemlerin tümü bir sonuca, kesenkes yahut hata payıyla dahi olsa bir veriye dönüşürken, sosyal bilimlerde felsefenin katkısı bu kesinliği sağlayamıyordu. Yaygınca kabul gören bir anlayışa göre 19. yüzyıl sonlarında Batı felsefesi, Aydınlanma düşüncesinin çok ötesinde başka bunalımlarla ilgilenmekte, birçok yönüyle doğrultusunu kaybetmiş görünmektedir. Sosyal bilimlerde bireye ait felsefi yaklaşımlar, diğer deyişle bu kısımda farklı bir açıdan ele almaya çalıştığımız, bireysel, her bir bireyin farklı algı dünyaları olduğu kabulünden yola çıkan arayışları gündeme taşıdığı biliniyor.

Bu durumda karşı karşıya kalınan problem dış dünyamızdaki nesnelere ait bilgilerden ne kadarını insanın bilebileceğine ait bir epistemoloji-bilgi felsefesi sorunu olmaktadır. “İnsan bilgisinin sınırlarına dair epistemolojik bir mesele formunu kazanan bu süreç içerisinde problem, insanın neyi bilebileceği problemi-ne dönüşmüştür. John Locke, David Hume ya da Kant’ta *müşahade edilmesi mümkün olan husus*, insan bilgisinin veya düşüncesinin sınırlarının neler olabileceği konusunda bir düşünme ve soruşturma sürecinin baş göstermiş olmasıdır.”³⁰ Burada ele alınan sorun, dünyanın ne kadarını bilebileceğimiz sorunu olarak ifade edilebilir. Öyle ki, “...benim bilme yetimin sınırlarının dahilinde olan şeyle sınırlandığım takdirde, benimle ilişkilendirilmiş ve sınırlandırılmış bir hakikat ve bilgi teorisinin ortaya çıkması... kaçınılmazdır.”³¹ Bu durumda, 19. yüzyıl sonlarına doğru kendisine yeni çıkış noktaları arayan Batı felsefesinin temel sorunu, artık

³⁰ Kasım Küçükalt, “Edmund Husserl ve Fenomenoloji”, *Kant Sonrası Metafizik Üzerine Konuşmalar* içinde, Küre Yayınları, 2012, s.135.

³¹ Küçükalt, *age*, s.137. PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

bizim dışımızdaki hakikatin varlığının ne olduğu problemi değildir; tümden gelimli mantık yöntemiyle bakılırsa, insanın algı-bilinç ve kavrama sınırlarıdır. İşte, bu gerçekten bireyin iç dünyasına doğru tersine yapılan yolculuğun felsefesindeki dağınıklığı, Alman felsefesinin önemli isimlerinden Edmund Husserl ilgi alanı içine alıp tüm dikkatini bu yöne vererek, bugün fenomenoloji-görüngü-bilim başlığı altında tanımlanabilecek bir felsefe yolu izleyecektir. Husserl görüngübilimin kurucusu olarak adının anılmasını hak edecek saptamalarıyla bilinir.

Husserl'in kullandığı anlamıyla değil ancak ilk kez fenomenoloji kavramını kullanan Hegel olmuştur. 1807'de *Ruhun Fenomenolojisi* adlı eserinde, "bilincin genel olarak ya içerdeki ya da dışarıdaki bir nesnenin bilgisi olması anlamında, bilincin bilimi görüngübilim" olarak tanımlıyordu. Husserl'e kadar görüngübilim yeni bir görev üstlenmeden, adeta kıyıda kenarda bekledi; Husserl her nesnenin bilincimizde ortaya çıkışını aydınlatmaya çalıştığı zamana kadar...

Bireyin algısına açık bulunan bir dış dünyanın varlığıyla bireyin kendisi birbirinden ayrılıyor ve böylece iki ayrı görüngü, birey ve dışarıdaki nesne/nesneler dünyası hem birbirlerini işaret edip göstererek tanımlıyorlar, hem de kendi kendilerine var ediyorlar. Tümöyle Neo-Platoncu düşüncelik ve idealizm anlatımına dayalı bu yaklaşım, felsefe tarihi boyunca karşıtı olan akılcı, materyalist ve pozitivist bakış açısının şiddetli eleştirisine uğramıştır. Hafıza, mekân ve zaman üzerinden soruna yaklaşımımızın bir boyutunu anlamak açısından Husserl, kaçınılmaz olarak üzerinde durulması gereken bir isim ve felsefesiyle bir boyut olarak gereklidir. Paul Ricœur'un "Hafıza, Tarih, Unutuş" başlıklı, toplumsal hafızaya dair anlatıların toplandığı ve tartışıldığı eserinin ilk paragrafı Husserl'a atfen başlar: "....hafıza fenomenolojisi iki soru çevresinde yapılmaktadır. Neyin anısı vardır? Hafıza kimindir? Bu iki soruyu, Husserlci fenomenoloji anlayışıyla sorduk. Bu gelenekte, her bilincin bir şeyin bilinci olduğu biçimindeki o çok iyi bilinen düşünceye ayrıcalık tanıdık."³² Ricœur'e göre "Bir şeyi anımsamak demek, doğrudan doğruya kendini anımsamak demek değil midir?"

İşte tam da bu anlamıyla fenomenoloji kavramı üzerine bir açıklama, kısa bir “hatırlamaya” çalışabiliriz. Ricœur’ün sorduğu soruya geri dönelim: Bir şeyi hatırlıyorsak, biz aslında kendimizde kendimizi hatırlıyoruzdur. Nitekim öyledir; eğer yaşadığımız yer-kürede bizden başka kimse ve nesne olmasaydı, tek başımıza kalıyorduk / tek başımıza olsaydık, ne anlatacağımız bir tarihi vakamız olur, ne de aktaracağımız bir bilgi birikimi-hikâye, hasılı bir hafıza olurdu. Bu durumu açıklayan şey, nesnelere yakın yahut uzak, kısacası mesafemizle, diğer yönüyle mekân açısından anlatılabilir... “Fenomenolojinin şeylere doğru yönelen sürekli ve sabit daveti, bir kılavuz kitabı- Lt: vademecum- etnografyacının yanında sürekli taşınması gibidir.”³³ Oradaydım, orada değildim ama orada olabilirdim ya da orada başkaları vardı ve bana anlattı, biçiminde tekrarlanabilecek her olayın hikâyesi hafızaya görüngübilimle kazanır; kendini (evvela kendisini olumlayarak kendisine) anımsa(t) mak, kendisini tekrar etmek ve buradan hareketle anlatılan nesneye ait olgu ve olayı kendinde idrak etmek görüngübilimsel yaklaşımdır. Bu Ricœur’ün saptadığı gibi bir meseleye dair kim, ne, nerede, ne zaman biçimindeki tüm sorulara karşılık gelen, “tastamam fenomenolojik bir öğretisi olarak ego merkezli soruyu, egonun anlamı ne olursa olsun, niyete/yönelime ilişkin soruyu” sormaktır. Ego merkezli soru asla yanılmak istemez ve her zaman kendi zihinsel varlığına her zaman en iyi hatırlamaları koymak ister. Bunu Nietzsche’de Pudenda Origo olarak okuyoruz. Nietzsche, ahlakın hep iyiyi seçip geçmişteki kötü olanları unutmaya yönelik bir çabayla sürdüğüne işaret eder. Latince bir ifadeyle Pudenda Origo, geçmişin kötü izlerinin silinip atılması ve en güzel, bugüne dair en olumlu, yarar sağlayıcı, yüce ve asil şeylerin tekrarını anlatır.³⁴ Bu durumda söylenmesi gereken şey, hatırlamanın hafızaya ait bir çaba olarak, hep en güzeli seçmeye çalıştığı yönündeki varlığıdır. Madem öyledir, hafıza görüngübilimsel anlamıyla görüntüleri seçerek ayırır, onlardan işine yararlı olanları dizgeye koyar, kurgular; burada tarih yazımı ve ideolojik, kültürel, dinsel

³³ Jonas Frykman - Nils Gilje, *Being There, New Perspectives on Phenomenology and the Analysis of Culture*, Nordic Academic Press, s.9.

³⁴ F.Nietzsche, *Tan Kızıllığı*, Çeviren: Özden S.Karadana, İstanbul, Say Yayınları, 2003, s.47

ve çevresel tüm koşulların devreye girdiğini de görürüz. Ancak Husserl, Bergson, Freud gibi düşüncenci, psikolojiden yana konuşan filozof, düşünürlere bakarsak, bu aslında tümüyle insan-ego'nun sinir ve algı sistemiyle ilintilidir.

İnsanın sinir sistemi, buna bağlı beynin çalışma biçimlerine duyulan merakın, araştırmaların katkısıyla anlaşılan odur ki, herkesin ayrı ayrı, milyonlarcasıyla insanın algı ve bilincinde beliren, yansıyan nesnelere ait görüntü ve göreceli bilgiler Husserl'in ifade ettiği yolla, sosyal hafıza olarak görülebilir. Bunun aynı zamanda soyut/saf/katışıksız bir olgu, bir yandan da ego olmaksızın bir anlamı bulunmaz. Tek tek ego'ların toplamı olan sosyal hafıza, aynı zamanda kendi içinde bir varlığa dönüşür. Hafızanın en büyük işlemi, hatırlamaktır. Hatırlamak, mimemeta/taklit yapmayı gerektirir. Platon'un mum eğretilmesi olarak adlandırılan yaklaşımını Ricœur da kullanmakta, hatırlamanın, kalan izlerin tanınması ve taklit edilerek tekrarlanması, "hatırlama ânı" olarak verir. Bu hatırlama ânı, "oradaydım" ya da "orada değildim" ama "orada olabilirdim" ya da "orada olanları dinledim" şeklinde ortaya çıkar.

Görüngübilimin hatırlamaya ait hafızanın çabalarına yönelik yaklaşımı *ars memoriae* – hatırlama sanatı olarak adlandırılır. Hafızanın hatırlaması bir sanat icraası gibidir, seçer, ayıklar, kendisine lazım olanları tasnif eder, dile-lisana aktarır, anlatım ve kurgu açısından yeniler; o halde ortaya çıkan yeni hatırlanmış şey aslına tam olarak sadık değildir. Henri Bergson'un "hatırlama çabası" diye adlandırdığı bu süreç, ego'nun icat gücünü de gösterir.

Bergson, "Anılarımı hatırlıyor, karşılaştırıyorum... Benim bedenim dediğim bu özel imgenin dış görünüşünü benimkine benzer bedenler üzerinden inceliyorum. Uyarımları sinir merkezlerine ileten duyuşal sinirleri, sonra da merkezden çıkarak uyarımları periferiye ileten ve bedenin bölümlerini ya da tüm bedeni harekete geçiren efferent-motor sinirleri fark ediyorum."³⁵ Anımsamanın maddi, insan bedeniyle ilişkili yönleri olduğu gibi bir zamanı da olmalıdır. Bu zaman, Bergson'da, iki türde belirir. Birincisi ölçülebilir zamandır, fizik kurallarına bağlı olarak, maddi temelli

35 Henri Bergson, *Madde ve Bellek*, Çeviren: Işık Ergüden, İstanbul, Dost Yayınları, 2015., s.16

bir ölçümlemedir; kimsenin itirazı olamaz. Bir de sezgisel zaman vardır, kuşaklara, tarihin algılanması ve kabulüne, insanın yaş ve içinde bulunduğu maddi üretim biçimi ve sosyal hayatına göre farklı olur; bir çocuğun bir günlük zamanıyla aynı ölçülebilir hayatı yaşayan bir yaşlı insanın zamanı aynı değildir, aynı hissedilemez. Bu ayrımı vurgulayan Bergson'dan hareketle, Husserl'in zaman üzerine verdiği bilgiyi aktarıp görüngübilimin işaret ettiği olguların, özlerin zaman-mekân içinde anımsayışı yani hatırlamayı ve hafızanın bu yönüyle kendisini hatırlama görevine vakfetmesini anlayabiliriz: "Anımsamaya gelince, bu da hiç basit bir şey değildir; bize farklı nesne biçimleri ile birbirine geçmiş verilmişlik biçimleri sunmaktadır. Böylece birincil denen anımsama ile her algıyla zorunlu olarak iç içe geçmiş olan akılda tutmaya işaret edilebilir. Bizim şimdi yaşadığımız bir yaşantı, dolaysız refleksiyonda bize nesne olur ve bu yaşantıda hep aynı nesneyi gösterir: Biraz önce yaşanan şey olarak varolan ses, -geçmişe giderek ve orada da aynı nesnel anıyı kurarak - hep aynı sestir."³⁶ Söylenen şudur: O anki algımıza ve bilincimizin seviyesine göre bir nesneye dair hatırlama biçimimiz, bu anıya-hatıraya ait gerçekliği yeniden kurarak bize sunar. O halde gerçek bir hatıra tek başına yok, herkes için farklı ama bunların ortak bir amalgamı içinde kabul görmüş sosyal bir hatıra vardır. Örneğin herkes Kıbrıs Çıkartması-1974 olaylarını farklı anımsasa da bu anıların bir ortak bütünü bulunur; bu ortak bütün, ortak hafıza, adeta kolektif bireyin kitle toplumunda ortaya çıkışı gibi farklı anımsayış biçimlerini ortaya koyar.

Bu noktada üzerinde durulması gereken şey, hafızanın geçmişe başvurmaktan başka bir aracı olmadığına dair genel bilgidir; oysa bu hem Bergson hem de Husserl'e göre, zamanın esnetilmesi yahut kısaltılması gibi hafızayı şimdiki zamanın varoluşundan koparmak gerekir. "Yineleyen hafızanın karşısında imge üreten hafıza vardır: Geçmiş imgeler halinde anmak için şimdiki zamanın eyleminden koparmak gerekir. Yararsıza değer verebilmek, hayal edebilmek gerekir. Bir tek insanoğlu böyle bir çaba gösterebilir."³⁷

³⁶ Edmund Husserl, *Fenomenoloji Üzerine 5 Ders*, Çeviren: Harun Tepe, Ankara, BilgeSu Yayınları, 2010, s.89.

³⁷ Akt.Ricœur, *Üçerisi* PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

Özetlemek gerekirse, insanın ego olarak birbirinden ayrı bilinç ve algı, dolayısıyla farklı hatırlama yetisi, hafıza gücü gibi etmenlerin eşliğinde toplumsal olayların tek tek, ancak sonrasında bir bütün olarak ortaklaşa hatırlanması, görüngübilimsel anlatımla hem bilincin var ve önemli olduğunu göstermekte ve hem de insan bilincinin varlığına işaret eden bu seçili olayın kendine ait varlığını göstermektedir.

Pierre Nora ve Hafıza Mekânları: “Les Lieux de Mémoire”

Hafıza çalışmaları Halbwachs'ın çalışmalarını izleyerek ve Fransız toplumundaki hızlı değişimi yansıtacak şekilde İkinci Dünya Savaşı ve onu izleyen yıllarda, 1930-1950 arasında, medya ve iletişim araçlarının yaygınlaşması, kitle toplumunun ortaya çıkması ile gelişti, 1968 dönemecinde yükselişe geçti.³⁸ Kültür çalışmalarının yaygınlık kazanmasıyla 1968'den sonra arttı. 1970'lerin sonlarına doğru bilim insanları bu alanda önemli üretimlerde bulundu.

Kolektif hafıza ve hafıza mekânları, anmalar hakkında geniş ve yaratıcı bir tartışma Pierre Nora ve bir grup araştırmacı tarafından Hafıza Mekânları (Les Lieux de Mémoire) çalışmasında bir araya getirildi.³⁹ Cumhuriyet, Ulus ve Fransa(lar) başlığını taşıyan üç ciltten ve çok sayıda değerli makaleden oluşan bu büyük derleme 1978-1984 ve ardından 1992'de yayınlanan ciltleriyle dev bir çalışma oldu. Fransa tarihini yeniden yazma girişimi olarak görülen bu büyük eser üzerine çok sayıda yayın, eleştiri ve değerlendirme yayınlandı.

Bu geniş çalışmanın temel sorusu, ulusun birleştirici büyük anlatısının nasıl inşa edildiği konusundadır. Yenilgiler (1870), büyük acılar (1914-18), gizli acılar (sömürge savaşları), iç savaşlar, işgal ve direnişler nasıl bir araya getirilir? Nora ve arkadaşlarının hazırladığı bu büyük çalışma tarih yöntemi ve hafıza mekânlarına ilişkin önemli tartışmalar ve alan araştırmaları içerir. Nora'ya göre hatırladığımız olaylardan uzaklaştıkça, tarih ve hafıza birbirinden

³⁸ Sébastien Ledoux, *Le Devoir de Mémoire: Une formule et son histoire*, Paris: CNRS Editions, 2016, s.253-254.

³⁹ Pierre Nora, *Les Lieux de Mémoire*, Paris: Editions Gallimard, 1986-1992. (3 Cilt: 1.Cilt La République, 2.Cilt La Nation, 3.Cilt Les France).

ayrıldıkça bize bunları hatırlatan semboller, hafıza mekânları, anıtlar ve tarihsel anlatılar ortaya çıkar. Hafızamız ve tarih duygumuz semboller ve bir dizi seçiş üzerinden şekillenir. Hafıza mekânları bir başka dönemin kalıntıları ve şahitleridir; âdetlerini, törenlerini, anma geleneklerini kaybetmiş bir toplumun ritüelleri, kutsallığını kaybetmiş bir toplumun anlık kutsallığıdır. Nora'ya göre anmalar bir ulusal "anma terapisi"dir.

Bu tartışmanın bir diğer önemli tezi, hafıza mekânlarının ulus düzeyinde geniş ve etkili bir grubun kaybettiği hafızasına ilişkin semboller içeriyor olmasıdır. Kaybedileni hatırlamak ve sembolik anlamda hatırlatmak amacıyla arşivler, yıldönümleri, seremoniler, cenaze merasimleri düzenlenir. Bunların tümü ulus olarak adlandırığımız bir gruba ait olmanın kaleleri, yapı taşlarını oluşturur; onları tarihten uzaklaşmış, kopmuş ve tarihe yeniden iade edilmiş halde ulusal kimliği oluşturmak ve korumak amacıyla farklı biçimlerde kullanırız.

Nora'ya göre modern tarihin toplumsal hafızayla ilgisi bağlamında değerlendirmesinde şöyle özellikler göze çarpar: Tarih ve hafıza modern dönemde birbirlerinden ayrılmışlardır ve bizler bir takım imgeler, hafıza mekânları, anıtlar ve uyarlanmış tarihsel anlatılar aracılığıyla hatırlar hale geliriz. Hafızamız ve tarih duygumuz imgeler arasından yapılmış bir dizi seçme sonucu oluşur.⁴⁰ Hafıza mekânları kalıntılardır; bir başka geçmiş dönemin şahitleridir; mitlerini, kutsallıklarını kaybeden toplumun ritüellerini, kutsallıklarını oluşturur. Hafıza mekânları modern dönemde oluşan topluluk hafızasının kaybı ile bağlantılıdır, ulusal ölçekte gruba bağlılığın sembollerini ortaya koyar. Böylece ulusal arşivler, yıldönümleri, seremoniler, cenaze törenleri bir gruba, bir ulusa ait olmanın yapı taşlarını ve güçlü kalelerini inşa eder. Biz onları birbirinden farklı amaçlarla, ulusal bir kimlik oluşturmak ve bunu korumak için kullanırız. Onlar "tarihin hareketinden kopmuş ama tarihe iade edilmiş tarih anları"dır. "Artık ne tamamıyla hayat, ne de ölüm vardır, canlı hafıza deniz çekildiğinde kıyıda kalan deniz kabukları gibidir."⁴¹

⁴⁰ Pierre Nora, *Hafıza Mekânları*, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2006.

⁴¹ Nora, *age.*, s.126. Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

Nora'ya göre modern hafıza esas olarak arşivlere tümüyle bırakılan izin maddiliğine, kaydın güncelliğine ve imajın görünürlüğüne dayanır.⁴²

Hafızadan söz ettiğimiz zaman siyasal amaçlarla harekete geçirilen, geçmişe dair söz sanatından bahsetmekteyiz.⁴³ Kişisel hafızamız, kolektif hafıza içinde siyasal müdahale biçimleriyle, özel olarak da resmi davranış ve kurumlar ve anma biçimleriyle yeniden ve yeniden şekillenir.⁴⁴ Buna sivil toplumun, küçük grupların toplumsal hafızaya yaptığı müdahaleleri de eklemek gerekir. Kimi zaman sivil toplumun, küçük grupların kendine özgü grup hafızası olduğu, bir kez yerleşiklik kazandıktan ve yaygınlaştıktan sonra değişmez hale geldiği, kendine özgü bir "resmi tarih" anlatısı ortaya çıktığı ve bu anlatının katılaşıp nesilden nesile aynı şekilde aktarıldığı görülür.

Ulus çerçevesinde tanımlanan tarihsel olaylara dair anlatılar halkların geçmişe ve geleceğe dair paylaşılan anılarını, geleneklerini ve umutlarını oluşturur. Bunlar anıları ve kolektif kültürel kimlikleri paylaşan ulusun tanımlayıcı parçalarıdır.⁴⁵ Uzun süredir bir arada yaşayan etnik topluluklar ve uluslar demografik bir bütün oluşturmaktan çok paylaşılan kültürel ve sembolik sürekliliğe sahiptirler. Ulus devletler tarihi zaman, mekân ve tarihsel anlatılar üzerine inşa ederler, haritalaştırırlar. Tarihsel hafızamız geçmiş ve gelecek arasındaki boşluğu doldurur, sürekliliği yeniden tesis eder, geçmişi bugünün ihtiyaçları adına kullanır ve yeniden yaratır.⁴⁶

⁴² Pierre Nora, "Between Memory and History: Les Lieux de Memoire", *Representations*, No: 26, Special Issue: Memory and Counter-Memory, Spring 1989, s.7-24.

⁴³ Jonathan Boyarin, "Space, Time and the Politics of Memory", *Remapping Memory: The Politics of Time and Space*, University of Minnesota Press, 1994.

⁴⁴ Tadhg O'Keeffe, "Landscape and Memory: Historiography, Theory, Methodology", *Heritage, Memory and Politics of Identity: New Perspectives on Cultural Landscape* içinde, (Der.) Niamh Moore - Yvonne Whelan, Ashgate, 2007.

⁴⁵ Anthony Smith. *Myths and Memories of the Nation*, Oxford University Press, 1999, s.26.

⁴⁶ Maurice Halbwachs, *On Collective Memory* içinde, Lewis A.Coser (Der., çeviren), University of Chicago Press, 1992. <https://rante.org>

Nora ve arkadaşlarının çalışması çoğu o zamana dek açıkça “hafıza yerleri” olarak ortada duran konuları belirlemek, oldukları gibi göstermek ve aralarında bağlantılandırmanın ötesinde işlemek üzere yola çıktı, çaba gösterdi. Bunların hafıza mekânlarına dönüştürülmeleri bu topos'lara, yerlere ve geleneklere, bu işlem olmasa söyleyemeyecekleri bir şeyi söyletmek, daha da ötesi, Fransa'yı “hafıza mekânları”yla işlemek, Fransa'yı bütünüyle bir “hafıza mekânı”na dönüştürmek demektir.⁴⁷ Bu ne yeniden canlanma, ne yeniden kurulma, ne de tasavvurdur. Yeni bir hafıza yaratmadır. Tarihsel zamanın türdeş olduğuna ilişkin yaygın görüşü değiştirmeye katkıda bulunduklarını yazar Nora. Fransızların artık vatan için ölmeye hazır olmadıklarını, ama ilgi ve bağlılık gösterme konusunda aynı fikirde olduklarını düşünür. Ve Fransa'nın ortak deneyimleri değerli bir miras olarak törenleştirilmiştir: bölen bir tarih değil, birleştiren bir kültür, bir aile mülkü gibi bölünmez bütünlüğünü fark ettiğimiz bir mülkiyet haline gelmiştir.

Toplumsal hafıza üzerine çalışan bir diğer önemli sosyal bilimci olan Gerard Namer Halbwachs'ın çalışmasını ele aldığı kitabında sosyal bağlama değinir. Toplum kendi başına düşünemez ya da hatırlayamaz. Kolektif hafıza ve miras duygusu kurumlar, organların mucizesi aracılığıyla oluşturulur. Kütüphane, müze ya da edebiyat gibi kurumlar hafızayı oluşturma ve muhafaza etme işlevi görür.⁴⁸ Bu yerlerde eserlerin ve çalışmaların üst üste katlar şeklinde toplanması, biriktirilmesi tarihin yeni nesillere aktarılmasını sağlar. Anmalar gibi teatral dışavurumlar bir kült anması gibi sahneye konur. Burada ilginç olan diğer sosyal görüngüler ve travmaların sosyal hafızayı etkileme gücüdür.⁴⁹ Her bir neslin kendi hatırlama tipi vardır. Namer'e göre Halbwachs'ın sosyal çerçevesi kesin bir zaman, uzam ve siyaset gibi diğer sosyal boyutların referansına muhtaçtır. Siyasetin toplumsal hafızayı şekillendirme bağlamında özel bir rolü bulunmaktadır.

47 Nora, *age.*, s.167-169.

48 Gerard Namer, *Mémoire et Société*, Paris, Méridiens-Klincksieck, 1987.

49 Namer, *age.*, 610. <https://rante.org>

Bir başka açıdan düşünecek ve hatırlama siyasetinin objesi nedir diye soracak olursak, kolektif hafızanın heterojen özelliğinden söz edebiliriz. Farklı gruplar aynı anıtın önünde farklı duygular besliyor ve ona farklı anlamlar atfediyor olabilirler. Halbwachs bile hatıraların, onu hatırlayan özneye bağlı olduğunu söyler. Bu konuda olayla ya da yerle ilgisinin farklılığına bağlı olarak her bireyin bakış açısı farklı olabilir, bu anının kapladığı yere göre değişebilir. Bu nedenle “kolektif hafıza” fikrinde bireysel hafızadan üstün, onu da şekillendiren bir büyük özne fikri olduğu ileri sürülebilir. Bu eleştiriye yapanlara sosyal çerçeve fikri çok katı gelmekte, daha çok sosyal aktarım kavramı uygun görünmektedir. Görüngübilim açısından düşünersek, hafıza temsillerinin bir grup tarafından oluşturulmadığı ya da birbirinden bağımsız, kopuk kişisel anıların toplamından ibaret olmadığı, daha çok tekrar edilen etkileşimler, hafızaya dair temsillerin alışverişi, bunların birikmesi, yani karşılıklı tipikleştirme ve hafızanın sıradan değişimi ile oluştukları söylenebilir.⁵⁰ Yani hafıza organik ve objektif değil, temasın, etkileşimin birikmesi ile oluşmaktadır. Böyle bakılacak olursa, ulus devletlerin artık hatırlamanın tek öznesi, siyasi aktörü olmadığı, belediyeler, bölgeler, Avrupa kurumları, etnik gruplar gibi diğer siyasi aktörlerin de hatırlama üzerinde etkin biçimde rol aldığı ileri sürülebilir.

Çalışmasında hafıza ve tarih arasındaki yarılmadan söz eden Paul Ricœur'e göre hafıza tarihsel bilince dayanır ve bu basitçe geleneksel tema ya da öğelerce asimile edilemez. Fransız Devrimi dönemi bu ayrışma açısından belirleyici bir rol oynar. Devrim öncesinde ölüm bir son değil, bir geçiş olarak görülüyordu, ölümden eşitlik yoktu; sosyal farklılıklar ve hiyerarşi ölüme ve temsillerine de yansıtılıyordu. Modern zamanlarda anıtlarda benzer bir ortak görsel imzaya rastlıyoruz: hepsinde zaferi ve bedelini vurgulayan aynı kahramanlar, doğaüstü yaratıklar, kartallar, horozlar ya da aslanlar, meşaleler, palmiye dalları, zafer kupaları gibi figürler bulunuyor. Tümünde siyasi eğitimsel bir rol benimseniyor. Ölüm, zafer tarafından yutuluyor. Büyük savaş dönemine geldiğimizde,

⁵⁰ C.Andrieu vd., *Politique du passé*, Aix-en-Provence, Publication de l'université de Provence, 2006, Kitap Arşivi - <https://rante.org>

bu savaşta ölenlerin milyonlara ulaşması, çokluğu bu modelleri de yetersiz kılmış, eşitlik 19 ve 20. yüzyıllardaki büyük anıtlarda ortaya çıkmıştır.⁵¹

Reinhart Koselleck ölümler için yapılan anıtların (monuments aux morts) hayatta kalanlar için kimlik kurma işlevi gördüğünü ileri sürer. Anıtlar için bir sınıflandırma yapar: Anıtların bir kısmında orada ölenleri kahramanlar, vatani kurtaranlar, vatan için, dava için ölenler olarak görürüz. İkinci durumda anıt bize orada yatanlara borçlu olduğumuzu hatırlatır. Üçüncü tipte ise ölenler, ölümler olarak hatırlanır.⁵²

Yeni tarihçiler kuşağına⁵³ göre hatırlama bir kamusal bellektir; geçmişe dair küçük parçaları toplamayı ve kamusal hafızada yeniden bir araya getirmeyi içerir. Kamuoyu aynı zamanda bu anıtların üretimine, ifade biçimlerine ve tüketimine katkıda bulunur. Toplanan aslında bireysel anıtların bir toplamından ibaret değildir; bütün parçaların toplamından büyüktür. Kolektif hafıza bugünün bakış açısıyla, bugünün ihtiyaçları doğrultusunda grupların ve bireylerin çabalarıyla oluşturulur.⁵⁴ Geçmiş bu açıdan yeniden inşa edilir, geçmiş olaylar seçilmiş biçimde temsil edilirler. Kişisel hatıralarımız toplumsal olarak yapılandırılmış, anlam ve sosyal bağlam kazanmıştır. 20 ve 21.yüzyılda savaş, savaş deneyimleri, askerler, savaş mağdurları, anma etkinlikleri, ritüeller taş kazınmış, filme alınmış, anlatılarda hatırlanmış, sanatta, şiirde korku ve onur duygularıyla birlikte ifade bulmuştur.

Aşağıda ele alacağımız iki farklı cepheye dair hatıraların, sivil, ulusal ve askerî mezarlıkların, anıt ve hafıza mekânlarının karakteristik özellikleri, oluşturdukları tipolojiler incelenip karşılaştırılacaktır. Bu karşılaştırma tarihsel, kültürel ve savaş öncesinden başlayarak savaş süresince ve sonrasında devam eden

⁵¹ Paul Ricœur, "Mémoire, Histoire". *Revue de Métaphysique et Morale*, Janvier-Mars (1), 1998, s.7-31.

⁵² Reinhart Koselleck, "Les monuments aux morts comme fondateurs de l'identité des survivants". *Revue de Métaphysique et de Morale*, Janvier-Mars (1), 1998, s.33-61.

⁵³ Savaşa kültürel ve sosyal açıdan yaklaşan üçüncü kuşak tarihçiler için bkz. Antoine Prost - Jay Winter, *age.*, s.42-50.

⁵⁴ Jay Winter-Emmanuel Sivan, "Setting the Framework" *War and Remembrance* içinde, Cambridge University Press, 1999, s.6

siyasal dinamikler açısından yapılmaktadır. Bir başka nokta batıda ve doğuda, diğer cephelerde yaşananların, oradaki savaş deneyimlerinin çok az incelenmiş, biliniyor olmasıdır. Benzerliklerden söz ederken aynı zamanda farklılıklara, tarihsel bağlam açısından bakıldığında iki örneğin farklı özelliklerine değinmek gerekir. Osmanlı-Türk deneyiminde Büyük Savaşın Osmanlı İmparatorluğunun sonunu getirdiğini, savaşın ardından yaşanan Kurtuluş Savaşı sonrasında 1923'te Cumhuriyetin kurulduğunu görüyoruz. Batı deneyimine baktığımızda mezarlıkların ve anıtların savaşın hemen ardından inşa edildiğini, bu konuda yaygın ve etkin bir siyasal tartışmanın ulusal düzeyde sürdüğünü görmekteyiz. Diğer yandan Batı Avrupa bağlamında Fransız toplumunda ve Avrupa genelinde 1929 Bunalımıyla başlayan on yılın ardından, 1930'lar da siyasal iklim tümüyle farklılaşmış, faşist eğilimlerin ve partilerin yükselişe geçtiği yılları 1939'da ikinci büyük savaş izlemiştir.

Bir Ulusal Hafıza Mekânı Olarak Gelibolu Yarımadası

“Yine bir şey yapabildim diyemem hatıranâ...”⁵⁵

Osmanlı Devleti Büyük Savaş'ın başlangıcında 1 Ağustos 1914'te genel seferberlik ilan eder, 2 Ağustos'ta Türk-Alman gizli ittifak anlaşması yapılır. Her iki tarafla görüşmeler sürerken İngilizlerle yapılan görüşmeler çıkmaza girer, sipariş edilen savaş gemileri teslim edilmez. Bu arada 16 Ağustos'ta Goeben ve Breslau savaş gemileri Osmanlı donanmasına katılarak Yavuz ve Midilli isimlerini alır. 1 Kasım'da Osmanlı Devleti savaşa katılır, İngiltere, Fransa ve Rusya Osmanlı Devletine savaş açar. Hikâye genel olarak böyle anlatılır, kronolojilerde böyle yer alır.⁵⁶ Osmanlı Devleti'nin Büyük Savaş'a nasıl girdiği konusu tarih kitaplarında çeşitli klişe ifadelerle yer alır, bir doğal olay ve bir zorunluluk gibi algılanır. Aynı olay tarihçiler arasında tartışmalar yaratır. Sorulardan biri tarafsızlık üzerinedir: Osmanlı Devleti kendini büyük bir yıkıma, parçalanmaya götürecek bu savaşa girmek zorunda mıydı, tarafsız kalabilir miydi? Ya da şöyle soracak olursak: “Avrupa kapitalizminin gelişimi ve rekabeti karşısında zayıflayan, Avrupa'ya giderek daha bağımlı hale gelen ve sonunda emperyalist ülkelerin planları

⁵⁵ Mehmed Akif Ersoy, *Safahat*, 23.Basım, İnkılap Kitabevi,1991, s.425-427.

⁵⁶ Gelibolu Yarımadası Tarihi Milli Parkı, Çanakkale Destanı Tanıtım Merkezi, Orman ve Su İşleri Bakanlığı, <http://web.archive.org/web/20160114133948/http://canakkaledestani.milliparklar.gov.tr/dosya/GELIBOLU.pdf>, s.30. Ulaşım tarihi: 28.04.2016.

açısından varlık nedeni tartışılmaya başlanan, parçalanarak küçük nüfuz bölgelerine ve hatta doğrudan sömürgelere ayrılmasının tercih edilir hale geldiği Osmanlı İmparatorluğu eğer Dünya Savaşı sırasında daha iyi bir taktik izlemiş olsaydı, daha “doğru” kararlar almış olsaydı ya da bir “İTC (İttihat ve Terakki Cemiyeti) liderleri komplosu” tarafından savaşa sokulmamış olsaydı işgal edilmeyebilir ve yoluna yine üç kıtada toprakları olan bir imparatorluk olarak devam edebilir miydi?⁵⁷ Yazara göre tarafsızlık seçeneği mevcut olmadığı gibi savaşa İtilaf Devletlerinin yanında girmek ya da girmemek kendi seçeneği değil, onların bu ittifaka yanaşmaması nedeniyle ortaya çıkmış bir durumdu. Diğer yandan Mustafa Kemal de 1919 yılında savaşa katılmanın İttihatçıların kötü politikaları ya da komploları yüzünden değil, kaçınılmaz olduğunu yazıyordu. Osmanlı Devleti böylece “son çare olarak Almanya ile ittifak” yaparak kendini büyük bir savaşın içinde buldu. Üstelik savaşlardan yorulmuş ve yıpranmış, ekonomisi çökmüş, dağılma dinamiklerinin güç kazandığı, en güçsüz olduğu, kendini böyle hissettiği bir anda. Büyük Savaş bu savaşa dahil olan devletlerin mecbur kaldıkları için girdikleri bir savaş olmadı. Çünkü savaşın nedeni dünyanın çeşitli bölgeleri üzerindeki hegemonya mücadelesiydi ve Osmanlı İmparatorluğu toprakları da bu mücadelenin bir parçasıydı. Dolayısıyla, “Osmanlı tarihinin son iki yüzyılına daha geniş bir çerçeveden baktığımızda daha farklı bir tarih yazımı mümkün ve gerekli. Osmanlı İmparatorluğu’nun Avrupalı gelişmiş kapitalist ülkelerle 19. yüzyıldan itibaren belirleyici hale gelen bağımlılık ilişkisi, 20. yüzyılın başında Osmanlı’nın kaderinde söz sahibi hale gelen İttihatçı yöneticilerin bu bağımlılık ilişkisini ortadan kaldırmak gibi bir projeleri olmayışı, emperyalist sisteme karşı değil onun içerisinde bir arayışa sahip olmaları vs. tüm bu etkenler Osmanlı Devleti’ni yıkıma götürenin tek başına Dünya Savaşı olmadığını öte yandan savaşa Almanya gibi bu bağımlılığın temel unsurlarından biri ile katılma kararının “kurtuluşçu” bir adım olarak görülemeyeceğini gösteriyor.”⁵⁸ Osmanlı deneyimi bu büyük

57 Neslişah L. Başaran, “Savaş Osmanlı İmparatorluğu’nun Kaderi Miydi?”, *İş-gale Direnen Çanakkale: 100 Yıl Önce, 100 Yıl Sonra* içinde, Der.E.Zeynep Güler, Yazılama Yayınevi, 2015, s.21-22.

58 Başaran, *age*, s.44. PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

savaşta bir imparatorluğun yıkılmasını ve ardından cumhuriyetin kurulmasını gösterir. Yıkılış ve kuruluş sürecinde Çanakkale savaşı, yalnızca devlet, komutanlar ve yönetenler düzeyinde değil, halk arasında da savaşın cephelerinden yalnızca biri değil, bir zafer, “bir milletin uyanışı” olarak algılanmış ve böyle temsil edilmiştir.

Ülkemizde 100.yıl bağlamında 1915'te yaşananlarla ilgili parlayıp sönen tartışmalar yaşandı. Tarihte kritik önem taşıyan ve tartışmalı konuların “tarihçilere” bırakılması, ya da açılacak yeni arşivler sayesinde sorunların çözümleneceğine dair bir söylem ve inanç vardır. Arşivlerin açılması gerekmele birlikte bu tam olarak doğru bir yaklaşım değildir. Ne tarihçiler ve ne de resmi/sivil arşivler aslı ve özü siyasette düğümlenen sorunları çözmeye, soruları yanıtlamaya tek başına muktedir değildir. Aynı şekilde günlükleri ya da anı kitaplarını da toplamı bir yapbozun parçalarını oluşturacak şekilde resmi tamamlayacak diye düşünemeyiz. Arşivlenmiş belgeler, tarihçilere yol gösterecek malzeme ne kadar seçilmiş, ayıklanmış ve yanıltıcı olabilirse, anılar da böyledir. Teori yoksa tekil olgular kalabalığından ibaret kalır. Seçilmiş, hayatta kalmayı başarmış, çoğu seçkin kişilerce yazılmış, az bir kısmı günümüze kalmıştır. Her haliyle toplamı resmin bütünüdür. Ama bize çeşitli olaylar, gelişmeler, kritik dönemler, tarihsel olaylar hakkında bilgi verir, iskeleti ete kemiğe büründürmeye, tablonun bütünüdür görmemize yardım eder. Bu nedenle, tarihin tanıkları olarak değer taşır. Anıların şekillendirildiği, anı kitaplarının, hatta uydurma anıların, “güzel hikâye”lerin, kaleme alındığı, yazıldığı dönemler kadar o günün koşullarını, ihtiyaçlarını ve seçimlerini yansıttığı söylenebilir. Bu anlamıyla “bilinçli önyargıların” ya da “anıların bilinçli geri çekilmesi”nin tarihçilerin ilgi alanına girmesi kaçınılmazdır.⁵⁹

Anılar için söyleyeceklerimiz hafıza mekânlarının bütünü için de doğru. Tarihin tanıkları olarak hafıza mekânlarının oluşumu, görsel imajı, değişimi, yıkılışı ve yenilenişi, içeriklerinin nasıl oluştuğu, doldurulduğu, boşaltıldığı siyasal içerikli, maddi ve ideolojik bir mücadele konusudur.

⁵⁹ Jay Winter, *Remembering War: The Great War Between Historical Memory in the Twentieth Century* (Oxford University Press, 2006), 70.

1915 tarihinde yaşanan Çanakkale savaşları o günlerden başlayarak Cumhuriyetin kuruluşuna devrolan büyük bir tarihsel ve efsanevi miras bıraktı. Savaşın son yılından itibaren oluşan anlatılar ve onlara kaynaklık eden anılar aslında savaş sonrasında, Cumhuriyet'in kurucu ideolojisinin parçası olan bir 'kurucu mit' oluşturdu. Bu miti besleyen kahramanlık öyküleri, maddi yokluklar karşısında insan gücünün öne çıkartılması ve en önemlisi bir komutan olarak Mustafa Kemal'in yükselişi savaşla bağlantılı olarak toplumsal hafızamızda önemli bir yer edindi. Çanakkale savaşları zaman içinde Türk milliyetçiliği açısından bir tarihsel imge, Gelibolu yarımadası bir hafıza mekânı haline geldi. Bölge Türk ulusunun doğuşu ve ayağa kalkmasıyla, ulusa atfedilen niteliklere gönderme yapan önemli bir anma yeri oldu.

1915 Çanakkale savaşları, savaşın devam ettiği günlerden başlayarak Cumhuriyet'in kuruluşuna, oradan da günümüze dek değişen içeriklerle kurgulandı, temsil edildi ve çeşitli biçimlerde, farklı amaçlar için kullanıldı. Anlatının ve etkinliğinin gücü, kurgunun hem aydınlar hem de halk arasında birçok düzeyde üretilmiş olmasından, hem aydınların ve hem de geniş halk kesimlerinin duyarlı olduğu konulara ve meselelere dokunma yeteneğinden geliyordu. Bu savaşa, savaşta yaşananlara, kahramanlıklara tam da ihtiyaç duyulan bir zamanda zafere bağlanan mitler, öyküler ve anlatılar Türkiye Cumhuriyeti'nin ve Türk milliyetçiliğinin kurucu öğelerinden birini oluşturdu. Sınırı koruma iradesi (bu cephe de son kaleyi biz savunduk), boğazdan geçit vermedik, öldük ama geçemediler/geçit vermedik, çok şehit verdik, bu topraklar şehit kanıyla yoğruldu türünden temalar Çanakkale Savaşı ile bağlantılı anlatı ve efsanelerde geniş yer tutmaya devam ediyor. Aynı zamanda Türk askerinin, 57. Alayın fedakârlıklarına ve Mustafa Kemal'in bir siyasi kişilik olarak yükselişine dair anlatılar da savaşın hemen ardından başlayarak günümüze ulaşmıştır.⁶⁰ Günümüzde kendini

⁶⁰ Mustafa Kemal'in Genel Karargâh Harp Tarihi Şubesi tarafından istenen Arıburnu ve Anafartalar harekâtı ve savaşlarına dair hatıralarını ve görüşlerini içeren yazıları için, bkz. Mustafa Kemal, *Arıburnu Savaşları*, Örgün Yayınevi, İstanbul, 2005 (günümüz Türkçesi Nurer Uğurlu). Metnin önsözü 12.11.1332 (15.11.1916) tarihlidir. Mustafa Kemal hakkında daha sonraki yıllarda yazılmış birçok kitap ve bu eserler anıya da yer alır.

siyasal merkezle bağlantılandıran, ulusun kurucu ögesi olarak gören her kesim ulusun kurucu mücadelesinde, savunmasında “biz de vardık”, “biz de oradaydık” demektedir. Bu aynı zamanda “biz de bu bütünün bir parçasıyız” demenin, “kan bedeli ödediğini” ispat etmenin bir başka ve etkili yoludur.

Türkiye’de savaşı izleyen ilk yıllarda yayınlanan anılar ve kayıtlar, asker arasında okuryazarlığın neredeyse sıfıra yakın olmasından ötürü sayıca azdır.⁶¹ Savaşın siviller, cephenin sıradan insanları, asker kaçakları gibi alanlarına dair yazının azlığı Osmanlı toplumundaki okuryazarlığın düşük olması kadar tarihin yukarıdan aşağıya doğru yazılması ve ilerleyen yılların Kurtuluş Savaşı ve onu izleyen köklü siyasal ve toplumsal değişimler ile devam etmiş olmasına da bağlanmaktadır.⁶² Daha sonraki yıllarda yayınlanan hatırat dönemin anlayış ve ruh haline uygun tarzda kaleme alınmıştır. Bu yalnızca komutan hatıratında bulunan bir özellik değildir. “Savaşa geleneksel yaklaşım, yakınlarını savaşta kaybetmiş olanlar için daha sakin zamanlarda onlara kayıplarını hatırlatacak, kayıplarla birlikte yaşamalarını mümkün kılacak ve belki de onları geride bırakacak bir hatırlama biçimi sunar.”⁶³ Anıları geleneksel tarzda ele almak, öfke, kızgınlık ya da umutsuzluktan çok yaraları iyileştirmeye yarar, bu açıdan güçlüdür. Daha sonra yayınlanan anıların içinde anılardan parçalara da yer verilmiştir; birçoğu uzun alıntılar ve tekrarlarla doludur.

Aydemir, *Tek Adam Mustafa Kemal 1881-1919*, c.1, Remzi Kitabevi, 18.Basım, İstanbul, 1999, s.214-229. (Birinci Baskı 1963) A.Mete Tunçoku, “Mustafa Kemal, Çanakkale ve Atatürk”, s.122-127, Çanakkale 1915: Buzdağının Altı içinde, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara, 2005.

⁶¹ 1909 Piyade talimnamesi 1325, Zabitan Harb Çantası 1332, Piyade Neferi 1329 genç subaylar ve astsubaylardan ceplerinde küçük günlük (muhtıra) taşımalarını, her gün karşılaştıkları önemli olayları, emirleri not etmelerini ve üstlerine bildirmelerini ister. Mesut Uyar. “A Note on Turkish Sources: Memoirs and Diaries”, *Ottoman Defence Against the Anzac Landing: 25 April 1915*. (Austuralia Army Campaign Series Book 16, 2015)

⁶² Erik Jan Zürcher, “Between Death and Desertation. The Experience of the Ottoman Soldier in World War I”, *Turcica*, Cilt: 28, 1996, s.235-258.

⁶³ Jay Winter, *Sites of Memory, Sites of Mourning: The Great War in European Cultural History*. (Cambridge University Press, Canto Edition, 1998), 115-116.

Savaşlara dair hatıralar üç kategoride ele alınır: Birincisi, ağırlıklı olarak üst rütbeli askerlerin; ikincisi çok büyük çoğunluğu muvazzaf subayların ve üçüncüsü, neredeyse tamamı nizamiye ordusu mensuplarının kaleme aldığı metinlerdir.⁶⁴ Liman von Sanders Paşa'nın ya da Ian Hamilton'ın anılarını örnek gösterebileceğimiz üst düzey devlet adamları ya da diplomatların anıları ilk kategoride yer alır.⁶⁵ Komuta kademesine ve sıradan askerlerin deneyimine yakın, o dönem koşullarında görece yüksek eğitim düzeyine sahip yedek subayların (ihtiyat zabiti) anıları hem aldıkları eğitim ve kendilerine biçtikleri rol ve kendi pratik ve siyasal görüşlerini aktarmaları hem de cephenin yakınından, siperin içinden, askere yakın olayları aktarmak açısından önemli bir kaynak oluşturur.⁶⁶ Bir örnek vermek gerekirse, ihtiyat zabiti olarak kanal, Çanakkale ve Kafkas cephelerinde savaşmış Münim Mustafa'nın anılarından söz edebiliriz.⁶⁷ Bir başka örnek Tevfik Rıza Bey'in anılarıdır: Tevfik Rıza Bey 1889 doğumlu, eğitimini Paris'te almış bir elektrik mühendisidir. Savaş öncesi İstanbul'da Western Elektrik Şirketi'nde çalışmaktadır. Savaş sırasında kar, yağmur ve kötü koşullar nedeniyle ciğerlerinden hastalanmış, birçok tedavi denemesinin ardından genç yaşında 11 Temmuz 1916'da yaşamını kaybetmiştir. İngilizce ve Fransızca bilen Tevfik Rıza günlüklerini Fransızca tutmuştur. Günlükler savaşın ilk bölümünde daha uzundur; daha sonraki moral bozuklukları, iletişim kopuklukları nedeniyle

64 Mehmet Beşikçi, "Askeri tarihçiliğin Gayri Resmi Kaynakları: Asker Anıları ve Günlükleri", *Osmanlı Askeri Tarihini Araştırmak: Yeni Kaynaklar, Yeni Yaklaşımlar*. Der.Cevat Şayin-Gültekin Yıldız, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012, s.96.

65 Mehmet Beşikçi bunları "paşa alıntıları hegemonyası" olarak nitelendiriyor. Agm., s.97; Örneğin: Liman von Sanders, *Türkiye'de Beş Yıl*, Çeviren: M.Şevki Yazman, Burçak Yayınları, 1968; Ian Hamilton, *Gelibolu Hatıraları* 1915, İkinci Baskı, İstanbul: Örgün Yayınları, 2006.

66 Burhan Sayılır (Yayına hazırlayan), *Türk Kurmay Subaylarının Gözüyle Çanakkale Savaşı*, Salyangoz Yayınları, 2006. Bu eserde komutanların anılarından derlenerek cepheler, savaş alanları anlatılmaktadır. M.Beşikçi, "İhtiyat Zabiti Yedek Subaya", *Tarih ve Toplum: Yeni Yaklaşımlar*, No: 13, Güz 2011.

67 Münim Mustafa, *Cepheden Cepheye: 914-918 İhtiyat Zabiti Bulunduğum Sırada Cihan Harbinde Kanal, Çanakkale ve Kafkas Cephelerine ait Hatıralarım*. Cilt I, Ege Yayınları, 1940, s.89-161.

Aile büyüğümüz, Çanakkale cephesinde teletmetre subayı olarak görev yapan Revnak dayımız savaş sırasında hastalanarak yaşamını yitirmiştir.

giderek kısalmıştır. Yabancı dil bildiği için savaş sırasında Alman ve başka ülkelerden yabancılarla temas etmiş, savaşı tartışmıştır. Tevfik Rıza savaş sırasında Kilitbahir Goncasuyu'nda bulunan Telsiz-Telefon-Telgraf İstasyonu'nda görev yapar. Bu savaşın ülkenin geleceği ile ilgili olduğu subaylar arasında yaygın olarak paylaşılan bir düşüncedir. O da savaşı boğaz kıyısına bakan bir tepeden izlerken "zavallı ülkemizin geleceğinin bu savaşa bağlı olduğunu izlemek..." diye yazar.⁶⁸ Aynı zamanda daha nadir de olsa sıradan askerlerin ya da sivillerin anılarını da dağınık şekilde bulmak mümkündür. Bunların hepsi değerli bir malzeme oluşturmaktadır.

Ayrıca savaşa dair kişisel günlükleri ve anlatıları derlemiş kitaplar bulunmaktadır.

1980'li yıllardan başlayarak savaş anılarının tek tek insanların hatıraları, anılarına dayanan, daha sivil bir anlatıya dönüştüğünü görüyoruz. Farklı bakış açılarını, anlatı ve anıları içeren

⁶⁸ Tevfik Rıza Bey, *Çanakkale Günlükleri: 15 Kasım 1914-18 Şubat 1916: Bir Sivil Gözüyle Çanakkale*, Yayına Hazırlayan: Yard.Doç.Dr.V.Türkan Doğruöz vd., Kırklareli Üniversitesi, 2012, 15. Bir başka örnek Çanakkale Deniz Müze Komutanlığı tarafından 2009 yılında yayınlanmış, Binbaşı rütbesiyle kara savaşlarına katılmış Haydar Mehmet Alganer'in *Çanakkale Kara Savaşları Günlüğü*'dür. Bu günlüğün ayrıntılı tanıtımı için bkz. Ahmet Esenkaya, "Haydar Mehmet Alganer'in Çanakkale Kara Savaşları Günlüğü", *Çanakkale Araştırmaları*, Cilt 6, Sayı 1, 2013, 233-243.

kaynakların, örneğin mektup, kartpostal, hatırat ve güncelerin tarih yazımına eklenmesi gündemdedir.⁶⁹ Yine savaşın insani yönleri, esirler, sağlık sorunları, hastalıklar, hastaneler, travmaya bağlı ruh hastalıkları, acıları, gömü törenleri ve yas tutma biçimleri, dini ritüeller akademik ve yarı akademik, popüler yazında ele alınıyor.⁷⁰

Bunun yararı, büyük toplumsal olaylar olarak savaşların katılan, yaşamını yitiren insanlar gözünde nasıl görüldüğü ve nasıl yaşandığına dair geniş bir kaynak oluşturmaları. Ancak bu kişisel anıların ve savaşın dramatik yönlerinin öne çıkartılması bir noktadan sonra savaşın içinde yer aldığı uluslararası ve ulusal bağlamı, ekonomik ilişkileri, dünyayı savaşa götüren nedenleri, kısacası savaşın içinde olduğu sosyal ve siyasal yapıları görmememize; anlatıların yalnızca kişisel deneyimlere ve dolayısıyla dar bir bakış açısına sıkışmasına neden oluyor. Mikro tarihçiliğin sakıncaları ortaya çıkıyor; savaş içinde olduğu tarihsel ve toplumsal bağlamdan bağımsız sanki bir doğa olayı gibi yalnızca insanları yıkıma ve ölüme sürükleyen bir büyük facia olarak görünüyor.

1990'lardan başlayarak Mustafa Kemal'in orada yaşamını kaybetmiş tüm uluslardan askerlerin bizim evlatlarımız olduğuna dair

⁶⁹ Çanakkale savaşına dair anılara örnek vermek gerekirse bkz. Metin Martı, *Çanakkale Hatıraları: Mustafa Kemal Paşa, Selahattin Adil Paşa, Miralay Şefik Aker, Sokrat İncesu*, 1.Cilt, Arma Yayınları, 2001.

Metin Martı, *Çanakkale Hatıraları: Cemil Conk Paşa, Liman von Sanders Paşa, Fahrettin Altay Paşa*, 2.Cilt, Arma Yayınları, 2002. Metin Martı, *Çanakkale Hatıraları: Mustafa Kemal ile Mülakat Ruşen Eşref, Mahmut Sabri Bey, Şakir Tunççapa, Şükrü Fuad Gücüyener, Münim Mustafa*, 3.Cilt, Arma Yayınları, 2003.

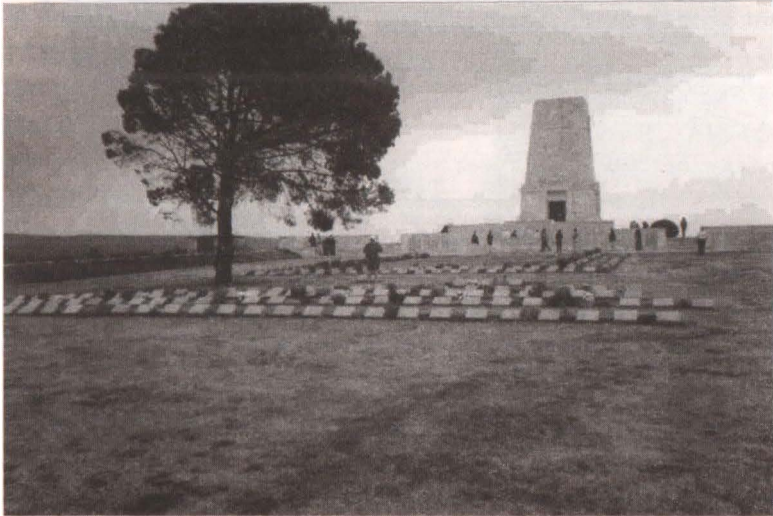
Hidayet Özkök, *Çanakkale'den- Hicaz'a Harp Hatıraları*, Kayseri Kültür Müdürlüğü, 1992. Ali Osman Koçkuzu, *Çanakkale Cephesinde Bir Müderris: Abdullah Fevzi*, İz Yayınları, 2010.

Selahattin Âdil Paşa'nın Hatıraları, Zafer Matbaası, 1982. Tolga Örnek'in Selahattin Âdil Paşa'nın eşine yolladığı mektuplar ve aile fotoğraflarından yararlanılan 2005 tarihli belgesel filmi hatırlanmalı. Gelibolu Belgeseli, <https://www.youtube.com/watch?v=NrgedDfU6z8>. Ulaşım tarihi: 28.04.2017.

⁷⁰ Bkz. Yücel Yanıkdağ, *Healing the Nation: Prisoners of War, Medicine and Nationalism in Turkey*, Edinburgh University Press, 2013; ayrıca bkz. Uğural Vanthoft, "İtilaf Devletlerinin Çanakkale'ye Saldırısı Bir Haçlı Seferi Miydi?: Kiliseler ve Çanakkale Cephesi", *Çanakkale 1915*, Sayı: 20, Yıl: 5, Haziran 2014, s.44-49. Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

sözleri öne çıktı ve 1990 sonrası 24-25 Mayıs'ta Anzac anmaları başladı; her yıl bu tarihlerde yarımadaya çok sayıda çoğunluğu bu savaşta yaşamını yitirmiş insanların torunları olan Avustralya ve Yeni Zelandalılar geldi. Aynı zamanda bu yıllardan itibaren bölgeye ve savaşa ilişkin bir yayın patlaması yaşandı. Bu yayınların büyük bölümü herhangi bir bilimsel ya da edebi değeri olmayan, bir somut kaynağa atıfta bulunmaksızın kafa karıştırıcı anlatılara, efsanelere, doğaüstü kahramanlık olaylarına dayanıyordu. Yayınların birçoğu ayrımcılığı, yabancı düşmanlığını körükleyen, milliyetçi bir söylemi dinci ideolojilerle bileştiren bir üsluba sahipti. Savaşa dair yeni nesil çizgi romanlar, yaygın dağıtılan manga'lar üretildi. Bunlarda bile ayrımcılık ve düşmanlık üretiliyor, 'onu sırtından hançerleyen iç ve dış güçler, düşmanlar' söylemi 'Türk kahramanlığı'yla karşı karşıya konuluyor, eski öykü ve edebi ürünler yeni ve radikal bir milliyetçiliğin ana maddesini oluşturuyordu.

1990'ların başından itibaren bölgeye yönelik popüler ilgide yeni bir yükseliş meydana geldi, yarımada bir tür hac merkezi, bir 'ziyaret' olarak yeniden siyasi işlev kazandı.

1990 öncesi Anzac Mezarlığı

Bölgeye, savaflara, savaş anıtlarına dair popüler yazın ve turizm faaliyetleri, günlük turlar artarken savaşların içeriğine dair ideolojik çekişmeler de daha görünür hale geldi. Büyükşehir ve ilçe belediyeleri ve resmi kurumlar Türkiye'nin her yerinden Gelibolu'ya yönelik günlük turlar düzenlerken, siyasal etkisi bir yana bu etkinliğe bağlı bir ekonomi ve rant ortaya çıkıyor. Bir örnek vermek gerekirse, Fatih Belediyesi yıl boyunca '10 bin Fatihliyi Gelibolu'ya götürmek' temasını içeren ilanlar veriyor, büyük reklam panolarına duyurular asıyor, bu çalışma için ciddi bir bütçe ayırıyor. Her yıl 18 Mart haftasında Eminönü'ne ve diğer birçok kent merkezine savaş anıları müzesi çadırları, geçici müzeler kuruluyor, çocuklara konuyla ilgili çocuk kitapları ve çizgi romanlar dağıtılıyor.⁷¹ İstanbul dışında da Türkiye'nin hemen tüm şehir ve büyük kasabalarına gezici müzeler götürülüyor. Canlı, tarih, müze kelimelerini ve bunların içinde sergilenen çeşitli, karmaşık tasnif edilmemiş malzemeyi bir müze malzemesinden ayırt edecek ölçütler, nitelikler üzerine düşünülüyor. Gezici müzeler ve sergilerde sunulan malzeme bir bütün oluşturmuyor, böyle bir amaçla bir araya

Kırklareli, "Çanakkale 1915 100. yılı etkinlikleri müzesi", 23 Nisan 2015.

⁷¹ Yalnızca Fatih belediyesi değil, diğer ilçe belediyeleri de Gelibolu yarımadasına turlar düzenliyor. "Beykoz'dan 15 bin kişi Çanakkale'ye gidiyor" (*Milliyet* 20.04.2011)

getirilmemiş. Birkaç top mermisi, mermi, madalya, tüfek, kafatası, muhtelif matara ve İngilizlerden kalma SRD şişeler, (onlardan bile kalmadı artık), tuğralar, bir iki canlandırma savaş anısı, sahnesi, komutanlardan biri, ikisi ve bazılarında cepheye ya da cephe gerisine dair canlandırma balmumu heykeller ve sahneler, hatta mezar taşları... Bu sergilerin artık gerçek olmayan materyallerin bir araya getirilmesi ile oluşturulduğu biliniyor. Gerçeklik duygusu yerini postmodern toplama malzemenin karmaşık bir şekilde bir araya getirilmesine bırakmış. Burada sergilenen “şeyler” insanda bütünlük duygusu uyandırmıyor, pedagojik, eğitime dair bir işlevleri de yok. Karşılarında dolaşıp, çocukları gezdirip sonra da şehitlere dua etme amacı taşıyor. Ülkemizde son yıllarda sayısı hızla artan bu müze/sergilerde din öğesinin öne çıkartıldığını, ameliyat sahnesinde bile din adamına yer verildiğini görüyoruz.

Bu tür sunuşlar, vitrinler, canlı sahneler AVM’lerde de sergileniyor. Asansörün yanında ya da ana giriş holünde alışveriş arabalarıyla birlikte şehitler diyarı canlandırması izlemek mümkün. Anıtlara ve şehitliklere verilen önem artarken bölgeye ve savaşa atfedilen anlamda değişik vurgular öne çıkıyor, anlatı bir yandan ulusal olmaktan uzaklaşarak dini kimlik öğelerine doğru seyrediyor, diğer yandan popüler kültür tarihi içeriği, savaş ve şehitliklerin sembolik anlamını dönüştürüyor, alanı ticarileştiriyor ve yeniden şekillendiriyor.

Efsane neredeyse yüz yıla yakın bir süredir merkez ve çevrede, devlet katında, siyasal iktidarlar tarafından yönlendirildiği haliyle ve aynı zamanda alttan alta, halk arasında devam eden söylencelemlerle her döneme uyma gücüne sahip oldu. Çanakkale'ye, Gelibolu Milli Parkı'na ve şehitliklere, savaşa dair anlatılar dönemlerin siyasi/kültürel ortamına ve ihtiyaçlarına uygun biçimde değişiklik gösteriyor. Çanakkale savaşlarına atfedilen tarihsel önem ve sembolizm de dönemler arasında, dönemlerin ruhunu yansıtacak şekilde değişiyor.

Bir örnek vermek gerekirse savaşın 100.yılında, 2015'te İstanbul Edirnekapi Şehitliği'nde, Çanakkale şehitlerine ait mezarlıkta yapılan resmi törene İstanbul Valisi, Belediye Başkanı, Komutanlar ve üst düzey devlet protokolü katıldı. Törene gazi ve şehit yakınları ve Kara Kuvvetleri Komutanlığı bünyesinde eğitim alan Somalili askerler katıldı. Güncel tartışmalar ve sorunlar bu anmaya da damgasını vurdu: "Öte yandan, şehit yakınları ve İstanbullular şehitliğe akın ederek Kur'an-ı Kerim okudu ve dua etti. Askerler, şehit yakınları ve ziyaretçilerle yakından ilgilendi. Bazı şehit yakınları, "Şehit anası Meclis'e giremiyor ama teröristler Meclis'te eylem yapıyor" diyerek tepkisini dile getirdi." ⁷²

Savaşın kendisi ve daha sonrasında oluşturulan savaş anıtları, mezarlıklar, şehitlikler Türkler ve Türk milliyetçiliği kadar bu savaşta yer alan Britanya, Fransa ve Avustralya-Yeni Zelanda (Anzak'lar) için de sembolik bir öneme sahip olmayı sürdürmektedir. ⁷³ Hatta bu savaşın Avustralya ve Yeni Zelanda için bir ulusal kurucu mit oluşturduğu ileri sürülür. "Anzak ise, bu savaşla kimlik arayışı içerisindeydi. Büyük Britanya İmparatorluğunu sorgulamaya

⁷² Edirnekapi şehitliğinde Çanakkale savaşlarında yaralanıp İstanbul'da hastanelere sevk edilen ve burada yaşamını yitiren askerler defnedilmiştir. 100. yılda yapılan tören için bkz. "Çanakkale Şehitleri Edirnekapi'da Anıldı", <http://www.iha.com.tr/haber-canakkale-sehitleri-edirnekapida-anildi-447805/>. Ulaşım tarihi: 29.04.2017.

⁷³ Gelibolu Harekâtı, 1915, Britanya Milletler Topluluğu Harp Mezarlıkları Komisyonu, ty. Ayrıca bkz. Gelibolu Anzak Anma Alanı, Avustralya ve Yeni Zelanda Hükümetleri Adına Hazırlanmıştır, 2011. Anzak çıkartmasına dair 3D videolar hazırlanmıştır. Bkz. <http://www.abc.net.au/innovation/gallipoli/gallipoli2.htm#>

başlamış, uzak diyarlarda kendi kimliğini oluşturmuştu.”⁷⁴ Savaş öncesinde önemli bir sömürge geleneğine sahip olan Britanya ve Fransa savaşın hemen ardından başlayarak bölgede savaştan kalan mezarlıklarını düzenledi ve anıtlarını inşa etti.⁷⁵ Bu inşaatlar 1930’da tamamlanmış, açılış törenleri yapılmış, anıtların ve mezarlıkların yönetimi sağlanmış, bakımı garanti altına alınmıştı.⁷⁶ Bu alanlar ve mezarlıklar birçok kere Britanya üst düzey yetkilileri ve komutanları tarafından ziyaret edildi; Kraliçe II. Elizabeth 18 Ekim 1971 tarihinde bölgeye bir ziyarette bulundu. 1930 yılında General Henri Gouraud bölgedeki tek Fransız Mezarlığı ve anıtının açılışını yapmak üzere Türkiye’ye geldi. Bu anıtın açılışı 9 Haziran 1930’da yapıldı; aynı ziyaret sırasında Gouraud Mehmet Çavuş anıtını da ziyaret etti. 24 Nisan’da yapılan Anzak çıkartmasına ilişkin mütevazı anma törenleri 1923 tarihinde başladı, zaman içinde, özellikle de 1990 sonrasında yeni ve popüler bir içerikle canlandırıldı.⁷⁷

Gelibolu yarımadası ve Çanakkale savaşları 1915 yılından bu yana savaş ve coğrafi bölge etrafında inşa edilen mitler, semboller,

74 Zafer Toprak, “Önsöz: Bir Çağa Damgasını Vuran Savaş: Çanakkale Harbi”, Haluk Oral, *Arıburnu 1915* içinde, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2007, s.XXXIV.

75 Avrupa’da sosyal hafızada Birinci Dünya Savaşı mezarlıkları ve anıtları ile İkinci Dünya Savaşı kayıplarına ve ölenlerin anılmasına dair algının karşılaştırılması için bkz. Jay Winter, *Sites of Memory, Sites of Mourning*, Cambridge University Press, 1998.

76 İngilizler savaşın ardından 1918’de imzalanan mütarekenin hemen ardından bölgede mezarlıklarını inşa etmeye başladılar. İngilizlerin Seddülbahir ile Gelibolu arasında, çıkartma yapılan yerlerde bulunan ve savaş sırasında ölenlerin gömüldüğü yerlere inşa edilmiş 33 mezarlığı vardır. Hellas Burnu’nda yer alan İngiliz abidesi tüm yarımadada yaşamını kaybedenler için dikilmiştir. Bkz. Şemsettin Çamoğlu, *Çanakkale Boğazı ve Savaşları*, Eski Muharipler Cemiyeti Çanakkale Şubesi Yayınları, İstanbul, 1962, s.216-217. Gelibolu yarımadasında bulunan İngiliz mezarlıklarının yönetimi ve düzenlemesi hemen hiç değişmezken yalnızca 1980’lerde, Thatcher döneminde kamu harcamalarında azaltmaya gidilmesi sonucu çimlerin sulanmasına son verildi.

77 1990’lardan itibaren Anzak Gününde Çanakkale yerli ve yabancı turist akınına uğramaya başladı. Ulusal basında genç kız ve erkek Anzakların ve kentlilerin oluşturduğu bine yakın kişinin günü bir festivale hatta faşinge çevirdikleri haberi yer aldı. *Milliyet*, 25.04.1990, s.16.

anlam üreten imgesel anlatılar, anıtlar ve şehitliklerle ulusal kültürel mirasın en önemli mekânlarından ve Türk milliyetçiliğinin kurucu öğelerinden birini oluşturdu. Bölge tarihsel değeri ve doğal güzellikleri ile 1990'lardan bu yana turistler için kısa turizm mevsimine karşın çekici bir ziyaret alanı olmayı sürdürdü. Alana dair akademik çalışmalarda Çanakkale 18 Mart Üniversitesi'nin kurulması ile artış görüldüyse de daha çok siyasal ve popüler kültür alanına dahil edebileceğimiz üretimlerin konusu oldu.⁷⁸

Manzaralar, arazi biçimleri, coğrafyalar yaşamlarımızda, kişisel ve kolektif hafızamızda önemli bir rol oynuyor. Manzara coğrafyası, okul coğrafyası, mekânın stratejik önemini, askeri stratejik coğrafya anlayışını, coğrafya için verilen siyasi mücadeleleri kamufle etmeye, gizlemeye, gizemleştirmeye yarıyor.⁷⁹ Ama bu Çanakkale için geçerli değil. Çanakkale Osmanlı Devleti döneminde de, bir kent merkezi olmadığı Kale-i Sultaniye günlerinde de stratejik olarak önem taşıyor, bir müstahkem mevki olarak görülüyor, kalelerle korunuyor, kentte asker bulunduruluyordu. Çanakkale İstanbul limanı öncesinde karantina durağı konumunda bir geçit mekânı olagelmisti. Burası 1915'e gelindiğinde de bir "savaş coğrafyası" idi.⁸⁰

Anılar kişisel ya da kolektif/siyasal olabiliyor ama tümü bir hafıza mekânında, lieu de mémoire'da geçiyor. Kişisel bir deneyimden söz etmek gerekirse, Gelibolu yarımadası benim için her iki anlamda da sahip oldu. Hafızamda bir anı mekânı olarak çocukluğumdan beri, tüm tatillerimizi geçirdiğimiz yer olarak önemli bir yer tuttu. Biz bütün ailemizle tatillerimizi Çanakkale Boğazında, Sedülbahir köyünün altında, Morto Koyunda ya da Saros Körfezinde,

⁷⁸ Ahenk Yılmaz, "Bellek Topoğrafyasında Özgürlük: Gelibolu Savaş Alanları ve Mekânsal Bir Deneyim Olarak Hatırlama", *Nasıl Hatırlıyoruz? Türkiye'de Bellek Çalışmaları*, (Der.) Leyla Neyzi, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011.

⁷⁹ Yves Lacoste, *Coğrafya Savaşmak İçindir*, Çeviren: Aysin Arayıcı, Özne Yayınları, İstanbul, 1998.

⁸⁰ Kentin kuruluşu Fatih Sultan Mehmet dönemine, kalelerin inşası tarihine kadar iner. Eski tarih de Truva'nın rekabet ve ekonomik üstünlük sağlamak amacıyla Yunanlılar tarafından kuşatılıp yıkılması çerçevesinde anlatılır. Metin Tuncel, "Çanakkale", *İslâm Ansiklopedisi*, c.8, İstanbul, 1993, s.197-198.

Kabatepe Limanı ile Anafartalar arasında geçirdik. Daha ilkokuldayken Mehmet Akif'in *Çanakkale Şehidlerine* şiirini ezbere biliyordum; hâlâ da unutmuş değilim. Yıllar sonra bu doğal manzaranın başka şeyler, kişisel olanın çok ötesinde başka bir şey, Türk milliyetçiliğinin kurucu öğelerinden, kurucu anlatılarından birini temsil etmekte olduğunu fark ettim. Okulda ve sosyal çevrede öğrenilen bölgeye ve bir düğüm noktası olarak savaşa dair bir kolektif hafıza mevcuttu. Bunu oluşturan öğeler Gelibolu yarımadası, Milli Park ve Savaş Anıtları, Şehitlikler etrafında oluşturulan geniş bir yazın, anlatılar, söylenceler bütününde temsil ediliyor. Hafıza mekânları toplumsal hafıza oluşturmaya, içinde ulusal aidiyetlerin kendine yer bulacağı ve sosyal istikrarı, mevcut güç ilişkilerini ve kurumsal sürekliliği sağlayan hafızanın yer alacağı bir topografya oluşturmaya yarıyor.⁸¹

Çanakkale Boğazi'nin girişi ve Gelibolu Yarımadası dışarıdan bakıldığında, ilk kez görüldüğünde doğal ve güzel bir coğrafya, bir manzara olarak düşünülebilir. Ancak her zaman bir savaş coğrafyası olmuştur. Yerleşimin yoğun olmadığı, ancak birkaç küçük köyün bulunduğu bu yere baktığımızda yine de manzaraların kendiliğinden, doğal, insan eylemine dışsal yerler olmadığını, mekânın bu etkinlikleri içinde barındıran etkisiz ve tarafsız bir alan olmadığını söyleyebiliriz. Uzam aynı zamanda insan eylemlerinin içinde yer aldığı ortamdır; eylemde içerilen ve ondan ayrılamaz bir şeydir; sosyal olarak üretilir ve ima ettiği çerçeveden, olaylardan ve etkinliklerden ayrı düşünülemez.⁸² Bundan çok daha önce hiçbir mekân politikasının toplumsal ilişkilerden bağımsız olamayacağı Henri Lefebvre tarafından dile getirilmişti: Buna göre sosyal uzam bir sosyal üründür. Lefebvre'in ünlü saptaması şöyledir: Toplum, yani her üretim biçimi, alt çeşitlilikleri içinde bir uzam üretir, kendi uzamını.⁸³ Lefebvre eserinde kent mekânı üzerinde durur ve onun bir sosyal uzam olarak resmini

⁸¹ Karen E. Till, "Places of Memory", *A Companion to Political Geography* içinde, John Agnew- Katharyne Mitchell- Gerard Toal (edt.), Blackwell, 2003.

⁸² Christopher Tilley, *Phenomenology of Landscape: Places, Paths and Monuments*, Berg, 1994, s.10.

⁸³ Henri Lefebvre, *The Production of Space*, (İngilizceye Çeviren: Donald Richardson-Smith), Blackwell, 1991, 31.

çizer. Lefebvre'e göre boşlukta/uzamda var olanlar, onun hakkında bir söylem oluşturur, ama bu bile uzam hakkında bir bilgi oluşturmaz. Uzam sadece okunmaz, ama aynı zamanda inşa edilir. Uzamda bulunan şeyler kadar bunlar hakkındaki söylem de bu üretime katılır. Uzam ve mekân sabit, durağan, donuk ya da kemikleşmiş bir şey değildir. Uzam siyasi bir alandır, sosyal ilişkiler dayanaksız ortada durmazlar, var olmazlar.⁸⁴ Uzam amaca yönelik eylemlerin ve mücadelelerin temel dayanağı, merkezi öznesi olmaktadır. Tabii ki her zaman kaynakların deposu, stratejilerin uygulama aracıdır. Ama eylemler için bir tiyatrodan, ilgisiz bir sahneden ya da dekordan daha fazlasıdır. Uzam yalnızca içinde yaşadığımız boş bir kaptan ibaret değil, sosyo-politik çelişkilerin belirleyici boyutlarından birini oluşturmaktadır. Mekânda yalnızca maddi, somut ilişkiler değil imajlar ve semboller de mevcuttur. Fiziksel uzamda bunun da ötesinde mekânın sembolik işlevleri de vardır. David Harvey tartışmayı buradan devam ederek bir adım daha ileri götürür ve mekânın fethinin ancak mekânın üretimi aracılığıyla mümkün olduğunu, bunun da mücadeleler içinde gerçekleştiğini söyler.

Daha da önemlisi hafıza mekânları bir kez oluşturulduktan sonra yine tarafsız ve doğal, el değmemiş olarak kalmıyorlar; dönemlerin ideolojik iklimine ya da ekonomik koşullara bağlı olarak değişime ve tartışmaya açık haldeler. Modern dönemin en etkili, en büyük, devasa taş anıtları bile değişmeye uğruyor, zamanın ruhundan etkileniyor, yıkılabiliyor, yeri değiştirilebiliyor, kullanımları ya da sembolik anlamları değişmeye uğruyor. Hafıza mekânları ulusal tarihi ve kolektif/ulusal kimliği şekillendiren ve yeniden şekillendiren siyasi, kültürel ya da ekonomik formların, değişik tezlerin ortaya konulduğu, birbiriyle çarpıştığı bir arena olarak da işlev görüyor. Hafıza mekânlarına eleştirel bir gözle de yaklaşmak ya da uluslararası örneklerde görüldüğü gibi "karşı anıt" mekânları yaratmaya çalışmak da mümkün.⁸⁵ Gelibolu Tarihi Milli Park alanı da yapılması planlanan düzenlemede çevreye zarar vermeyen bireysel ya da küçük gruplardan oluşan ziyaretçilerin

⁸⁴ Lefebvre, *age.*, s.401.

⁸⁵ Bkz.Ahenk Yılmaz, *age.*, s.202.

barış düşüncesine kendi deneyimleri ile varması amaçlanan bir düşünme, tefekkür alanı olarak düşünülmüş.⁸⁶ Toprağı roman-tize etmek, yurtseverlik duygularıyla yaklaşmak, ölenlere acımak ya da savaşın nedenleri üzerinde düşünmek... Bunu savaşa katılan tarafların tümü için yapmak mümkün. Yarımada'da Kabatepe'nin kuzey kıyılarından çıkartma yapılan gemilerden filikalara indirilirken biraz sonra birçoğu yaşamını yitirecek erlere birer kadeh rom verilmiş olduğuna dair anılar kahramanlık öyküsünün ne denli iki ucu keskin bir bıçak olduğunu düşündürüyor.⁸⁷

Çanakkale savaşına ilişkin birçok abartılı ve ayrıksı özellikten, bu anlamda konunun özgüllüğünden söz edilebilir. Abartılardan bir tanesi savaşta ölenlerin sayısını artırmaya yönelik çabada ortaya çıkıyor. "Bu sayı, gelecekte Cumhuriyetin kurulacağı Anadolu'nun bağımsızlığının bedelidir."⁸⁸ Ama yaratılan efsane bundan fazlasını içermektedir. Bu savaşla bağlantılı bir şekilde kurban olma ve mazlumluk kadar bu vatani hak etmek için dökülen kan da cumhuriyetin kuruluşunun olduğu kadar bu kuruluşu katılmanın bir önkoşulu görülmektedir. Burada ölenler Osmanlı İmparatorluğu için değil, ufukta görünen Cumhuriyet için feda olmuşlardır. Tarih ders kitaplarını inceleyen çalışmasında Etienne Copeaux Çanakkale'yle ilgili bölümlerde yer alan öykünün 1992'den sonra dramatikleştiğini, savaşın korkunçluğunun savaşa karşı çıkmak için değil, fedakârlığın ve bağımsızlığın değerini artırmak için gösterildiğini yazıyor. Oysaki bölgede sayısı her geçen gün artan turistik hacılara, devasa anıtların heybetli görünüşüne, kabarık ölü sayısı, şehit kanı ile övünmenin acımasızlığına, doğal olmayan bir felaket olarak savaşın, saldırgan ve dışlayıcı siyasetin eleştirisine girişmeden yaklaşamaz.

⁸⁶ Gelibolu yarımadasının bir Barış Parkı olarak düzenlenmesi için 1997-1998 yıllarında açılan uluslararası yarışmada Norveçli mimarlar Lasse Broegger ve Anne-Stine Reine'nin projesi birinci olmuş, ancak bu projenin yürürlüğe konulup konulmadığı ya da daha sonraki dönemde yapılan proje ve uygulamaların bu projeye uyup uymadığı konusunda tartışmalar devam etmiştir.

⁸⁷ Nigel Steel – Peter Hart, *Gelibolu: Yenilginin Destanı*, Çeviren: Mehmet Harmancı, İstanbul, Sabah Kitapları, 1997, s.38.

⁸⁸ Etienne Copeaux, *Türk Tarih Tezinden Türk-İslâm Sentezine*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998, s.258.

Bir Hafıza Mekânı Oluşturmak: Gelibolu

Gelibolu yarımadası Türk milliyetçiliğinin kutsal yerlerinden biridir. 1915 savaşından bu yana, etrafında oluşturulan söylenceler, şehitlikler ve özellikle de bu savaşta bölge hayatını kaybetmiş tüm Türk askerleri için inşa edilen Çanakkale Şehitler Abidesi ile önemli bir ulusal kimlik mekânı olarak şekillendirilmiştir.⁸⁹ Gelibolu ile bağlantılı ulusal hafızanın oluşumu daha uzun bir tarihî geçmişe sahiptir. Milliyetçiliğin bir düşünce olarak ortaya çıkması, teorik çerçevenin aydınlar eliyle tartışılması ve önerilmesiyle halk kitlelerince algılanması, kavranması ve kabulü ayrı politik, kültürel ve toplumsal süreçlerdir. Bir “millî fikir” adına bir grup sözcünün sahneye çıkması önemlidir ama kitleler nezdinde bu fikrin sahiplenilmesi ve “uğruna ölünecek” bir ülküye dönüşmesi için başka araçlara, ek siyasal/ideolojik motiflere ve nesnel gerekçelere ihtiyaç vardır.⁹⁰ Çanakkale savaşı sırasında yapılan yayınlar ve propaganda denemeleri Osmanlı Devleti’nin savaşlarla ve kayıplarla çalkalandığı bir dönemde, milliyetçi ve bütünleştirici,

⁸⁹ Yarımada’nın resmi statüsü ve işletmesi uzun yıllar Yedi Kocalı Hürmüz gibi, yedi bakanlığa bağlı olarak yürütüldü. 1973 yılında çıkartılan 4533 No’lu Gelibolu Yarımadası Tarihi Milli Parkı Kanunu ile Gelibolu yarımadası bir millî park olarak kabul edildi. Sevk ve idaresi ise Gelibolu Tarihi Milli Park Genel Müdürlüğü’ne bağlandı. Bölgede Turizm Bakanlığı ile Orman Bakanlığı da etkin oldu. Daha sonra amaç hükmünde kültürel değerleri, orman, bitki örtüsünün korunması ve geliştirilmesi, ayrıca uluslararası barışa hizmet etmesi gibi yönlerin vurgulandığı 7/2/2000 tarihli ve 4533 sayılı Gelibolu Yarımadası Tarihi Milli Parkı Kanunu yürürlükten kaldırıldı, böylece alanın millî park özelliği kaldırılırken özel mülkiyete ve imara açık bir hale gelmiş oldu. Bu yeni kanunla alanın yönetimi yeni tesis edilen Alan Başkanlığı’na devredildi. Çanakkale Savaşları Gelibolu Tarihi Alan Başkanlığı Kurulması Hakkında Kanun: Kanun Numarası: 6546 Kabul Tarihi: 19.6.2014. Bu kanunun amacı Çanakkale deniz ve kara savaşlarının meydana geldiği Çanakkale Savaşları Gelibolu Tarihi Alanının tarihi, kültürel ve manevi değerleri ile doğal dokusunun korunması, yaşatılması, geliştirilmesi, tanıtılması, gelecek kuşaklara aktarılması ve yönetimini sağlamak üzere Çanakkale Savaşları Gelibolu Tarihi Alan Başkanlığının kurulması ile görev ve yetkilerini düzenlemektir. <http://catab.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/48001,6546kanunpdf.pdf?0>. Ulaşım tarihi: 20.04.2017.

⁹⁰ “Çanakkale savunması, millî hayatımız için bir kaynaşmadır. Bu savunmada halk ile aydınlar temas etmiş, anlaşmış, bir olmuşlardır.” İsmail Hakkı, “Çanakkale Savunması Nedir?”, *Yeni Mecmua*, Albayrak, Muzafer – Özyurt, Ayhan (haz.), *Yeni Mecmua Çanakkale Özel Sayısı*, Yeditepe Yayınları, 2006, s.117.

bir arada tutucu bir ideolojik üretimin halk kitleleriyle buluşması açısından önemli bir örnek oluşturur. 1915 yılında, daha savaş devam ederken başlayan kamuoyu oluşturma faaliyeti, 1916'da Müttefik askerlerinin bölgeden çekilmesinin ardından devam eder. Savaş sırasında savaş alanına iki toplu ziyaret gerçekleştirilir. Bunlardan biri, propagandaya önem veren Enver Paşa'nın görevlendirdiği bir edebi heyetin ziyareti 11-23 Haziran 1915'te gerçekleşir. Diğer bir grup parlamenterin

bölgeye yaptığı ve mihmandarlığını Mustafa Kemal'in üstlendiği gezidir. Edebi heyette yazarlar, ressam ve müzisyenler yer alır. İçlerinde Ahmet Ağaoğlu, Orhan Seyfi Orhon, Hamdullah Suphi Tanrıöver, İbrahim Alâeddin Gövsa, Ömer Seyfettin, Mehmet Emin Yurdakul gibi yazarların, ressam İbrahim Çallı ve Nazmi Ziya'nın, müzisyen Rauf Yektâ Bey'in yer aldığı ekibe dair anılar İbrahim Alâeddin Gövsa tarafından 1926'da yayınlanan *Çanakkale İzleri* isimli kitapta ele alınmıştır.⁹¹

Yeni Mecmua 18 Mart 1918'de, Çanakkale Zaferinin yıldönümü nedeniyle bir özel sayı, Nüsha-yı Fevkalâde yayınlamış, bu özel sayı her ne kadar Mart ayına yetişmemiş olsa da içinde dönemin Çanakkale savaşına dair şiirler, anı, değerlendirmeler, fotoğraflar ve Ruşen Eşref'in yaptığı röportajlar yer almıştır.⁹²

⁹¹ İbrahim Alâeddin Gövsa, *Çanakkale İzleri*, İstanbul, Marifet Matbaası, 1926. (Eski yazı, Teşrin-i Evvel 1922 tarihli), ayrıca bkz. Nejat Göyünç, "Çanakkale Hatıraları ve Destanları", 85. Yılında Çanakkale Savaşları Sempozyumu, 23-24 Mart 2000, Ahmet Esenkaya, "Çanakkale Savaşları Sürecinde Türk Basını", Çanakkale Araştırmaları Türk Yılı, No.1, Mart 2003.

⁹² "Çanakkale'ye Düşman Donanmasının Hücumu", *Yeni Mecmua* Nüsha-yı

Bu derlemede savaşa dair bilgiler, rakamlar, listeler de yer almaktadır. Ama derlemeye asıl özelliğini kazandıran bu sayısal, askeri, resmi vurgudan çok toplam edebî niteliğidir. Fotoğraflar da eserin bu niteliğine katkıda bulunur. Çanakkale savaşına dair böyle başlayarak, daha başlangıcından itibaren edebi bir dile ve üsluba sahip biçimde oluşturulan mitler, öyküler ve toplanmış anı parçaları açıkça ve amaçlı bir şekilde 1923'te Cumhuriyetin kurulması sonrasında ulusal kimlik inşasıyla bağlantılandırılmıştır. Bunların toplamında ulus devlet kuruluşuna dair kurma, bütünleştirme, birleştirme, dışlama, ötekileştirme, düşman tarif etme işlevlerinin tümü yerine getirilmektedir.⁹³

Çanakkale Savaşı'na dair anlatı ve efsaneler, bu savaşın geride bıraktığı maddi, somut izler, hafıza mekânları ve savaşa dair toplumsal hafıza zaman içinde değişime uğradı. Anılar ve mekânlar Osmanlı Devleti'nin son günlerinden Cumhuriyet'in kuruluşuna ve sonrasına uzanan tarihsellik içinde, dönemlerin siyasal ve kültürel atmosferinden etkilenerek biçim değiştirdi. Yalnızca maddi kalıntılar, izler ve coğrafya değil, Halbwachs'ın deyimiyle hatırlamanın sosyal çerçevesi değişti.

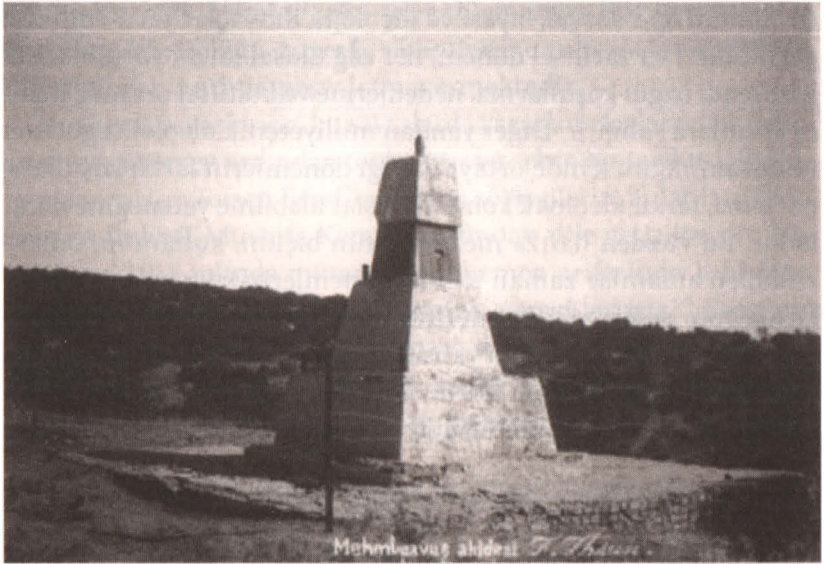
Savaşın devam ettiği aylardan başlayarak bu cepheye ve orada yaşananlara dair çok etkili olmasa da bir hafıza oluşturulmaya çalışıldı. Gelibolu yarımadası ve Çanakkale savaşları da zaman içinde Türk milliyetçiliği açısından bir hafıza mekânı haline gelmiştir. Burası Türk ulusunun doğuşu ve ayağa kalkmasıyla, ulusa atfedilen niteliklerle bağlantılandırılan önemli bir anma yeridir.

Fevkalâde, 18 Mart 331, İstanbul, Hilal Matbaası. *Yeni Mecmua* (Latin harfleriyle tıpkıbasım), Çanakkale Özel Sayısı, Haz.Muzaffer Albayrak-Ayhan Özyurt, Yeditepe Yayınları, 2006. *Yeni Mecmua* Çanakkale özel sayısı için bkz. Erol Köroğlu, "Yeni Mecmua Çanakkale Özel Sayısı", *Toplumsal Tarih*, no: 111, Mart 2003, s.94-99.

- ⁹³ 1934 yılında Mustafa Kemal tarafından kaleme alındığı kabul edilen ve düşmanı bağra basma vurgusu taşıyan ünlü alıntı "Uzak diyarlardan evlatlarını harbe gönderen analar! Gözyaşlarınızı dindiriniz. Evlatlarınız bizim bağırmızdadır. Huzur içindedirler ve rahat uyuyacaklardır. Onlar bu toprakta canlarını verdikten sonra, artık bizim evlatlarımız olmuşlardır" söylem olarak Avrupa'da faşizmin yükselişe geçtiği bir dönemde İngilizlerle uzlaşma çabasının bir ürünü olarak görülebilir. Hatırlama ve unutma yeni kimliğin oluşmasında kurucu rol oynayabilir. Paul Connerton, "Seven Types of Forgetting", *Memory Studies*, 1 (1), 2008, s.63.

“Türkiye açısından yakın tarihi belirleyen olay ve insanların temeli Çanakkale’de atılmıştır. Balkan savaşından ve uzun süren bir askeri yenilgiler döneminden sonra iyice küçülen ve moral olarak dibe çöken Türkiye, Çanakkale muharebeleri sonucu ilk kez yeniden ayakları üzerinde doğrulmuştur. Çanakkale savaşı aynı zamanda gerileme dönemindeki ülkenin kazandığı ilk ve son cephe savaşı olma özelliği taşır.”⁹⁴ Osmanlı Devleti’nin yaşadığı büyük toprak kayıplarının ardından kurulan Cumhuriyet’in Atatürk öncülüğündeki temsilcileri, 1920 ve 1930’larda kendilerini Osmanlı’dan ayıran, Balkan ve Arap milliyetçiliklerine karşı konumlandıran yeni bir ‘teritoryal’ strateji oluşturmuşlardır.⁹⁵ Sınırları Misak-ı Milli ile belirlenen bu çerçevenin merkezini Anadolu, sınırlarından birini de Çanakkale oluşturmaktadır.

Ulusun nasıl hayal edildiğine dair izler taşıyan bu yer aynı zamanda, zaman içinde geçirdiği değişimlerle de ulusa dair farklı düşünceleri, tarihimizde ortaya çıkan siyasal, ideolojik atmosferin,

⁹⁴ Gürsel Göncü-Şahin Aldoğan, *Çanakkale Savaşı: Siperin Ardı Vatan: Türk Cephesinden 1915 Deniz ve Kara Muharebeleri*, MB, 2006, s.150.

⁹⁵ Yael Navaro-Yashin, *Faces of the State: Secularism and Public Life in Turkey*, Princeton University Press, 2002, s.47.

kültürel ortamın izlerini yansıtır. Hafıza mekânları farklı anlamlar içeren maddi, sembolik ve işlevsel özelliklere sahiptir. Dini törenler ölüler için yapılırken kurucu tarihsel olaylar özgüllüklerinden, ortaya çıktıkları özgül bağlamdan sıyrılarak anıtsallaştırılmaktadır. Bu tür yapılar diğer mimari formlardan farklı anıtsal, devasa büyüklükte yapılardır. Sembolik çağrışımlara ya da temsillere sahip ayrıık anlamlar içeren heykeller, rölyefler ve mosoleumlar, temsil ettikleri gerçekliklere dair 'ölümden sonra yaşam' içerirler.

Gelibolu yarımadası ise bu türden anıt mekânlardan farklı olarak savaşı izleyen yıllarda, zaman içinde bütünüyle bir "anıt mekân", ulusal değere sahip bir "hafıza mekânı" hâline getirilmiştir. Daha savaş devam ederken yapılan mezarlıklar ve küçük çaplı anıtlar bulunmaktadır. Bunlar ilk Mehmetçik Anıtı⁹⁶ gibi mütevazı mezarlıklar konumundadır.

Bunların varlığı hafıza mekânı olmaya yetmez. Bölgenin bir "hafıza mekânı" haline dönüşmesi eldeki verilere dayanarak, bunların yaygın ve etkin kullanımıyla daha sonraki yıllarda gerçekleşmiştir. Bunun için sosyal, siyasi ve ideolojik ihtiyaçlar tarif edilmesi gereklidir. Her tarihsel dönem, her çağ ulusal tarihi yorumlamak için kendi özgül koşullarına, nedenlerine ve kültürel ortama, maddi koşullara sahiptir. Diğer yandan milliyetçilik ideolojisi gücünü ve devamlılığını içinde ortaya çıktığı dönemlerin farklı koşullarına uyma, farklı ideolojik konumlanışlar alabilme yeteneğine borçludur. Bu yüzden hafıza mekânlarının biçimi, kullanımı, onlara atfedilen anlamlar zaman içinde, dönemlerin ruhuna ve ihtiyaçlarına göre değişmektedir. Kültür dönemin ideolojik ve siyasî değişimlerini, mücadelelerini yansıtır. İmparatorlukların olduğu gibi ulus devletlerin de özgül kurucu öyküleri, entelektüel kaynakları bulunmaktadır. Gelibolu bölgesi ve Çanakkale savaşları tarihine

⁹⁶ 19.Tümen Şehitleri Anıtı olarak da bilinen bu anıtın zaman içinde değişimi konusunda bkz. Haluk Oral, *Arıburnu 1915: Çanakkale Savaşı'ndan Belgesel Öyküler*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2007, s.369-385. 1930 yılında, Fransız anıtının açılışı için bölgeye gelen General Gauraud'nun ziyaretinde çekilen fotoğrafta bu anıtın orijinalinin yerinde durduğu görülür. Sonra yerine mermer bir anıt inşa edilmiş, üzerine Mehmetçik Anıtı yazılmış, daha sonra Morto koyundaki büyük Şehitler Abidesi/Mehmetçik Anıtı'nın inşa edilmesinin ardından, 1965 yılı sonrasında değiştirilmiş, üstündeki mermer taş kazınarak Mehmet Çavuş Anıtı ismini almıştır.

dair resmi söylem ve yazında, ama aynı zamanda popüler kültür alanında, popüler temsil düzeyinde her iki açıdan da mükemmel bir örnek olarak görünmektedir. Nilgün Canefe Türk milliyetçiliği çalışmalarında etno-sembolik analizin yararlarından söz eder. Bu yaklaşıma göre toprağa, geleneklere ve etnik-dini kimliklere bağlılığı vurgulayan mit ve semboller yeni ulus-devletin kurulmasını önceler.⁹⁷ Sorun Cumhuriyet öncesi mirasla modern Türkiye'nin kuruluşunun nasıl uyumlulaştırılacağı, sürekliliğin nasıl sağlanacağı, Türk milliyetçiliğinin modernist merkezinin kendini daha önceki mitler, gelenekler ve kabullerle nasıl uyumlulaştıracağı konusunda çıkar. Çanakkale savaşları bu konuda eşsiz bir olanak sağlayacaktır. Gelibolu'ya dair anlatılar yeni dönemin eskisi ve imparatorluk geçmişi ile bağlantılandırılması, sürekliliğin ve geçişliliğin sağlanması ihtiyacının karşılanması ve aynı zamanda yeni ulus devletin kurucu ideolojisini oluşturacak yapı taşlarını içeren güçlü bir model sunar.⁹⁸ Bu model yeni, modern mit ve söylencelerin kaynağı olabilecek olaylar, savaş, dış düşman, fedakârlık, halk öyküleri, efsaneler, düşmanına bile hoşgörü gösterebilme büyüklüğü, toprak, vatanın savunulması, yurtseverlik, kahramanlık, anti-empyrializm içermektedir.

Çanakkale savaşlarına, bu savaşlarda yaşanan olaylara dair öyküler savaşın hemen ardından toplanmış ve erken bir tarihte, 1918'de yayınlanmıştır. Ruşen Eşref'in yaptığı söyleşilerin, anlatılan öykülerin en ünlüsü Mustafa Kemal tarafından dile getirilmiştir. Ruşen Eşref 1918 yılında mütareke'nin hemen arifesinde *Yeni Mecmua* için Mustafa Kemal'le bir söyleşi gerçekleştirir.⁹⁹ Derginin son sayfalarına doğru yer verilen ve daha sonra birçok kez ayrı kitapçık olarak basılan bu söyleşi, edebi bir üsluba sahiptir ve savaş sonrası dönemin savaşa dair anlatılarının temelini oluşturur.

⁹⁷ Nilgün Canefe, "Turkish nationalism and ethno-symbolic analysis: the rules of exception", *Nations and Nationalism* 8 (2), 2002, s.145.

⁹⁸ Çanakkale savaşındaki kahramanlığın Osmanlı'nın kuruluş dönemi, Şehzade Süleyman ve Rumeli'nin tehdit altında olması temaları ile ilişkilendirilmesi hakkında bkz. Halide Edib-Adivar, "İşildak'ın Rüyası", *Kubbede Kalan Hoş Sada içinde*, Üçler Matbaası, İstanbul, 1974.

⁹⁹ "Mustafa Kemal Paşa", 18 Mart 331, *Yeni Mecmua* Nüsha-yı Fevkalade, s.130-145. Ruşen Eşref (Ünaydın), *Anafartalar Kumandanı Mustafa Kemal ile Mülakat*, Üçüncü Basım, İstanbul Devlet Matbaası, 1930. (Şişli, 28 Mart 1334).

Bu metinde Türklerin bir gün boğazın kontrolünü ele geçireceği, dünyanın (dünyadan kastedilen düvel-i muazzama'dır) bu engeli aşıp geçmesine izin verilmeyeceği dile getirilir. Mustafa Kemal bu söyleşide bireysel kahramanlık sahneleri ile ilgilenmediğini ama yine de Bombasırt olayını anlatmadan geçemeyeceğini söyler ve 27.Alayın kahramanlık öyküsünü hayli edebi bir üslupla anlatır. Etkisi günümüze dek devam eden bu anlatıda ulusun kolektif kahramanlığının inşasının izleri görülür. Tam da ihtiyaç duyulduğu bir zamanda, 1930'ların başında bu metin yeniden basılır ve ulusun, Cumhuriyet'in, Kemalizmin Çanakkale'de doğuşunu müjdeleyecek şekilde kendini ayırık bir ideoloji olarak oluşturur, sağlamlaştırır. Çanakkale savaşlarının epik öyküsünü yaratmak dönemin edebi çevrelerinin, entelektüellerinin, ideolog ve siyasetçilerinin çok yararlı bulduğu bir etkinlik olmuştur. Hem yerel ve hem de güncel çağrışımlar içeren, ulusu birleştiren bir ulusal kahramanlık öyküsü, bir epik öykü olarak Gelibolu değişik dönemlerde öne çıkan vurgularla etkili biçimde kullanılır.¹⁰⁰

Savaşın hemen ardından başlayarak, dönemin aydınları umutsuzca başarı ve zafere ihtiyaç duyulan bir zamanda böyle bir epik öykü yaratmanın Osmanlı Devleti'ni bir arada tutacak ulusal onur ve kimlik açısından önemli çıktılar sağlayacağını düşünüyorlardı. Bu çabaların içinde en önemli ve güçlü örnek Mehmet Akif Ersoy'un Çanakkale Şehidlerine isimli şiiridir. 1916 yılının başlarında yazıldığı tahmin edilen bu uzun şiir Çanakkale savaşında ölenlerin, şehit düşenlerin anısına bir abide dikmek amacı taşır.

¹⁰⁰ Başbakan R.T.Erdoğan 18 Mart 2011'de yaptığı konuşmada Çanakkale ruhunu yeniden anarken Çanakkale savaşına dair anlatılarla güncel gelişmeler arasında, Çanakkale, Dumlupınar, Sakarya, Hicaz şehitleri ile Mısır, Tunus ve Libya'daki güncel gelişmeler arasında bağlantı kuruyor. Kutlamanın adı da zaman içinde değişiyor, 2011'de 18 Mart Çanakkale Deniz Zaferi ve Şehitleri Anma Günü olarak kutlanıyor. Törende yaptığı konuşmada dedelerimizin bundan 96 yıl önce Türkiye'nin öncülüğünde halkların korkularını yendiğini, hak ve özgürlükleri için mücadele ettiklerini, bugün de aynı ruha sahip olduğumuzu, acılar tekrar yaşanmasın diye üzerine düşen görev ve sorumluluğu yerine getirdiğimizi söyledi. Erdoğan "Çanakkale'nin, Türkiye'nin Mısır, Tunus, Suriye, Irak, Ürdün, Filistin, Libya, Cezayir ve diğer tüm bölge halklarıyla nasıl kardeş olduğunu apaçık ortaya koyduğunu belirterek Çanakkale'de perçinlenen kardeşliği, biz ebedi bir kardeşlik olarak görüyoruz." dedi. *Milliyet Gazetesi*, 19.03.2011.

1926 yılında, *Safahat*'in altıncı bölümünde yayınlanmış ve dönemi aşan biçimde etkin olmuştur.

“... Sana dar gelmeyecek makber'i kimler kazsın?

“Gömelim gel seni tarihe” desem, sığmazsın.

Herc ü merc ettiğin edvara da yetmez o kitab...

Seni ancak ebediyetler eder istiab.

“Bu, taşındır” diyerek Ka'be'yi diksem başına;

Ruhumun vayhini duysam da geçirsem taşına;

(...)

Tüllenen mağribi, akşamları sarsam yarana...

Yine bir şey yapabildim diyemem hatırına. ...”¹⁰¹

Ziya Gökalp Türkçülüğü desteklemek amacıyla 1917 yılında yayınlamaya başladığı *Yeni Mecmua*'da eski Türk epik öykülerine, Deli Dumrul, Tepegöz, Yaradılış, Boğa ile Boğaç ve Dede Korkut Öykülerine yer verir. Erken 20. yüzyıl Osmanlı modernleşmesi ile ulus-devlete ve cumhuriyete evrilen tartışmaların odak noktasındaki bir diğer önemli edebi figür Ömer Seyfettin'dir.¹⁰² 1914-1918 yılları arasında yazdığı, eski ve yeni kahramanlarla ilgili bir dizi öykü Türk milliyetçiliğinin duygusal temellerini, yapı taşlarını oluşturur. Kahramanlar derlemesinde Avrupa karşısında paylaşılan yenilgi ve aşağılık duygusu 1915'te, Çanakkale savaşında kahramanca sergilenen Türk direnişi sayesinde aşılr.¹⁰³ *Yeni Mecmua*'da yayınlanan bu öykülerde eski ve yeni kahramanlar ulusal Türk mirasının eski, yeni ve çağdaş kahramanlarını ortaya koyar. Teorik ve duygusal açıdan güçlü olan bu öyküler ve diğerleri Türk ulusunun epik varoluşunu, entelektüel kapasitesini, onur duygusunu yeniden canlandırmayı amaçlar. Bu öykülerde

¹⁰¹ Mehmed Âkif Ersoy, *Safahat*, 23.Basım, İnkılap Kitabevi,1991, s.425-427. Çanakkale Şehitlerine başlıklı “Şu Boğaz Harbi” mısraları ile başlayan ayrı şiir bölümü *Sahafat*'in Osmanlıca ilk basımında bulunmamakla birlikte daha sonra kitabın Âsım kısmına eklenmiştir.

¹⁰² Karpat, Kemal H., “Ömer Seyfeddin and the Transformation of Turkish Thought”, *Studies on Turkish Politics and Society: Selected Articles and Essays*, Brill, 2004, s.421.

¹⁰³ Ömer Seyfettin, *Bütün Eserleri 2: Kahramanlar*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1970.

eski ve yeni kahramanlar ile çağdaş kahramanlar anlatılır, bunlar arasındaki farklara dikkat çekilir, farklılaşan koşulların kahramanlığı nasıl değiştirdiği, ama işin özüne dokunmadığı vurgulanır. Çağdaş kahramanlarda sıradan insanların, örneğin doktorların fedakârlık sayesinde yarattığı mucizelerden söz edilir. Eski neslin kahramanları Osmanlı Devleti'nin klasik dönemini temsil eden Ferman, Kütük, Pembe İncili Kaftan, Diyet, Forsa ve diğer öykülerde anlatılır. Konumuzla ilgili olarak ilgimizi çeken yeni kahramanlar Bir Çocuk: Aleko, Müjde ve Çanakkale'den Sonra öykülerinde Çanakkale savaşları sırasında kahramanlık gösteren, şehit olan yeni kuşak, genç kahramanlardır.¹⁰⁴ Bir Çocuk: Aleko öyküsünde Türk milliyetçiliğinde ulusal birlik, ulusal çerçeve inşa edilirken Müslüman-Türk olmayan yerel halkın nasıl dışlandığına, düşmanlaştırıldığına ve bunun meşrulaştırıldığına ilişkin önemli bir örnek görürüz.

1920'lerde aydın çevrelerde Turancılık yerine daha yerel, daha Anadolu bir epik gelenek oluşturma çabaları görülür. Mavi Anadoluçuluk bu konuda bir örnek oluşturur.¹⁰⁵ Bu çalkantılı zamanlarda yerel birleştirici bir öğeye ihtiyaç duyulduğu, ulusun birleştirici öyküsünün, kurucu anlatının, ulusal mirasın Turan gibi uzak, doğal olmayan ve gönülsüz birlikteliklerde bulunamayacağı tartışılmıştır. Batmakta ve daralmakta, geri çekilmekte olan imparatorluktan kurucu bir öğe olarak düşünülen Türkçülüğün Anadolu coğrafyasında kendine yer, mekân bulması, ulusal bir coğrafya olarak Anadolu'nun görülmesi tercih edilmiştir. Türk milliyetçiliğinin bu süreci destekleyecek, Turancılıktan daha gerçekçi bir yaklaşıma ihtiyacı olduğu düşünülmüştür. 1915 Çanakkale savaşlarının ardından işgale uğramak ve ulusal bağımsızlık mücadelesi entelektüelleri kendilerini bu gelişmelerle bağlantılandırarak, kitleler arasına gidecek, köylülük ve halk kültürü ile buluşacak girişimlerde bulunma doğrultusunda cesaretlendirmiştir. Bu ihtiyaç kendini Anadolu kökenli efsaneler, halk söylenceleri, yerli mitolojilerle ilişkilendirmeye yöneltmekte göstermiştir. Hilmi Ziya Ülken

¹⁰⁴ Seyfettin, *age...*, s.161-210.

¹⁰⁵ Mavi Anadoluçulukla ilgili olarak bkz.Seçil Deren, "Türk Siyasal Düşüncesinde Anadolu İmgesi", *Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce, Milliyetçilik, İletişim Yayınları*, 2002, s.533-540.

ve dönemin birçok aydını tarafından desteklenen Anadoluculuk romantik ulusal kökenler, kültürel öğeler bulma, halk efsaneleriyle, halk sanatıyla ilişkilenme doğrultusunda bir adım olarak görülebilir. Vatan, memleket aşkı, gurur, onur, şefkat, el açıklığı gibi değerleri yansıtan yerli efsaneler ulusal kuruluş öykülerine katkıda bulunmuştur. Bu süreçte aydınlar üretimlerinin ulus devletin çekilmiş olduğu coğrafya ile Anadolu coğrafyasıyla, toprakla bağlı olmasına çaba göstermişler, bu özelliği önemsemişlerdir. Hilmi Ziya Ülken kendi teşvikiyle bir Çanakkale destanı yazmış olan Haluk Nihat Pepeyi'nin kitabının önsözünde şöyle demektedir: "Büyük epopeler; kütlelerin birbirleriyle çarpıştığı, parçalandığı ve yeni tarihi devirleri doğuran büyük hadiselerden sonra geliyor." İlyada'yı örnek vererek şöyle devam eder: "Büyük harp de ötekilerle mukayese edilebilecek aynı ehemmiyette bir dönüm noktasıdır." (...) "Çanakkale'ye makine devler, tanklar saldırıyor. Eski destanlardaki kahramanlık devri geçmiştir. Bu makinelere karşı Türk milleti yalnızdır. Ama bu güçlü garp kuvvetlerine karşı ayrı işe yaramaz gibi görünen insanlar bir araya geldiklerinde büyük ve iradeli bir rehberin yardımıyla bir hedefe yürüyünce bir çığ, dayanılmaz bir kuvvet halini alıyor."¹⁰⁶ 1940'larda aydınlar Turan gibi uzak, yabancı ve ırkçı köken arama yerine yerli geleneklerin gücüne ve Anadolu efsanelerine, anlatılarına dayanan Türk epik öykülerini tercih etmişlerdir.¹⁰⁷

Savaş ve burada ortaya çıkan kahramanlıkları anlatan destan yazma çabaları devam ederken dönemin yöneticileri en kanlı kara savaşlarının yarımada Türklerle ait büyük ve görkemli bir anıt inşa etmeye karar verir. Dönemin Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak'ın önerisi ile Milli Savunma Bakanlığı tarafından Çanakkale Boğazının Ege Denizi yönünden girişine,

¹⁰⁶ Hilmi Ziya Ülken, "Birkaç söz", Haluk Nihat Pepeyi, Çanakkale: Destan, Yeni Kitapçı, İstanbul, 1936. 18 Mart yıldönümlerinde basılan, savaşa dair anıların ve görüşlerin yer aldığı derlemelerde Haluk Nihat Pepeyi'nin Çanakkale Destanı'ndan parçalar, Ruşen Eşref'ten "Bir Mektup" ve "Çanakkaleyi Tavaf" gibi yazılar bulunur. Bkz. *Çanakkale, 18 Mart 1915-1950*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1950.

¹⁰⁷ H. Ziya Ülken, "Milli Destan ve Folklor" *Yeni Sabah*, 29 Ekim, 1951'den akt. Ümmühan Bilgin Topçu, "Büyük Bir Türk Destanı Yazma Fikri Etrafında", *Milli Folklor*, Yıl: 22, Sayı: 85, 2010, s.105.

Morto Koyuna bakan Hisarlık Tepesi'ne daha sonra Mehmetçik Anıtı ismini alan Çanakkale Şehitleri Anıtı inşa etmeye girilir. Savaş sırasında ölen meçhul askerlerin anısını canlı tutma amacı taşıması istenen bu anıt için bir proje yarışması düzenlenmiştir. 1944 yılında Milli Savunma Bakanlığı tarafından açılan yarışmaya 37 proje katılmış, Mimar Feridun Kip, İsmail Utkular ve Doğan Erginbaş'ın projesi kazanmıştır. İnşa faaliyeti 1954 yılında başlamış, ancak mali sorunlar yüzünden ancak bir bölümü 1958'de tamamlanabilmiş, projenin bütünü bitirebilmek amacıyla bir gazetenin inisiyatifiyle ulusal bir kampanya düzenlenmiş ve anıt nihayet 30 Ağustos 1960'da resmen açılmıştır. Anıtın açılışı yapıldığında tamamlanmamış bölümleri vardır. Dev anıtın üstüne bir heykel dikilmesi, bunun boğaza giren tüm gemilerce çok uzaklardan görülmesi amaçlanmıştır. Anıtın alt kısmına Savaş Anıları Müzesi açılmış, yanına da Mehmetçik Anıtı ve sembolik Türk Şehitliği inşa edilmiştir. Bu anıt birçok bakımdan önemlidir. 41.70 m. yüksekliğinde ve dört ayak üstüne oturan bu anıt yeri, büyüklüğü ve klasik biçimiyle yarımada-ya verilen önemi temsil eder. Anıtın 17 Nisan 1954'te yapılan temel atma töreni için İstanbul Karaköy Rıhtımından Marakaz Vapuruyla hareket edenler törenle uğurlanır. Ekip deniz yoluyla Çanakkale'ye gelmiş, limanda törenle karşılanmış, daha sonra Eceabat ve Kilitbahir'e geçilerek anıtın yapılacağı yere gidilmiştir. Açılışa geç Osmanlı – erken Cumhuriyet'e ait modern dönemin tören gelenekleri takip edilmiş, devlet ricalini ve sivil toplumu temsil ettiği düşünülen tüm temsilciler konuşma yapmıştır. İlkın Mevlid-i Şerif duası okunmuş, inşa komitesi başkanı Emin Nihat Sözeri'nin ardından Türk Kültür Ocakları adına Ankara delegesi Muallâ Anıl konuşmuştur. Bir çocuk konuşmacı vardır; Türk Milli Talebe Federasyonu adına bir genç temsilci, Türk Kadınlar Birliği adına İffet Halim Oruz konuşur. Eski muharipler, Ordu adına konuşma ve Çanakkale Valisi Cemal Tarlan'ın konuşması dualarla sona erer, temel atılır.¹⁰⁸ Törende Çınarköylüler ve izciler de hazır bulunur.

¹⁰⁸ Kadri Ener, *Çanakkale'den Hatıralar*, MMV yayını, Sucuoğlu Matbaası, İstanbul, 1954.

1960'larda resmî çevrelerce Şehitler Abidesine ve Gelibolu yarımadasına pek az ilgi gösterilmiştir. Çanakkale Valiliğinin yayınladığı 1967 tarihli Çanakkale İl Yıllığı'nda kapakta şehitler anıtı bulunmakla birlikte buraya ilişkin sadece bir paragraf bilgi yer almıştır.¹⁰⁹ Bu yıllardan itibaren Çanakkale savaşlarına ilişkin yazına, dönemin ruhuna uygun biçimde Sol'un katkıda bulunduğu görülür. Bu yazında savaşa katılan askerlerin savaş sonrası yaşantılarına yer veren, sıradan askerlerin yaşam öykülerini dile getiren daha sivil, insancıl ve Solcu yorumlar öne çıkar. Ana temalar savaşın acımasızlığı, emperyalist saldırıların haksızlığı ve dengesizliği, bağımsızlık ve saldırı altında anavatan, sıradan insanların kahramanlığı, yoksulluğu ve yoksunluğudur. Aziz Nesin Bu Yurdu Bize Verenler isimli kitabında Çanakkale savaşına katılmış kahraman Manastırlı Koca Seyit'in savaş sonrasında Havran'da kendi köyünde aşırı yoksulluk çekerek ölmesini anlatır. Nâzım Hikmet'in daha önceki yıllarda yazılmış olmakla birlikte basılması ve daha geniş kesimler tarafından okunması ancak 1960 ve 1970'lerde mümkün olan Kuvâyı Milliye Destanı'nda, Çanakkale'de ve diğer cephelerde savaşmış askerlerin daha sonraki yaşamlarından söz edilir.

*Yedinci Mehmet oğlu Osman'dı.
Çanakkale'de, İnönü'nde, Sakarya'da yaralandı
ve gözünü kırpmadan
daha bir hayli yara alabilir,
yine de dimdik ayakta kalabilir. ..."¹¹⁰
" ve neden
ve niçin olduğunu sormadan
çöle, Çanakkale'ye,
ölüme gittiğimiz yol ..."*

Bu satırlar kahramanlıktan çok sıradanlığı, cahilliği, kırılğanlığı vurgulamaktadır. Ancak yine de yaptığı şeye inanan, savaş ve işgal sırasında anavatanını savunmak durumunda kalan sıradan

¹⁰⁹ Çanakkale İl Yıllığı 1967, Çanakkale Valiliği Yayını, ty.

¹¹⁰ Nâzım Hikmet, *Tüm Eserleri 4, Dört Hapiseden/Kuvâyı Milliye Destanı* (haz. Asım Bezirci), Cem Yayınevi, İkinci Basım, İstanbul, 1978, s.180. Bu şiir üzerinde 1939-1941 yıllarında çalışmış ancak ilk kez 1946'da yayınlanmıştır.

Anadolu insanının öyküsü anlatılmaktadır. 1965 yılında, savaşın 50.yılı anısına Fazıl Hüsnü Dağlarca da Çanakkale savaşları hakkında bir şiir yazmış, yapıtında savaşın yeni Türkiye'nin önsözü olduğunu söylemiştir. Bu şiirde Asya'nın tüm Avrupa'yı durdurmak üzere Türkiye olduğunu yazar. Çanakkale savaşına katılan, Batılı olmayan askerlere hitap eder:

*“Sen ne gelirsin yiğit Senegal’lim
Malını verdiğin yetmez mi yıllar yılı
Ona canını da mı vereceksin?
Sen ne gelirsin yiğit Avusturalyalım
Senin dağların ne ister
Benim dağlarımdan?
Sen ne gelirsin yiğit Hintlim
Sevinecek misin seni yiyen beni de yese?
O kutsal sularında Ganj’in?”¹¹¹*

Çanakkale savaşlarının en ünlü yorumları arasında bu savaşı, bu savaşta sergilenen kahramanlığı, Troya savaşı ve İliada’da yer alan öyküyle bağlantılandırma teması vardır. Batılı saldırgan kültürler Anadolu kıyılarına saldırır, daha insani özelliklere sahip bir kültürü temsil eden Troya’yı askeri, militarist güçleri ve kültürleriyle yok etmeye çalışırlar. Hektor ile Akhileus’un savaşım öyküsü kahramanlar arası düello temasına yaslanır. Yenemedikleri Anadolu’yu hile ile Troya atına gizlenerek ele geçirirler, aynı Çanakkale savaşını kazanamadıkları halde masada, oyunla kazanıp İstanbul’u işgal ettikleri gibi... Gelibolu ile ilgili anlatıların birçoğunda kahramanlığın modern ve antik örnekleriyle paralellikler görülür. Kahramanlık teması Osmanlı’nın genişleme dönemlerinden arda kalan bir kültürel tema olarak varlığını sürdürür. Tarih-ten alınır ve yenilenerek, modern bir bağlamda yeniden kullanılır.

İdeolojiler konusunda dikkat edilmesi gereken toplumsal hafızadan ve kültürel formlardan türeyen ideolojik motiflerin gücü, istikrarı ve kalıcılığının yalnızca devlet ve yönetenler tarafından sağlanmadığı, halk arasında yankı bulan öğelerin sivil edeb

çevrelerce da yeniden ve yeniden üretildiği gerçeğidir. Bunlar ister muhafazakâr, isterse de milliyetçi ya da solcu, laik yorumlar olsun sıradan insanların zihniyet dünyasında yankı bulan, onların deneyimleri ve ihtiyaçlarına uygunluk gösteren ideolojik motifler daha uzun yaşamakta ve yerleşiklik kazanmaktadır. Çanakkale savaşları örneği bu teze bütünüyle uymaktadır; gücü ve kalıcılığı, değişik dönemlere uyma gücü buradan gelmektedir. Bir örnek vermek gerekirse, geleneksel bir halk türküsünden, aslında bir Kastamonu türküsü olan Çanakkale türküsünden söz edebiliriz. Bu anonim türkü Çanakkale'ye savaşa giden birçok askerin anılarına, acılarına, yoksulluk ve zavallılığına, ölümüne şahitlik eder.

*“Çanakkale içinde vurdular beni
Ölmeden mezara koydular beni”¹¹²*

1970'lerin Solcu atmosferinde bu ünlü türkü Ruhi Su tarafından söylenmiş ve yayılmış, birçok genç devrimci tarafından kimi sözleri değiştirilerek şöyle söylenmiştir:

*“Çanakkale içinde aynalı çarşı
ana ben gidiyom faşizme karşı” (Anonim)*

1980'lerde Gelibolu ve Çanakkale çevresindeki bazı yerler özel ilgi alanı olmuştur. Bozcaada ve Gökçeada'ya tarifeli feribot seferleri başlatılmış, bölgeye bir havaalanı yapma doğrultusunda sonuç vermeyen çabalar gösterilmiş, nihayet Gökçeada'ya askeri bir havaalanı yapılmıştır. Gelibolu yarımadasına, şehitliklerin yakınlarına 1985 yılından başlayarak helikopter pistleri (heliport) yapılmıştır. Kenan Evren ve 1980 darbesini yapan diğer generaller 18 Mart 1981'de, darbeden sonraki ilk anma etkinliğine katılmışlar, yalnızca mesaj göndermişlerdir.¹¹³ 1980'lerin karışık siyasi atmosferi nedeniyle rutin anma etkinlikleri düzenlenmiş, ancak Çanakkale savaşları popüler bir tema olmamıştır.

¹¹² Çakır, Ömer, “Çanakkale Türküsü'nün Öyküsü”, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, No.1, Mart 2003.

¹¹³ “Evren: Ulusumuz Silahlı Kuvvetleri ile Her Tehlikeyi Yenecek Güçtedir”, *Milliyet Gazetesi*, 19.03.1981, s.6.

1990'larda, Turgut Özal hükümetleri sırasında bu bölgeye ilişkin daha fazla imar faaliyeti ve siyasi tartışma görülür. 1992 yılında yarımada Türkiye'ye ait yaklaşık 30 anıt, anıtsal şehitlik ve şehitlik mevcuttur.¹¹⁴ Bu dönemde çevre düzenlemeleri yapılmış, yeni, sembolik şehitlikler inşa edilmiştir. Aynı zamanda yeni bir yaklaşım geliştirilmiş, anma etkinliklerine ve eski savaş anlatılarına, eski öykülere daha sivil değerlerle yaklaşılmış ancak bölgenin ticarileşmesi de hız kazanmıştır. 24 Mart'ta anılan Anzak çıkartması 1990'larda bir Anzak Günü'ne dönüşmüş, önem kazanmış, popülerleşmiş, birçok Avustralyalı anma etkinliklerine katılmak için Çanakkale'ye gelmiştir. 1990'lar boyunca bölgeye turistik ziyaretler artmış, bölge tüketim toplumunun, tüketici turizm etkinliklerinin bir hedefi haline gelmiş, eski anlatıları, anıtları ve kahramanları yâd eden yayınlar hızla artmıştır.¹¹⁵

1994 yılından itibaren Refah Partisi'nin belediye seçimlerinde başarı kazanması ile türban/laiklik tartışması popüler bir düzeye taşınmış, İslamcılar konuyu bir yandan belediyeler üzerinden popülerleştirirken toplumsal meşruiyetlerini artırmaya ve kendilerini sivil toplumun bir ögesi olarak göstermeye çalışmışlardır. Buna karşı devletçi/Atatürkçü/laik kesimler de mücadelelerini devlet katında değil, yine sivil toplum alanında yürütmeye çaba göstermiş, bu doğrultuda dernekler ve sivil toplum kuruluşları üzerinden siyaset yürütmüşlerdir.¹¹⁶ Bu çaba ve tartışmaların Gelibolu yarımadası açısından da önemi vardır. Meşruiyet ve siyasi iktidar için mücadele veren iki kesimin hedefleri arasında yer alan Çanakkale savaşı birçok popüler esere konu olmuş, her iki kesimin bölgeye yönelik ziyaretleri artmış, rekabet kendini savaşa ilişkin gidecek keskinleşen ve kabuklaşan sembolik anlatılarda göstermiştir.

1990'larda, Refah-Yol Hükümeti döneminde ulusal mirasın anlamı, ulusal ve dini niteliği, hafıza mekânlarının, Atatürk büstleri

¹¹⁴ İbrahim Artuç, *1915 Çanakkale Savaşı*, Kastaş Yayınevi, 1992.

¹¹⁵ Ramazan Eren, *Çanakkale Savaşlarının Mana ve Ehemmiyetinin Muhtasar Bir Değerlendirilmesi*, yy., 1995.

¹¹⁶ Sivil toplum alanının ve sivil toplum örgütlenmelerinin siyasal güç kazanmak ve devlet iktidarını hedeflemek açısından kullanımı tartışması için bkz. Yael Navaro-Yashin, "Uses and Abuses of 'State and Civil Society' in Contemporary Turkey", *New Perspectives on Turkey*, No: 18, Spring 1998.

ve Anıtkabir gibi ulusal sembollerin niteliği, anlamı ve kullanımı üzerine dönemin ideolojik ve siyasi çekişmelerini yansıtan bir tartışma ve taraflaşma yaşandı. Devlet ile sivil toplum alanları iç içe geçerken güç elde etmek için verilen mücadelelerin alanı aynı zamanda ulusal hafızayı oluşturan semboller ve hafıza mekânları oldu. 1990'larda söz konusu çekişmenin tarafları değişik tonlardaki Atatürkçüler ile İslamcı, yeni-Osmanlıcı yaklaşımlar ve örgütlenmelerdi. Çanakkale savaşı ve Gelibolu ile ilgili olarak 1990'ların öne çıkan bir başka özelliği de ülke siyasetinde yaşanan gerilimlerin ve siyasi tartışmaların, verilen mesajlarla Çanakkale'ye yansıtılmış olmasıdır. 1990'da Turgut Özal'ı protesto etmek üzere kutlama töreninde ayağa kalkmayarak ufak çaplı bir krize neden olan Belediye Başkanı İsmail Özyay'ın eylemi ile açılan dönemde her yıl siyasal gündem öne çıktı. Törenlere katılan başbakanlar, bakan ve siyasetçiler ülke gündeminde üst sırada bulunan konuları ve tutumlarını verdikleri mesajlara olduğu gibi yansıttılar. Laiklikten ülke bütünlüğüne, "Apo karşıtlığı"ndan ordu-hükümet gerilimlerine, askeri atamalara kadar tüm temel tartışmalar Çanakkale zaferi kutlamalarına taşındı. Medyada yer alan törenlere ilişkin haberlerde savaşın kendisi ve mekânlar geriye çekildi.

Atatürkçülüğü siyasetin ana sembollerinden biri haline getiren asker ile siyasette alan kapmaya çalışan İslami kesim arasındaki tartışmanın Çanakkale savaşlarına ilişkin popüler yansımaları kimi önemli değişikliklerle 2000'lere de devrolmuş, bu çekişme yüzlerce baskı yapan eserlerde ve sayısı hızla artan popüler yazında kendini göstermiştir.¹¹⁷

2000'lerde Gelibolu'da hafızanın yeniden inşası

Mitoloji, halk öyküleri ve epik anlatılar modern dönemde yerlerini roman formuna bıraktılar. 19.yüzyıldan bu yana popüler kültürün bir parçası olarak orta sınıf yaşamını ve yeni sınıf burjuvazinin yaşam öykülerini içeren bir form olarak roman öne çıktı. 2000'lerde görsel kültür epik öyküleri yeniden ele aldı,

¹¹⁷ Buna örnek olarak çok sayıda İslamcı/milliyetçi eser ile Turgut Özakman'ın yüzlerce baskı yapan *Şu Çılgın Türkler* kitabı, özellikle Çanakkale savaşlarını ele alan romanı verilebilir. Turgut Özakman, *Diriliş: Çanakkale 1915*, Roman, Bilgi Yayınevi 101.Basım, İstanbul, 2009.

yorumladı, popüler ideolojilerin parçaları halinde yeniden üretti ve aynı zamanda popüler kültür ürünleri olarak ticarileştirdi. Hafıza mekânları ve ulusal kültürel miras da 2000'lerde benzer değişimlerin konusu oldu. Gelibolu yarımadası gezileri bir tür ritüel, hac, kutsal bir "ziyaret" haline geldi, bu alanda bulunan anıt mezarlar ve şehitliklerin ele alınışında siyaset ve ulusal hafızanın içeriği değişti ve kapsanmak istenen etki alanı ulusal coğrafyadan ümmet coğrafyasına doğru evrildi. Bu eğilim günümüzde de devam ediyor. Çanakkale savaşları, Gelibolu tarihi alan başkanlığının 2016-2020 stratejik planında yapılan yönetici özetinde: "Çanakkale Zaferi, Mehmet Âkif Ersoy'un ifadesiyle ancak "Bedr'in Aslanları'nın" geçebileceği bir şan ve şerefe sahip olan ve Mustafa Kemal Atatürk'ün "savaşmayı değil ölmeyi emrettiği"; vatanın dört bir yanından ve bugün birçok farklı devletin toprakları içinde kalmış olan yerlerden gelen Mehmetçiğin en büyük destanlarından biridir."¹¹⁸ Savaşa katılan Mehmetçiğin günümüzde ulus devlet sınırları dışında, ama ümmet coğrafyası genişliğine taşıdığı, ya da böyle ele alınması gerektiği düşüncesi yaygınlığını koruyor; ancak inceleme ya da araştırma alanında değil, yarımada da yeni dönemde ortaya çıkan sembolizmde bunun izleri görülüyor.

Çanakkale savaşları ve Gelibolu yarımadası 1990'lardan itibaren milliyetçi ve İslamcı, Türk-İslam sentezci melez ideolojinin etki alanı haline geldi. Her iki kesim de geniş bir kesişme kümesi içerecek biçimde yüz yıla yaklaşan savaş tarihini ve bir hafıza mekânı olarak bölgeyi yeniden şekillendirmeye çalıştılar. İslamcı kesimin ulusu birleştirmek için farklı bir yol izlediği, kaleme alınan eserlerde ve ulus coğrafyasını ümmet coğrafyasına doğru genişletmeye çalışan sembolizmde kendini gösteriyor: "Burası da vatan'dı ve devletin kalbi, payitaht dünyanın en güçlü ordularının tehdidi altındayken Bosna'dan 500 Boşnak ve Türk gönüllü çıkageldi. Vatanın düşman ayağı altında olmasının ne olduğunu en iyi Boşnaklar bilirdi, koşup geldiler. Dönenler 10-15'ti, kolu, bacağı yoktu. Ama bugün bile Bosna'da, Sancak'ta,

¹¹⁸ <http://catab.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/50049,2016-2020-stratejik-planpdf.pdf?0>. Ulaşım tarihi: 20.04.2017.

Makedonya'da, Çanakkale savaşı ile ilgili çok güçlü hatıralar, destanlar yaşanmaktadır."¹¹⁹

İç ve dış düşmanlar, Doğu-Batı gerilimi, orduyu zafere taşıyan iman gücü gibi temalar her dönemde kullanılmıştır. Aşkın kahramanlık öyküleri, "Bir Çocuk: Aleko"da, 57. Alay kahramanlıklarında ve tüm anlatılarda tekrarlanmaktadır. Bu temalar ve gerilim alanları, düşman tarifleri 1990'larda da vardır. "Çanakkale savaşı devam ederken buraya mühimmat ve cephane götüren düşman gemileri Süveyş Kanalı'ndan geçerken, oranın çevresinde görev yapan Türk Birliklerinden bir tabur komutanı bulduğu mayını çok iyi bir yüzücü olan Er Hafız'a vererek, bu gemilerden birinin önüne koymasını emreder. Yüzerek karşı kıyıya geçer..."¹²⁰ Ancak düşmanın metafizik/aşkın tarifi ve kahramanlığın iman gücüne dayanan hamasi ifadesi yeni dönemde daha öncekinden farklı olarak öne çıkmaktadır. "Demek oluyor ki, herkesi hayretlere düşüren Çanakkale kahramanlığının gerçek sırrını; Türklerde doğan milli yiğitlikle, bilinçli imanda, o imanın en şiddetli belirtilerini gösteren büyük başbuğların irade ve dayanma güçlerinde arayanlar asla yanılmamış, kanaatlerinin pek parlak sonuçlarla desteklendiğini görmek mutluluğu duymuşlardır."¹²¹

2002'den bu yana, farklı bir siyasal ortamda bölge bir ulus coğrafyasından (savunulan son kale, sınır vb.) ümmet coğrafyasına çevrildi. Savaşın bir Osmanlı savaşı olduğu, katılan askerlerin etnik ve ulusal kökenleri ama bunun da ötesinde İslam vurgusu, savaşın bir din savaşı olduğu düşüncesi her şeyin önüne geçti. Bir yandan da savaşın gerçekliğini koruyan maddi izleri bütünüyle silindi ve üstlerine yollar, otoparklar ve "temsili" şehitlikler, yeni sembolik yapılar, anıtlar inşa edildi.

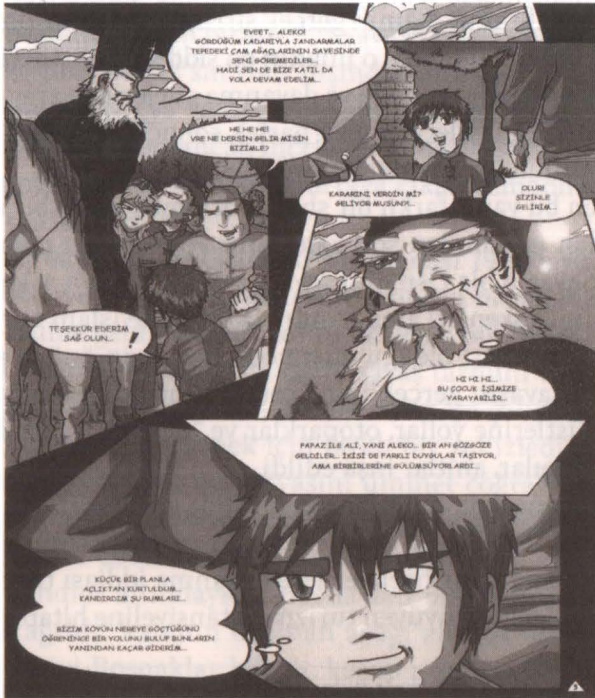
1915 savaşına dair anlatılar son on yılda gözle görünen bir değişim gösterdi. 2000'lerde edebi eserler ve turizm broşürlerinde bir patlama yaşandı. Tarihsel verilere dayanma iddiası taşırken aynı zamanda bölgenin büyüyen turizm potansiyeline hitap etmeye ve

¹¹⁹ Halil Ersin Avcı, *Çanakkale Ruhu*, Metropol Yayınları, 2007, s.267-268.

¹²⁰ *Çanakkale Muharebeleri 75.nci Yıl Armağanı*, Gnkur. Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1990, s.188.

¹²¹ M.Şemseddin, "Milli Yiğitlik", Albayrak, Muzaffer – Özyurt, Ayhan (haz.), *Yeni Mecmua Çanakkale Özel Sayısı* içinde, Yeditepe Yayınları, 2006, s.169.

bu yolla oluşan ruha ve ranta ortak olmaya çalışan yayınlar arasında uzman olmayanlar, gazeteciler ya da amatör rehberler tarafından yazılmış, içinde bölge ve savaş haritaları da içeren ucuz turizm rehberi kitapları büyük bir yer tutmaktaydı.¹²² Bu kitapların çoğu hamaset ve abartıyla doludur; 1915 savaşı ve kahramanlıklara dair eski öykü ve mitleri yeniden üretmekte, ama anlatıda Türklerin zaferinde din, inanç ve Tanrı ögesinin payını büyütmektedir. Churchill'e atfedilen bir anlatıda şöyle denilir: "İngiliz Deniz Bakanı Çörçil ise, o rezil mağlubiyetten sonra mahkemede tazyik altında kalınca çaresiz şöyle haykıracaktır: 'Anlamıyor musunuz, biz Çanakkale'de Türkler ile değil, ALLAH ile harp ettik. Tabii ki yenildik...'"¹²³ Çanakkale savaşlarına ve bölgeye dair gezi rehberlerinde "Çanakkale'de Sahabe Şuuru", "Peygamber de Oradaydı" gibi bölümler yer almaktadır.¹²⁴

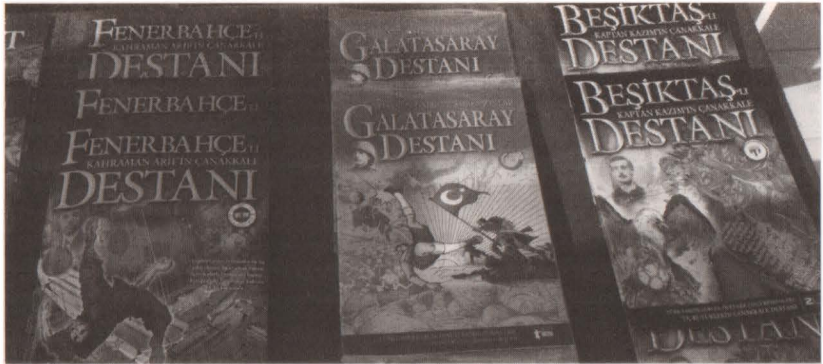
¹²² Bu tür yayınlara örnek vermek gerekirse, Gençcan, *age.* 1992, 2010.

¹²³ Mustafa Turan, *Destanlaşan Çanakkale*, Papatya Yayınları, 2005, s.12.

¹²⁴ Talha Ugurluel, *Çanakkale Savaşları ve Gezi Rehberi*, 8. Baskı, 2006.

Yeni dönemin postmodern kültürüne ve yazınına bir başka örnek de Manga türü çizgi romanlar haline getirilmiş Çanakkale Destanı serisidir. Bu seri 10 ve 5 fasiküllük iki derleme halinde birçok kez yayınlanmış, bir yandan da Fatih Belediyesi İstanbul ve Çanakkale’de yaygın olarak dağıtmıştır.¹²⁵ Bu çizgi roman serisinde milliyetçi söylemin tüm izleri yeni formda tekrarlanmaktadır. Düşman askerleri şeytanlaştırılmıştır. Kötü düşman beyaz gözlü, Türk kahramanlar hatta atları dev boyutlarda, karakterler popüler çizgi film kahramanları gibi resmedilmektedir. Düşman olarak yalnızca saldıranlar, çıkartma yapanlar, ülkemize dışarıdan girenler değil, iç düşmanlar da gösterilmektedir.

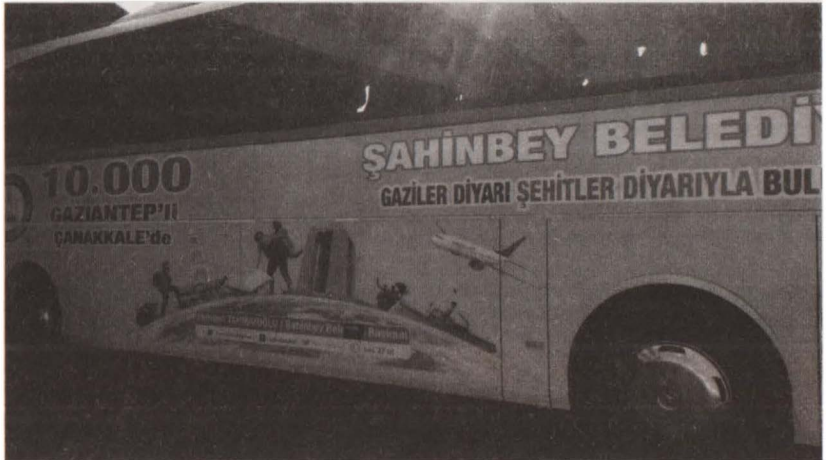
Bölgenin Hıristiyan nüfusu düşman olarak kodlanmakta, dışarıdan gelenlerin, saldıran orduların müttefiki olarak gösterilmektedir. Bu kitapçıklarda 1915’ten bu yana tekrarlanan tüm söylence ve hurafeler özet halde yeniden üretilmekte, bu üretimde kolay tüketilmeye elverişli bir form kullanılmaktadır. Türk milliyetçiliğinin popülerleşme konusunda ihtiyaç duyduğu kolay ulaşılabilir sempatik araç bu şekilde üretilmekte, medya kültürünün, görsel kültürün kolay algılamayı, kısa zamanda ve kolay tüketilmeyi, tarih dışılaşmış mesajın doğrudan verilmesini sağlayan avantajlarından yararlanılmaktadır. Popülerleşme konusunda spor ve futbol ihmal edilemez. Üç büyüklerin Gelibolu deneyimleriyle ilgili popüler mangalar da mevcut:

¹²⁵ *Çanakkale Destanı*, no.1-15, Mavi Medya Yayıncılık, Proje ve Yönetmen Suat Turgut, ty.

Çanakkale savaşları ve bu döneme atfedilen kahramanlıklar, zaferler Türk ulusal kimliğinin kendini temellendirdiği esas örneklerden biridir. Bu konuda zaman içerisinde ortaya çıkmış geniş bir yazına, ortak tarihsel geçmişe dair kolektif, paylaşılan, benimsenen bir söylenceler bütününe sahiptir. İddia edebiliriz ki, kurtuluş savaşından daha popüler bir tarihsel moment oluşturmaktadır. Günümüzde savaşlara ve kahramanlıklara dair milliyetçilik ve dinciliğin ortak alanı olarak daha İslamcı, Osmanlı yanlısı, muhafazakâr bir söylemin geliştiği görülüyor. Ulusal kimlik giderek daha geniş bir coğrafya, imparatorluk coğrafyası içinde tanımlanıyor. 2000'li yıllarda Çanakkale'de şehitlik ve anıt mezarlıklar ve anıtlar düzenlenir, yenileri yapılır, bölgeye yeni bir kullanım biçimi getirilirken döneme özgü belirgin iki eğilimden söz edilebilir. Birincisi bölgede yap-işlet-devret türü ticari faaliyetler artıyor; ikincisi, yarımada Türkiye'nin her yerinden belediyelerin ve cemaatlerin sivil toplum kuruluşlarının ziyaret hedefi haline getirilip buna göre düzenleniyor. Belediyeler Çanakkale'ye Mayıs ayından itibaren günlük geziler düzenliyorlar. Böylece konaklama olmaksızın bir gün boyunca yolculuk, şehitlik ziyaretleri ve geri dönüş sağlanıyor.

AKP hükümetleri ve yerel yönetimleri bölgeye turistik ve ticari açıdan özel bir önem veriyor. Gelibolu yarımadasında sürekli bir yapılaşma faaliyeti görülüyor. Projelerde çoğunlukla ticari ve dini/ırkçı sembolik vurgular göze çarpıyor, savaştan çok "şehitlik"

vurgulanıyor. İlgili yazında güçlü batılı güçlere, onların büyük donanma gücüne karşı koymak, bunu başaracak kahramanlığı ve inancı göstermenin altı çiziliyor ve buradan sonuç olarak güçlülere karşı basit, naif ve çocuksu bir övünmeye dönüşen abartılı bir ulusal onur duygusu çıkartılıyor. Bu söylemin bir örneği gayri resmi alan kılavuzu olarak çalışan, yayınlar yapan ve Türkiye'nin her yerinde konuyla ilgili konferanslar verenlerin anlatılarında görülebilir. Türk çocuklarının Çanakkale hakkında soru sorulduğunda Troya'yı hatırladığı söylenen bu konferanslardan birinde "biz Tommiks, Teksas ve Herkül ile yetiştirildik, çocuklarımız Süpermen ile yetişiyorlar. Gerçek kahramanlar öğretilmiyor ve sevdirilmiyor. Bu yüzden biz de kendi kahramanlarımızın öykülerini anlatıyoruz. Bunlar temel değerlerdir" diyor.¹²⁶ Türkiye'nin birçok kent ve kasabasında yapılan konferanslarda milliyetçilik ile İslamcı öğeler iç içe dile getiriliyor: "Antalya'nın Demre ilçesindeki Genç İşadamları Derneği (DEĞİAD) 'Çanakkale Şehitleri' konulu konferans düzenlendi. Çanakkale Şehitliği Alan Rehberi ve Araştırmacı-yazar Hasan Hüseyin Maltepe'nin konuşmacı olarak katıldığı konferans, Demre Kültür ve Sanat Salonunda gerçekleşti. Saygı duruşu ve İstiklal Marşı ile başlayan program Kuran-ı Kerim tilaveti ile devam etti. Hasan Hüseyin Maltepe, Türk milletinin var

¹²⁶ "Araştırmacı Yazar Hasan Hüseyin Maltepe, Çanakkale Kahramanlarını Anlattı", 27 Mart 2008.

oluş mücadelelerinden biri olan Çanakkale Savaşı'na katılan kahramanların hayat hikâyelerini, sinevizyon eşliğinde anlattı. Dinleyen vatandaşların zaman zaman duygulandıkları görüldü. Maltepe, Çanakkale'yi hissederek anlamak gerektiğini vurguladı. Bu topraklarda Anadolu'nun her köşesinden gelip savaşa katılmış cesur yüreklerin kan hücrelerinin ve kemik dokularının bulunduğunu hatırlatan Maltepe, 'Türkiye geneli yapılan bir araştırmada kahramanlık destanının yazıldığı Çanakkale ilimizi öğrencilerin Truva olarak tanıdıkları sonucu ortaya çıktı. Bu sonuç, yakın tarihimizi ne kadar bildiğimizin ve çocuklarımıza nasıl yansıdığının bir göstergesi. Geçmişlerini unutan milletler, gelecekte dağılıp giderler. Bir milletin kökleri geçmişleridir. Bunları hatırlamak, yâd etmek ve Çanakkale'yi böyle anlamak lazım' dedi. Yazar Maltepe, konferans sonrası kitaplarını imzaladı. Konferansa Demre Kaymakamı Murat Sefa Demiryürek ve çok sayıda Demreli katıldı.¹²⁷ Bu ve benzeri konferanslar, toplantılar son yıllarda giderek artan sayıda yapıldı.

Geçtiğimiz yıllarda medyada bölgedeki inşa faaliyetlerine dair skandallar ve tarihi savaş alanlarının kötüye kullanımına dair birçok haber yer aldı. 1992 yılında Şehitler Abidesi'nin arkasındaki alana üzerlerinde şehitlerin adı ve memleketi yazılı olan 468 mezar taşının bulunduğu sembolik bir Türk şehitliği yapılmıştı. Bu şehitlik otopark sorununa çözüm bulmak amacıyla 8 Mart 2004'te yıkıldı, şehitlik alanı otopark olarak hizmet vermeye başladı.¹²⁸ Daha öncekinin yerine 2004 yılında inşa edilen sembolik şehitlik ay ve yıldız şeklinde dizilmiş 81 mezar taşından oluşuyordu. Bunlar Türkiye'nin yeni idari bölümlenmesindeki 81 ili temsil ediyordu ve her birinin üzerinde "Mehmet" yazısı kazılmıştı. Bu inşaat 1 trilyon 600 milyar liraya mal oldu.¹²⁹ Bir sonraki yıl, 2005'te bu şehitlik alanı sökülerek Şehitler Abidesi'nin arkasındaki alana 1670 mika mezar taşından oluşan ve Osmanlı İmparatorluğu'nun illerini ve ana eyaletlerini temsil eden, her birinin üstünde sarık sembolü bulunan bir mezarlık inşa edildi. Bu mezarlıkta tarih anlayışına ilişkin aforizmalar içeren panolar bulunuyor:

¹²⁷ Degiad haberi, Antalya, *Cihan Haber Ajansı*, 5.3.2011.

¹²⁸ "Yap-boz Şehitliği", Burak Gezen (DHA), 7.03.2007.

¹²⁹ "Şehitler Anıtı Zafer Gününe Hazır", Burak Gezen-Murat Çırak (DHA), 17-03.2004.

*“Şehitleri unutmama
Tarih unutanı affetmez
Geçmiş geçmemiştir
Tarih bugünüümüzdür
Bugünüümüz yarınımızdır”*

Yukarıda söz ettiğimiz, şehitler Abidesi’nin yanına yapılmış olan mika temsili şehitlik 2017 yılı 18 Mart törenlerine hazırlanırken üstlerine Türk bayrağı fonu yapıştirıldı. Burada ilgi çekici olan sürekli bir inşa faaliyeti sürmesi ve aynı zamanda sembolizmin gide-rek daha çeşitli, üst üste bindirilmiş ve ağdalı hale gelmiş olmasıdır.

Gelibolu yarımadasında turistik faaliyetlerin artması, tur otobüsleri için yeni yollara da ihtiyaç doğuruyor. Bu yüzden her yıl yol genişletme çalışmaları ve diğer inşa faaliyetleri artarak devam ediyor. İlk kez 2005’te yapımına başlanan Anzak yolunun inşaatı dört kez ihale edildi. Yapım sırasında Avustralya’da Anzak koyunda yol genişletme inşaatı sırasında Avustralya askerlerinin mezarlarının zarar gördüğü, Avustralya askerlerine ait kemiklerin hafriyat çalışması sırasında süpürülmüş olabileceği ileri sürüldü.¹³⁰ Tüm Milli Park bir inşaat alanı haline dönüşmüş durumda. Sembolik şehitlikler, sanatsal değeri olmayan devasa heykeller her yıl artıyor. Şehitliklerde, şehitlerin ruhları için yapılan dinsel törenlerde kullanılmak amacıyla büyük pilav pişirme yerleri inşa ediliyor. Eski Hisarlık Tepe’nin altındaki kafeterya alanı her geçen yıl büyüyor, burada Ramazan ayında etrafta dinleyen olmadığı halde ses düzeni kurularak, Mevlit okutuluyor.¹³¹

2009 yılında açılan “Gelibolu Yarımadası Tarihi Milli Parkı Kabatepe Tanıtım Merkezi Fikir Projesi Yarışması” büyük bir tartışmaya neden olmuş, yarışmanın serbest, ulusal ve tek kademeli olması ve bölge için yapılmış olan daha önceki planlar geçerliliğini korurken nasıl uygulanacağı, koruma kurulu kararlarına uyulması gerektiği gibi konularda eleştiriler almıştır.¹³² Görüleceği gibi her

¹³⁰ “Anzak İsyanı: Mezarlarımızı Kazıyorlar”, <http://www.hurriyet.com.tr/anzak-isyani-mezarlarimizi-kaziyorlar-301820>. 23.04.2017.

¹³¹ Tülay Sağlam, “Edebiyat Değil, Hakikat: Siperin Ardı Vatan”, *Gürsel Göncü ile Söyleşi*, 23 Mart 2006. <http://arsiv.ntvmsnbc.com/news/365648.asp>

¹³² “Mimarlar Odası: Gelibolu Yarımadası Tarihi Milli Parkı Kabatepe Tanıtım Merkezi Fikir Projesi Yarışma Süreci Durdurulmalıdır.”, 2.4.2009.

yönetim ve her yerel yönetici Mehmet Akif'in şiirinde söylendiği gibi şehitlerin hatırasına yeni bir şeyler yapabilmek amacıyla çağın ruhuna uygun olarak büyük ihaleler açıyor ve bu alan sürekli olarak değişiyor, yenileniyor.

Gelibolu yarımadasını içeren her proje artık bir ticari aktiviteye dönüşmüş durumda. Her faaliyet yeniden yapılanma değil "Gelibolu'yu pazarlama", tarihsel hafıza mekânını paketleme faaliyeti olarak görülebilir.¹³³ Bölge geçtiğimiz yıllarda bir sivil toplum ya da daha doğru bir deyişle şirket sorumluluk projesi sahnesi olarak da kullanıma açıldı. Burası bir petrol şirketinin, Opet'in Tarihe Saygı projesi¹³⁴ kapsamında bu şirkete tahsis edilmiş, yarımadanın girişindeki tanıtım merkezi yap-

işlet-devret modeli ile özel sektör tarafından yapılmış, her yıl yeni eklemelerle eklektik bir görünüm almış ve nihayet işletmecilerin borç bırakarak alanı terk etmesi üzerine işlevini kaybetmiştir.

Aslında bu kadar hamaset karşısında bölgede en çok ziyaret edilen yer Çanakkale kordonda bulunan ve Brad Pitt'in oynadığı *Troya* filminin dekorları arasında yer alan, daha sonra satın alınıp buraya yerleştirilen Troya atının önü oluyor. Troya yerine atı, gerçek savaş alanları yerine temsili şehitlikleri ziyaret etmek, buna postmodern karşılaştırmalar diyebiliriz.

¹³³ Nina Glick-Schiller, "African Culture and the Zoo in the 21st Century", *Report to the Max Planck Institute for Social Anthropology*, 2005, s.41.

¹³⁴ Opet Tarihe saygı Projesi, 2006.

Çanakkale halkının bir kısmı Çanakkale'nin yalnızca savaşlarla anılmasından rahatsızlık duyuyor ve bu doğrultuda Çanakkale için daha sivil bir imaj oluşturmaya çalışılıyor. Kent Müzesi'nin açılması bu doğrultuda değerlendirilebilir. Çanakkale Belediyesi'nin hazırladığı "Barışın kenti: Çanakkale" adlı bir tanıtıcı/belgesel videoda kenti farklı kültürlerden insanların bir arada yaşamış olduğu, barışın kenti, barışın coğrafyası olarak resmetmeye çalışan bir yaklaşım görülüyor. Çanakkale'deki sivil toplum örgütleri zaman zaman bölgenin korunması amacıyla kampanyalar düzenleyerek kentin sivil kültürel değerlerinin öne çıkması doğrultusunda çalışmalar yürütüyorlar.¹³⁵ Diğer yandan 2011 yılında 24-25 Mayıs Anzak anma törenleri sırasında bazı gruplar 57. Alayın izlediği yolu yürüyüp onların yediği düşünülen yemekleri yiyerek dünya barışını ve yarımada savaşlarda yaşamını yitirmiş tüm askerlerin anısını değil, savaşı ve ayrılığı, taraflardan bir tanesini vurguladılar. Şimdilerde bu rotada bir yol çalışması yapılmakta, inşaat faaliyeti devam etmektedir. Aynı rotada savaşın 102.yıldönümünde 24 Nisan 2017'de 57. Alay Vefa Yürüyüşü gerçekleştirildi. Bu yıl katılımcı sayısı artarak 10 binlere ulaştı. Bu etkinlikte 1915 yılı 24-25 Nisan'da gerçekleşen çıkarma sonrası 57. Alayın cepheye doğru sevk edilmesi sırasında katettiği parkur yürünüyor. Gençlik ve Spor Bakanı ve bazı yetkililerin de katıldığı, kırık buğray çorbası içilen ve sabah namazı ile başlayan bu etkinlikte amaç aynı tarihlerde Anzac koyunda gerçekleştirilen Şafak Ayini'ne karşı cephenin Türk tarafının etkinliğini ve kayıplarını vurgulamak, şehitleri anmak.¹³⁶ Bu türden yürüyüşlerin ülkenin birçok kentinde gerçekleştiği görülüyor. Örneğin Zonguldak, Bilecik, İstanbul, Mersin ve Hatay'da da böyle "temsili" yürüyüşler gerçekleştirilmiş.

Sanal ortamda Çanakkale ve şehitlikle ilgili milliyetçi içerikli birçok video paylaşıyor. Bunlar arasında zamanın Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan'ın konuşmaları olduğu gibi çeşitli içerikte şarkı ve şiirler de yer alıyor. Ahmet Kaya'nın güncel sorunları

¹³⁵ Sivil toplum örgütleri Şehitler Abidesi'nde anıt mezarların bulunduğu yerin otoparka dönüştürülmesini protesto etmek amacıyla "Şehitliğimizi Geri İstiyoruz" adlı bir imza kampanyası başlattı, ama değişen bir şey olmadı.

¹³⁶ "10 bin genç 57. Alayın izinde", <http://www.milliyet.com.tr/10-bin-genc-57-alay-in-izinde-gundem-2439130/>. Ulaşım tarihi 28.04.2017.

Çanakkale savaşı bağlamıyla bütünleştiren, Türk ve Kürtlerin bu bölgeyi, vatanı korumak için kanlarını döktüğü ve aynı kaderi paylaştıklarını dile getiren müzikli şiiri bir başka açıdan önem taşıyor. Bu şiirde biz kimleriz sorusuna “biz bu topraklarda Alevi, Sünni, Kürt, Türk, kardeşçe yatan erleriz” diye yanıt veriliyor. “Sanmayın ki bu vatan için ölenler ayrı ayrı toprak olacak. (...) Sizler böyle davrandıkça bizler burada zordayız. (...) Kavga devam ederse, bir gün yine ordayız. (...) Şarapneller patlarken gözlerimin önünde, ayırım yoktur ülkemin yarınında dününde.” Ahmet Kaya’nın şiiri Türkiye’de yaşayan farklı etnik ve dini kimliklerin tanındığı, saygı görmeye başladığı bir dönemde bu kimliklerin de kendilerini Çanakkale savaşları ile bağlantılandırması kendini ve kimliğini yukarıda sözünü ettiğimiz cumhuriyetin kurucu dinamikleri ile birleştirme çabasına örnek olarak gösterilebilir.¹³⁷ Benzer başka anlatılar merkezin dışlama/kapsama dinamiklerinin yanı sıra çevrede bulunanların da merkezle yakınlaşma çabasının, kendini kurucu unsur olarak görmesi ve göstermesinin de bir yolu olarak değerlendirilebilir.¹³⁸

Çanakkale birçok edebi/propagandif eserde bir savunma sınırı, vatanın sınırı olarak görülüyor.¹³⁹ Yakın zamanda yayınla-

¹³⁷ “Ahmet Kaya’nın kendi sesinden Çanakkale şiiri”, <http://www.youtube.com/watch?v=XWP-1RUDBU>, Ulaşım tarihi: 14.01.2012. Bu video daha sonra youtube kanalından kaldırılmıştır.

¹³⁸ “*Babam Balkan Harbinden sonra çıkan I.Dünya savaşında Çanakkale’de idi. (1915 Temmuz-Ağustos ayları) Anafartalar’a yakın Havuzlar mevkiinde çadır hastanesinde binlerce yaralı tedavi etti. Anafartalar savaşının en şiddetli geçen günlerini o da yaşadı. Tabur imamı ile aynı çadırdaki sabah bekler, uyuyamazlardı.*” Berta B.Özgün Brudo, *Yedi Nesil Öncesinden Günümüze Yolculuk: Anılar, Belgeler, Resimler*, ty.yy., s.27. Bu konu daha sonra milliyetçi yazında Çanakkale savaşı ve zaferiyle bağlantılı olarak hep kullanıldı, tartışmalara neden oldu. Çanakkale savaşında İngiliz ve Fransızların yenildikleri unutulsa bile Rumların, Ermenilerin ve çifitlerin hilelerinin unutulmaması gerektiği, savaş ve izleyen karışıklık döneminden onların yararlandığı yazıldı. Biz harbettik, kanımızı döktük, onlar kan hakkını ödemedi, ihanet etti denildi. “*Kendileri kan bedeli ödememiş gayrimüslimleri cumhuriyeti kuranlar arasında görmediler, bunu da her vesileyle dile getirdiler.*”, Rifat N.Bali, *Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri: Bir Türkleştirme Serüveni (1923-1945)*, İstanbul, İletişim Yayınları, 1999, s.50, 507-510.

¹³⁹ Nurettin Ünen, *Dünkü ve Bugünkü Çanakkale*, CHP Halkevleri, 1947. Aynı çalışmada göze çarpan bir özellik de bölgenin tarih ve coğrafyasının

nan kitaplarda Çanakkale dağılmakta olan muhteşem Osmanlı İmparatorluğu'nun son kalesi olarak resmediliyor.¹⁴⁰ Zeytinburnu Belediyesinin 2003 yılında yayınladığı *Son Kale: Çanakkale* belgeseli bölgeye dair dinsel imajın nasıl oluşturulduğuna ve yeniden üretildiğine bir örnek olarak gösterilebilir. Bu eserde dünyanın gördüğü en kanlı savaşların Çanakkale'de yaşandığı, bu toprakların yeryüzünün en değerli toprakları olduğu çünkü Çanakkale'nin Türk ulusunu korumak için son kale olduğu anlatılıyor. Çalışmanın internet versiyonunda bir telefon numarası veriliyor ve Çanakkale'de yaşamını kaybeden 250 bin şehit için dua edilmesi isteniyor.¹⁴¹ Sosyal paylaşım sitelerinde, facebook'ta konuyla ilgili gruplar oluşuyor. Bunlardan biri bir siyasal partiye mensup İstanbul Üniversitesi öğrencilerinin kurduğu bir grup, Çanakkale'yi, savaş anıtlarını ve şehitlikleri ziyaret etmek için bir gezi düzenliyor. Geziye katılamayacağını bildiren bir öğrenci kız yine de "Hatim indirip" oraya göndereceğini yazıyor.

Araştırmacı Ali Ergur'a göre çağdaş kültürel atmosfer ve popüler kültür baskın görsel kültürel efektler kullanarak gerçeklik duygusunu ortadan kaldırıyor. Gerçeklik yerini temsile bırakıyor, savaş sırasında ve sonrasında askerlerin gömülmüş olduğu mezarlar yerlerini temsili şehitliklere, anıtlara, hafıza mekânlarına, dua yerlerine bırakıyor. Gerçeklik duygusu giderek daha hızlı bir şekilde kaybolurken yerini temsillere, oyun alanlarına bırakıyor. Milliyetçi yazın da tarihsel gerçeklerin gösteri nesnelerine dönüştüğü, gösteri toplumu ile bütünleşmiş biçimler, postmodern formlar kullanıyor. Burada kişiler, olaylar, kahramanlar, hatta sıradan insanlar tektipleştiriliyor, nesneleştiriliyor ve şeyleştiriliyor. "İster hamaset retorikleriyle kuşatılmış grotesk tarih imgesi olsun, ister karşı-tez olma iddiasındaki eleştirel yeniden inşa olsun, bir kez

birbirini tamamlayan öğeler olarak kavramsallaştırılmasıdır. Bkz. Hande Özkan, "Tek Parti Dönemi Coğrafya ve Mekân Arayışları", Toplum ve Bilim, No: 94, Güz 2002, s.155.

¹⁴⁰ Erkan Özmen, *Son Kale: Çanakkale*, Bilgeoğuz Yayınları, İstanbul 2008, Erkan, Kemal – Fidan, Adem (Der.), *Osmanlı'nın Son Kilidi: Çanakkale*, İkinci Basım, Çamlıca Yayınları, 2010.

¹⁴¹ "Hatim indirmek için 02125348800 no'lu telefonu arayınız." (Anadolu Gençlik Derneği)

medya söylemine eklemlendiğinde, artık yalnızca kendi totolojik ve parıltılı imge düzeninden başka bir şey olma şansını yitirir.”¹⁴² Tarihsel olgular bağlamlarından kopartıldıkları gösteri nesnelere, kabuk anlatılara, mimari öğelere, anıtlar Miniaturk’ta olduğu gibi oyun parklarının bir parçasına dönüşür. Örnek olarak Tokat’taki temsili Çanakkale şehitleri anıtını verebileceğimiz temsili hafıza mekânları Türkiye’nin başka şehirlerinde de kuruluyor.¹⁴³

Bu konunun unutma biçimleri ile yakın ilgisi bulunmaktadır. Medya akışı ile sınırlı olmayan, tarihin anlık bir yaşantıya dönüştürüldüğü, tarihselliğin dışına çıkan, an’a, bugüne yapışan, geçmişe anakronik biçimde bakan başka unutma biçimleri de mevcut. Görsel kültür, medyanın geliştirmekte olduğu araçların yardımıyla zihinsel faaliyeti, imgelemi, hafıza seçeneklerini ortadan kaldıran bir yaklaşım sağlıyor, yaygınlaştırıyor. Şehitlik söylemi ve hafıza mekânlarının popüler kullanımı, medya ile sınırlı olmayan bir unutma biçimi, tarihsel olguları ve gerçekleri örten, silen, soluklaştıran, gerçeklikten uzaklaştıran bir kabuk etkisi yaratıyor.

¹⁴² Ali Ergur (yayına hazırlayan), *Görkemli Unutuş: Toplumsal Belleğin Kıvrımlarında Dumlupınar Faciası*, Bağlam Yayınları, İstanbul, 2006, s.50.

¹⁴³ “Tokat’ta Minyatür Çanakkale Şehitleri Anıtı”, 17 Mart 2011.

Geçmiş ve tarih “bir arada olma”, “ait olma”, “topluluk olma” duygusunu güçlendiren verimli bir toprak olarak görülüyor. Gelibolu yarımadası turistler ve özellikle de Türk vatandaşları için bu anlamda planlanmış, düzenlenmiş, değişmekte olan, politik bir arazi, böyle bir toprak parçası. Mahallelerden, okullardan, kampüslerden yola çıkıp yarımadaı ziyaret edenler üstelik de tarihsel bir içerikle “biz” duygusuna, “ait olma” duygusuna sahip oluyor. Dualarını edip bizi bir arada tutan tarihsel geçmişe, şehitlere, onların anısına bir şey yapmış olma rahatlığı içinde geri dönüyorlar. Aslında aidiyetleri ulusal birliğe

değil, artık “ümme” coğrafyasını vazedenlere, onları Gelibolu’ya taşıyan güncel siyasi temsilcilere oluyor. Sorunlarla boğulmakta olan ulus-devlete değil, İslam Birliğini, Osmanlı coğrafyasının geniş sınırlarını ve gücünü vurgulayan, ‘şanlı geçmişimizi’, zaferleri vurgulayan ablalar, ağabeylere, siyasi temsilcilere bağlılık gösteriyorlar. Bir yandan da efsane devam ediyor, Gelibolu yarımadası bir turizm ve tüketim alanı olarak yaşamını sürdürüyor. Günlük turlarda, 2006 yılından bu yana çoğu kokartlı resmi rehber olmayan “Alan Kılavuzları”nın eşliğinde Milli Park’ın kötü düzenlenmiş, içeriği zayıf, duvarları dökülen müzeleri, hediyelik eşya dükkânları, tuvaletleri ve otopark alanlarında, kimi zaman otobüslerden inmeden zaman geçirip geri dönüyorlar.¹⁴⁴

Günümüzde Çanakkale Boğazı’na köprü yapımı ihalesinin duyulması, açılması ve 18 Mart 2017’de temel atılmasıyla birlikte kamuya ait alanlar, köy çevreleri ve tarım alanlarının mülkiyet yapısının hızla değiştiğine şahit oluyoruz. Bölgenin yönetimi açısından

¹⁴⁴ Yarımadaı giren otobüsler için Alan Kılavuzu almak zorunlu, gruplar yarımadaı girerken para ödemek zorundadır.

oluşturulan Gelibolu Tarihi Alan Başkanlığı siyaset etkilere açık, buna bağlı olarak değişken yapısıyla bölgeye özel bir etkinliğe sahip değil. Bölgede açılan ticari mekânlarda kiç (yoz beğeni) özelliği taşıyan anı malzemeleri satışa çıkarıldı. Görülen en önemli sorunlardan biri Gelibolu yarımadasında Çanakkale kentinin sosyal dokusu ile hiç uyum göstermeyen bir etkinlik, anma ve hafıza mekânı oluşturulmuş olmasıdır.¹⁴⁵

Artık Gelibolu yarımadasında, müzelerin ve şehitliklerin yanlarında üzerinde “Dur Yolcu, acıktın mı? Susadın mı? Mola vermenin tam zamanı” yazan büfeler açılmış. Bölge aynı zamanda küresel kültürün, günümüzün turizm anlayışının parçası günlük turlarla dolup taşıyor. Savaş-barış meselelerinin üstünde fazla durmaksızın tur otobüsünün bağlı olduğu ideolojik tercihe göre seçilmiş rotada güzel manzaralar, şehitlikler, anıtlar görüp tarih hakkında fazla düşünmeksizin dualar edip geri dönmek mümkün. Ayrıca kitch hediyelik eşyalar, padişah tuğralı plaketter, biraz önce müzede görülenlerin benzeri objeler, mermi kolyeler, üzerinde Seyit Onbaşı bulunan Çin malı buzdolabı süsleri ya da havada çarpışmış mermi anahtarlıklar satın alınabilir.¹⁴⁶ Savaşın yüzüncü yılında, hatırlamanın ve unutmamanın alacakaranlığında¹⁴⁷ bu “şeyler” ve dualar “bir şey yapabildik” düşüncesi doğurabilir.

Son yıllarda 18 Mart deniz zaferi kutlamaları iktidarın bir tür gövde gösterisine, bindirilmiş kıtaların, militanların doldurulduğu mitinglere dönüştürmüş durumda. Geçtiğimiz yıllarda Çanakkale halkı bu kalabalıklar çekildikten sonra gece sokağa çıktı ve zaferi şenliklerle kutladı. Geçtiğimiz üç yıl içinde her kutlama zamanı şehirde sıkıyönetim benzeri bir uygulama görüldü. Siyasal şov ve siyasal baskı bir bütün olarak uygulandı. Bütün yollar, meydanlar ve kamusal alanlar kent ahalisine kapatıldı, kentte şüpheli görülen herkes bir gün için gözlem altına alındı, parti faaliyetleri engellendi, binalara konuyla ilgili olarak asılan pankartlar indirildi.

¹⁴⁵ E.Zeynep Güler, “Bir Ulusal Hafıza Mekânı Olarak Gelibolu Yarımadası”, *Türk Sağı: Mitler, Fetişler, Düşman İmgeleri*. derl.Kerestecioğlu, İ.Ö. - Öztan, G.G., İstanbul, İletişim Yayınları, 2012.

¹⁴⁶ “Sadece Çanakkale’yi Geçmemişler”, *Hürriyet Gazetesi*, 20 Mart 2008

¹⁴⁷ Kavram için bkz.Andreas Huyssen, *Twilight Memories: Marking Time in a Cultural Amnesia*, Routledge, 1995.

Otobüslerle gelen kalabalık bir kitle gece döndükten sonra kent halkı sokağa çıkma geleneğini sürdürdü.

100.yıl nedeniyle oluşturulan programda ciddi ve önemli etkinliklerin bulunmadığı, bunun yerine konuyla ilgisiz kimi konferansların ve minyatür, maket sergisi gibi etkinliklerin yapıldığı görülüyor. “Bilinmeyen Yönleriyle Alija İzzetbegović Konferansı”, 1915 m. uzaktan Arıburnu kumsallarına yüzme yarışı gibi etkinlikler anıtların harap, bakımsız haline anlamsız bir tezat oluşturuyor.¹⁴⁸

Kumkale köyü girişi (2015)

Cephede siperler bakımsız, yok denecek kadar az, anıtlarda taşlar, harfler dökülmüş, yönlendirme insanda doğru bir tarih algısı yaratma amacına hizmet etmiyor.

Tüm alan ve anma etkinlikleri, hafıza oluşturma çabaları Cumhuriyet’in kurucu öğeleri arasında yer almış bu savaş anısını bir Osmanlı tarihi, coğrafyası ve kültürü bağlamına oturtmayı, bir din savaşı olarak göstermeyi hedefliyor. Aynı zamanda içinde yer aldığı tarihsel dönemin bütününden kopartarak, bir fedakârlık ve zafer abidesi olarak görme ve gösterme ağır basıyor.¹⁴⁹ Daha çok

¹⁴⁸ Anadolu yakasında, Kumkale Şehitliği ve çevre tarlalarda, köy merkezinde çürümeye terk edilmiş savaşa dair kalıntılar bu özensizliğe örnek gösterilebilir.

¹⁴⁹ E.Zeynep Güler, “Politics of Time, Space And Memory for The Centenary

bayrak, daha yüksek anıtlar, daha görkemli binalar... Bütün bunlar savaşın içinde gerçekleştiği dönemin diğer olaylarını, bu savaşı oluşturan siyasal, tarihsel ve toplumsal bağlamı, farklı bakış açılarını, yaşanan acıları görmezden geliyor. Yalnızca görmezden gelmiyor, onu büyük bir suskunluk tülü arkasına salkıyarak görünmez ve etkisiz kılıyor.

100.yılın yarattığı popüler ortamda başka üretimler de söz konusu oldu. *Battlefield 1* isimli bilgisayar oyunu Birinci Dünya Savaşı'nın çeşitli cephelerinde geçen bir savaş oyunu. Battlefield 1, 21 Ekim 2016 tarihinde EA Games tarafından piyasaya sürülen bir "birinci şahıs nişancı" oyunudur. Daha önceki oyunlarda İkinci Dünya Savaşı, Vietnam Savaşı ve çeşitli bilim kurgu senaryolarını konu alan Battlefield serisi ilk kez bu oyunda tamamen Birinci Dünya Savaşı'na odaklanıyor. Oyun bir yandan oyunculara oldukça gerçekçi bir savaş atmosferi sunsa da, gerek açılış bölümüyle, gerek de bölüm sonlarındaki mesajlarıyla savaşın korkunçluğuna ve anlamsızlığına dikkat çekiyor. Diğer yandan bölüm başlıklarında "Topyekûn savaşın doğuşu: Eski dünyayı yok ederek yeni dünyaya yol verin. İşte modern savaşın doğuşu" ya da "Devasa ölçekte

of Dardanelles Campaign: A Neoliberal Agenda for a Memory Space", *Political Science Conference: New Opportunities and Impasses 1*, 10-11 Aralık 2014.

savaş: Güzel İtalyan sahillerinden kavurucu sıcakların hakim olduğu Arap çöllerine savaş tüm şiddetiyle savaş her yerde yaşan” türünden savaş güzellemesi yapan ve savaş abartan, büyüten, göklere çıkartan, gizemlileştiren ifadeler söz konusu.

Battlefield 1, oyunculara Birinci Dünya Savaşı’nın gerçek cep-helerinde, dönemin gerçek silahlarıyla oynama imkânı sunuyor. Oyunun hikâye bölümünde anlatıldığı gibi Fransa, Arap Yarımadası ve İtalyan Alp’leri’nde oynanabildiği gibi, bir diğer seçenek de Gelibolu yarımadasına yapılan çıkarmada bir Avustralya askerini oynamak mümkün.

Gelibolu yarımadasında geçen bölümde oyuncular Frederick Bishop adında bir Avustralya askerini kontrol ediyor. Bölüm denizden yapılan çıkarmayla başlıyor. Bölümde zaman zaman çatışarak siperleri ele geçirmeniz, zaman zaman da haberci olarak Osmanlı askerlerine görünmeden karargâhlar arasında koşarak çeşitli mesajları iletmeniz gerekiyor. Bölümün sonunda Avustralya askerleri çekilme ve çekilirken de çıkarma yapılan sahili top ateşine tutma kararı alıyorlar. Kontrol ettiğimiz Avustralya askeri ise vurularak hayatını kaybediyor. Bölüm bitince ekrana gelen yazılarda savaş Osmanlı Devleti’nin kazandığı belirtiliyor. Aynı zamanda Avustralyalılar ve Yeni Zelandalıların ilk kez ülkeleri için savaştığı ve bu savaşın bu ulusların kimliklerinin oluşmasında önemli rol oynadığı vurgulanıyor.¹⁵⁰

¹⁵⁰ <https://www.battlefield.com/tr-tr/games/battlefield-1>. Ulaşım tarihi: 20.04.2017.

Büyük Savaşın Batı Cephesi: Alsace Lorraine

Giriş

Fransa'da modern ve demokratik, halka mal olmuş anımların, profesyonel orduların yerini geniş yurttaş ordularının aldığı 19. yüzyıl başlarında, Napolyon savaşları ile ortaya çıktığı ileri sürülür. Bu dönemde Roma anıtlarına ve kemerli yapılarına benzer, heykellerle süslü, büyük ulusun savaşta yaşadığı kahramanlıkları temsil eden anıtlar inşa edilmiştir. 1870-71 Fransa-Prusya savaşı ve Sedan yenilgisi ile temsillerde egemenler ya da büyük kahramanlar odak noktasından uzaklaşmış, ulus, ulusal semboller bunların yerini almıştır.¹⁵¹

Eric Hobsbawm'ın "gelenegin icadı" çalışmasının bir bölümü Fransa'da Üçüncü Cumhuriyet dönemini ele alır.¹⁵² Ona göre

¹⁵¹ Daniel J. Sherman, *The Construction of Memory in Interwar France*, University of Chicago Press, 1999, s.186-187.

¹⁵² Eric Hobsbawm, "Seri Üretim Gelenekler: Avrupa, 1870-1914", *Gelenegin İcadı* içinde, derl. Eric Hobsbawm-Terence Ranger, Çeviren: Mehmet Murat Şahin, Agora Kitaplığı, 2006, s.305-356. Hobsbawm'a göre dünyada eski ve çok geride kalmış bir maziyle bağlantılı izlenimi veren şey, bunların kamusal törenlerdeki görünüşleri, eski gibi olma, ya da eski olma iddiasındaki geleneklerin kökleri çoğu kez yakın geçmişe dayanmaktadır. Bu "gelenek"ler ağırlıklı olarak 19. yüzyılın son çeyreğinde icat edilmiştir, modern döneme aittir. Genellikle üzerinde düşünülmüş, siyasal, modern olgulardır. "İcat edilmiş" gelenekler görece yeni bir tarihsel yenilik olan 'ulus'la ve onunla ilintili milliyetçilik, ulus-devlet, ulusal semboller ve tarihler, vb. fenomenlerle yakından alakalıdır." Eric Hobsbawm, "Giriş: Gelenekleri İcat Etmek", *Gelenegin İcadı* içinde, derl. Eric Hobsbawm-Terence Ranger, Çeviren: Mehmet Murat Şahin, Agora Kitaplığı, 2006, s.1-18.

Üçüncü Cumhuriyet döneminde, 1870-1940 arasında gelenek icadı Cumhuriyetin ayakta tutulmasında önemli bir rol oynadı. Fransız Devrimi'nin Bastille'in boşaltıldığı 1789 ruhuna bağlılık, komün-cülerin kurşuna dizildiği Mur des Fédérés'de Paris Komünü'nün yıldönümü kutlamaları (1880) radikal cumhuriyetçileri besli-yordu. Bu döneme özgü üç önemli yenilik vurgulanır: İlki kilisenin seküler denginin geliştirilmesi. Bu adım okullar ve müfredat üs-tünde yapılan çalışmalarla şekillendirildi. İkincisi, 1880'de başla-tılan Bastille günü'nü örnek gösterebileceğimiz halka açık tören-lerin icadı oldu. Üçüncüsü ise kamusal alanların seri üretimiydi. Önceki dönemden büyük sergiler, heybetli kamu binaları, kent dü-zenlemeleri devralmış olmasına karşın büyük, devasa anıtlar ye-rine şehir ve taşra komünlerinde iki tür anıt inşa edildi: Herkesin bildiği Marianne yorumuyla Cumhuriyetin imajı ve yerel yurtse-verliğin anmaya değer bulduğu geçmiş ve bugünden sakallı sivil figürler.¹⁵³ 1890'lara geldiğimizde Fransa'nın sembolleri üç renkli bayrak, Cumhuriyet monogramı ve sloganı (özgürlük, eşitlik, kar-deşlik), Fransız ulusal marşı Marseillaise ve Cumhuriyetin ve biz-zat özgürlüğün sembolü olan Marianne.

Marianne, Üçüncü Cumhuriyet'in çelişkili kökenler ve kuru-cu babalara ilişkin tercih edilmeyen sembolizmi karşısında her kesimin –dindarlar, ılımlılar, cumhuriyetçi ve sosyalistler- ken-dine özgü, kendi meşrebine uygun varyasyonlar üretebildiği, en yaygın sembol olmayı sürdürdü. Ancak o daha çok bizzat özgür-lüğün ve Cumhuriyetin sembolü olmayı sürdürdü. 1875 ile 1914 arasında “anıt dikme çılgınlığı”nı inceleyen Agulhon Fransa'da daha radikal siyasetin hakim olduğu şehirlerde Marianne hey-kellerinin en azından bir göğsünün açıkta bırakıldığını, daha mutedil şehirlerde ise terbiye ölçüsünde giydirildiğini yazdı.¹⁵⁴ Ama daha da önemli olan Marianne'ın ideal, soyut ve evrensel “siyasal iyi”yi gösteren Cumhuriyet değerlerini mi yoksa basitçe Fransız anavatanı mı temsil ettiği konusudur. 1889'da, Fransız

¹⁵³ Hobsbawm, *age.*, s.314-315.

¹⁵⁴ Maurice Agulhon, “Esquisse pour une archéologie de la République. L'allégorie civique féminine”, *Annales. Économies, Sociétés, Civilisa-tions*, 28e année, N. 1, 1973, s.24. http://www.persee.fr/doc/AsPDF/ahess_0395-2649_1973_num_28_1_293328.pdf. Ulaşım tarihi: 16.04.2017.

Devrimi'nin yüzüncü yılı kutlamalarında Marianne kızıl Frigya bonesi ve açık göğsüyle III. Cumhuriyetin sol değerlerinin temsilcisi olmaya devam eder. Ancak bu eğilimler 1914'ten sonra radikal biçimde değişmiştir. Marianne sağ ya da sol değerleri değil, Ulusal Birlik düşüncesinin gönderme yaptığı işgale uğramış, savaşa girmiş, yaralanmış, bir parçası kopartılmış anavatanın, cumhuriyetin kendisini temsil etmeye başlayacaktır. 1914 sonrası Marianne öncekinden farklı özellikler taşır: İlk kızıl bonesinin yerini kokart ya da başka bir biçimde bayrağa gönderme yapan üç renk alır. Savaş kaskı takmış, cepheye yürümüş Marianne'lar da vardır. Basında, kartpostallar ve afişlerde ulus çapında seferberliğin kadın ikonografisini oluşturur. Laiklik yerine ulusal birlikte temsil edilen yurtseverliği yansıtır. Popüler kültür ürünlerinde Alman kralı ile kraliçesi Germania ve Fransız komutan Joffre'un kraliçesi Marianne olarak tasvir edilmiştir. 1917 yılında okullarda çizilen Marianne'ların Rus devriminin temsilcisi olmaması için özel bir dikkat gösterilir. Agulhon'a göre savaş zamanı, anıtların ikonografisi gibi barış zamanından daha karmaşık bir Marianne temsili görülmektedir.¹⁵⁵

Agulhon'a göre savaş sonrası komünlerde yapılan anıtlar savaş öncesi dönemin Cumhuriyetçi siyasal izlerini taşımaz; eskiden kalma bir anıt, köy çeşmesi, bir heykelin yerine dikilmiştir. Turizmi, ticareti, konformizmi, toplumda kurulmaya çalışılan oybirliğini yansıtır: Çirkin, dikkat çekmeyen, bakılmayan, görülmeyen anıtlardır.¹⁵⁶

Bu türden geleneklerin icadı ve kamusal alanda yansımaları 19.yüzyılın son çeyreğinde pek çok Avrupa ülkesinde sürdü. 1880'lerde Almanya, Britanya ve Fransa'da üzeri kadın ve erkek kahramanlarla bezeli anıtlar yapıldı.

Ele alacağımız 1914-18 savaşı anıtları ve toplumsal hafıza açısından yepyeni bir dönüm noktası oluşturdu. Aşağıda ayrıntılı olarak değineceğimiz gibi Rémi Dalisson'a göre 1914 yılında savaşın hemen öncesinden başlayarak 1940'lara kadar Fransa'da anma etkinliklerini iki kavram belirledi: Acımasızlaşma (brutalisation)

¹⁵⁵ Maurice Agulhon, "Pèlerinage et mémoire" Marianne en 14-18", J.J.Becker vd. *Guerres et cultures 14-18*, Paris, Armand Colin, 1994, s.373-383.

¹⁵⁶ Agulhon, "Esquisse...", s.32.

ve savaş kültürü.¹⁵⁷ Bu dönem Büyük Fransız Devrimi'nin anısını, oradan hareketle kutlanan ulusal bayramların en büyüğünü, 14 Temmuz¹⁵⁸ kutlamalarını bile etkiledi: Savaş süresince cumhuriyet değerleri, cesaret ve düşmana karşı "Kutsal İttifak" (Union Sacrée) içinde direnme ve yurtseverlik ilkeleri, bu ruh hali içinde bir birlik duygusu sağladı. Savaşın bitişini izleyen yıllarda ise zafer kazanmış ülke ve iyimserlik havası içinde bir konsensus yarattı. Yine aşağıda tartışacağımız gibi zamanla, savaşın yüzüncü yılı anmalarında bu "konsensus" duygusunun ne kadar parçalı, çatlaklarla, fikir ayrılıklarıyla dolu olduğu daha iyi görülüyor. Zaman faktörü bu yaraları sarmadığı gibi hafızanın başka yönlerini ortaya çıkartarak savaşa ve barışa dair günümüzde mevcut fikir ve tutum ayrılıklarını da yansıtıyor.

¹⁵⁷ Rémi Dalisson, *Célébrer la nation: Les fêtes nationales en France de 1789 à nos jours*, Paris: Nouveau Monde Editions, 2009, s.283.

Acımasızlaşma (brutalisation), tarihçi George L. Mosse'nin 1990 yılında yayınlanan "From the Great War to Totalitarianism" kitabında geliştirdiği temel tarihsel kavramlardan biridir. Büyük savaşın getirdiği saldırgan davranışların getirdiği düşünme biçimlerinin barış zamanında da kabulüne göndermede bulunur. Mosse çalışmasında iki temel önermede bulunur: İlk şiddetin kitleleşmesi, kutsallaşması ve savaş deneyiminin kabulünün sıradanlaşması, faşizmin gelişmesine yol açmıştır. İkincisi, savaşla aynı deneyim olan acımasızlaşma düşüncesinin kendisi, radikal yurtseverlik ya da güç/erkeklik kültürünün yeni değerlerinin gelişmesi yoluyla ulusal uyanışın hız kazanmasına yol açmıştır. Acımasızlaşma, iki savaş arası dönemin temel tarih bilimi açısından temel bir kavramdır. Savaş sonrası Avrupa siyasal alanının radikalleşmesini açıklayacak motivasyonların arkasında yatan nedenleri görmemize yol açır. Mosse'ye göre faşizmin temelleri modern savaş deneyiminde kurulmuştur. Savaşın sivil ya da asker, gönüllü ya da değil herkese dokunan yanına işaret eder.

¹⁵⁸ 14 Temmuz 8 Haziran 1880'de çıkarılan bir yasa ile ulusal bayram ilan edilmiştir. Georges Mosse, *De la Grande Guerre au totalitarisme: la brutalisation des sociétés européennes*, Paris, Hachette, 2003.

Savaş kültürü kavramı ise Stéphane Audouin-Rouzeau ve Annette Becker tarafından kullanılmıştır. Çağdaşları tarafından Bir çelişki/çatışmanın, sürdüğü sırada ve sonrasında ona maruz kalanların davranışlarını, pratiklerini ve tutumlarını belirleyen tüm temsil biçimlerini dikkate almaya çalışan bir kavramdır. Stéphane Audouin-Rouzeau, Annette Becker, *14-18, retrouver la guerre*, Paris, Gallimard, 2000.

Savaşa giderken

Fransa'da Büyük Savaş'a katılım konusu kamuoyunda, siyasette büyük tartışmalar yarattı. 7 Ağustos 1913'te kabul edilen bir yasa ile askerlik üç yıla çıkartıldı. Yasanın uygulaması 4 Kasım 1913'te başladı. 1913 yılında Sol kesim ve radikaller askerliğin yeniden üç yıla çıkartılmasına karşı çıkmış, ancak Fransız kamuoyu tereddüt-lü davranmıştı. Giderek Almanya'da da Fransa'nın savaşa istekli olduğu kanısı yaygınlaştı. 1914 yılı Nisan-Mayıs ayında seçim yapıldı, Sosyalist Parti oylarını artırdı. Aynı yılın 14 Temmuz kutla-malarından sonraki 15 gün içinde başlayan savaş yanlısı seferberlik sırasında söylentiler ve endişeler, umut ve kültürel tartışmalar arasında Alsace-Lorraine bölgesinin 1871'de kaybedilmesi anısı siyasette konuşulan en önemli konu haline geldi. Fransız toplu-mundaki "eşitlik" duygusu, savaşa yönelik olarak "kimse kan bor-cundan kaçamaz" eşitliğine dönüştü.¹⁵⁹ Savaş karşıtlığı ve pasifist siyasetin temsilcisi olarak öne çıkan Jean Jaures'in¹⁶⁰ 31 Temmuz 1914'te bir suikasta sonucu öldürülmesinin ardından 1 Ağustosta genel seferberlik ilan edildi. 3 Ağustosta Almanya Fransa'ya savaş ilan etti ve 4 Ağustosta Fransa'da Devlet Başkanı Poincaré ilk kez meclis önünde "Kutsal İttifak" çağrısını telaffuz etti. Savaş kredi-leri oylamasında Alman Meclisinde olduğu gibi Fransız Meclisin-de de Sosyalist Parti bile karşı oy kullanmadı ve ülke savaşa girdi.

¹⁵⁹ O.Bartov, J.J.Becker (vd.), *Les sociétés en guerre 1911-1946*, Paris: Armand Collin, 2003, s.41.

¹⁶⁰ Jean Jaurés (1859-1914) sosyalist lider ve Carmaux milletvekilidir. 1914'te savaş öncesinde savaş karşıtı fikirleri ve üç yıl askerlik yasasına muhalefet edışıyle tanınmıştır. 25 Temmuz 1914'te, işçilere yaptığı bir konuş-mada Fransa'nın sömürge politikasını, Rusya'nın sinsi girişimlerini ve Avusturya'nın şiddet isteğini eleştirmiş, bunların korkunç gelişmeler yarat-makta olduğunu, Avrupa'da bir kâbus yaşandığını dile getirmiştir. Bunla-rın Alman emperyalizmini ve Britanya'nın ekonomik çıkarlarını örtmekte olduğunu, Fransız siyasetinin Rus siyasetine bağlı bir beşik gibi sallandığını söyler. Bunlara karşı genel grev talebinde bulunur. Bir yurtsever olarak sa-vaşın güzel Fransa'ya felaket getirmekte olduğunu ifade eder. 31 Temmuz 1914'de, 21:40'da L'Humanité gazetesinde bulunan bürosundan ayrıldıktan hemen sonra Café du Croissant'ta vurularak öldürülür. Pierre Montagnon, *Dictionnaire de la Grande Guerre*, Pygmalion, 2013, s.453-454. Jacques Brel - "Pourquoi ont-ils tué Jaurès?" - 1977, <https://www.youtube.com/watch?v=Xf0EwOYozJU>. Ulaşım tarihi: 14.04.2017.

Aynı yılın Aralık ayında Alsace-Lorraine'in Fransa'ya geri verilmesi konusunda tüm partiler anlaşıyordu.

Büyük Savaş'ta 1915 yılında, Gelibolu cephesinde yoğun çatışmaların yaşandığı yılda Batı cephesinde, Pas-de-Calais ve Champagne Vadisinde 400 bin asker yaşamını yitirdi, esir düştü ya da kayboldu. Bu kayıp Fransa'nın tüm savaş boyunca verdiği kayıpların yüzde 26'sını oluşturmaktaydı. 1916'da Kuzey Fransa'da Verdun ve Somme'da Fransa ile Almanya arasında büyük savaşlar yaşandı; Fransızlar tüm kayıplarının yüzde 21'ini bu iki cephede verdi.¹⁶¹ Fransa'da 1915 yılında 528 bin asker kayboldu, kayıpların çok büyük bir bölümü kuzeydeki cephelerle doğuda, Alsace-Lorraine bölgesinde gerçekleşti. 1915'te, savaşın ilk yılında Vosges dağ sırasının tepelerinde bulunan sınır bölgelerinde, dağların eteklerinde yer alan köy ve kasabalarda sert ve kanlı çarpışmalar yaşandı. Bu bölgede yaşanan çarpışmalar ve siper savaşında 40 bin'e yakın insan yaşamını kaybetti. Savaşın odak noktası bu cephe olmamakla birlikte Fransız ordusu burada varlık göstermeye ve savaşı burada meşrulaştırmaya özen gösterdi. Birçok asker de çatışmaları izleyen zaman içinde, uzayan yıpratıcı siper savaşları sürecinde kayboldu ya da cephe arkasındaki hastanelerde yaşamını yitirdi.

Fransa'da Büyük Savaşın Toplumsal Hafızası: Anımlar ve Hafıza Mekânları

Fransa için 1914-1918 bitmiş, eskide kalmış, tarihi bir olay değildir. Yerel düzeyde, küçük komünlerde ve ulusal düzeyde önemini korumaktadır. Savaşın hemen sonrasında, iki savaş arası dönemde kayıpların büyüklüğü karşısında birçok anma canlanmış, yeni anımlar ortaya çıkmış, ülkenin tüm bölgelerinde yaklaşık 40 bin civarında anıt dikilmiştir. Savaş'ta anma kültü daha savaş sırasında ölümlerin gömülmesi aşamasında başlamıştır. O zaman henüz zafer kazanmış bir milliyetçilik havası mevcut değil, daha çok yurtseverlik hakimdir; anıtların yerlerini de bu belirlemiştir. O dönemde devletçe dikilen hiç bir anıt ve yazılı metinler savaşın Almanlara

¹⁶¹ John Horne (Der.), *Vers la Guerre Totale: Le Tournant de 1914-1915*, Tallandier, 2010, s.79.

karşı kazanılmış olduğunu belirtmez. Zaferi anımsatan bazı sokak adları dışında Paris'te 1918 zaferini temsil eden bir anıt yoktur.

Büyük savaşa ait anıtlar arasında ulusal düzeyde anıtlar, belediyeler, bölge yönetimlerinin diktikleri olmakla birlikte, daha küçük ölçekli okul, belediye, kilise gibi kamu binalarına yerleştirilen plakalarda anma işlevi yerine getirilir. Kimi kurumlar, kayıplarını listelemişlerdir. Bütün anıtlar ve anma etkinlikleri bu savaşta verilen kayıpların ölçsüz büyüklüğünü yansıtır, sembolize eder. Anıtlara dair esas tartışma dini semboller üzerinden çıkmış, Fransa'nın laik geleneklerinin aksine Alsace-Lorraine bölgesinde Katolik sembollerin ağırlığı hissedilmiştir. Birçok komünde inşa edilecek anıtlarda kullanılacak ana tema olarak aynı zamanda dini ve tarihsel çağrışımları olan Jeanne d'Arc ile Fransız askerinin sembolü, daha militer/laik Poilu figürü arasında kararsızlıklar yaşanmıştır.

1871'de sınırın Fransa tarafında kalan Saales köyünde yapılan anıtta laik ve Fransız Galya horozu figürü bulunmaktadır.

Anıtların yerleri konusu da 1919'dan sonra çıkarılan bir yasa ile ele alınmış ve anıtlar mezarlıklar dışında kamusal alanlara, bir yolun ucuna ya da meydana konulmuştur. Ancak Alsace-Lorraine

bölgesinde bunun da istisnaları az değildir; birçok komünde savaşta ölenlerin mezarı köy mezarlığının içinde ya da kenarındadır. “Anıt dikme işi topluluklara (cemaat) bırakılırsa, laik mekânlardan çok kilise ve daha çok kilise bahçesinde bulunan mezarlığı seçiyorlar.”¹⁶² Bu kararların alınışında siyasal, ideolojik, düşünsel, sınıfsal farklılıkların etkili olduğunu ifade etmek gerekir. Birçok başka ülke örneğinde de görüldüğü gibi Fransa’da da Büyük Savaş sonrasında yerel seçkinler, din adamları, kurumlar ve devlet düzeyinde çeşitli tartışmalar ve çekişmeler yaşanmış, anıtlara ve anma biçimlerine bu tartışmalar sonucu karar verilmiştir.

Savaş sırasında ve sonrasında sadece askerler, generaller değil, sivil yöneticiler de yerel anmalara katılmıştır. Anıtlar ve anmaların siyasal yönü yerel düzeyde olduğu gibi ulusal düzeyde de kendini gösterir. Savaş sonrasında güç kazanan veteran örgütleri (ancien combattants)¹⁶³ o zamana kadar kutlanan 14 Temmuz dışında bir ulusal bayram tesis edilmesini önerir. 11 Kasım 1919’da Eski askerler ve General Foch Paris’te, Invalides Meydanında savaşın ve savaşta yaşamını yitirenlerin anısına bir yürüyüş ve gösteri yapar. Daha sonra Meçhul Askerin Arc de Triomphe’in altına gömülmesini isteyen bir yürüyüş gerçekleştirir. Hükümet bu gösterilerin ve anının tekeline onlara bırakmak istemez. Bir yıl sonra, 11 Kasım eski askerler örgütleri ile hükümet arasındaki bir uzlaşma sonucu yasalaşır. 24 Ekim 1922’de yapılan Parlamento oturumunda Fransa açısından savaşın bitimini temsil eden, ateşkesin

¹⁶² Bruce Scates – Rebecca Wheatly, “Les Monuments aux Morts”, *La Première Guerre Mondiale*, Der.Jay Winter – Annette Becker, Sociétés, Cilt: 3, 21.Bölüm, Fayard, 2014, s.581.

¹⁶³ Jay Winter savaş sonrası asker arasında görülen nevrozlar ve bunalım vakalarının İngiltere ve Fransa/Almanya örnekleri arasında farklılık gösterdiğini tartıştığı bir yazısında bu ülkelerde veteran örgütleri arasında da farklar bulunduğunu yazmıştır. İngiltere’de bu türden örgütlenmelerin bulunmadığını, olanların da siyasi anlamda güçlü olmadıklarını, Fransa/Almanya örnekleri ile karşılaştırmalı olarak ileri sürer. Jay Winter, “Shell-shock and the Cultural History of the Great War”, *Journal of Contemporary History*, c.31, no.1, 2000, s.7-11.

Fransa’da ise veteran örgütleri savaş sonrası dönemin sağ/radikal sağ siyasetinin en önemli, etkin unsurları olmuşlardır. Prost, Antoine, *Les Anciens Combattants et la Société Française 1914-1939*, Presse de la Fondation Nationale des Sciences Politiques, (3 cilt), 1977.

ilan edildiği gün olan 11 Kasım'ın "zafer ve barış bayramı" içeriği taşıyan bir anma günü olması teklifi gelir; o gün ya da onu izleyen Pazar günü kutlanması kararlaştırılır. (11.11.11:00) Bu günde ateşkes, barış ve anma birleştirilir; ancak daha çok barış ve ateşkes vurgulanır. Savaş anısını göklere çıkarmayan, ama zaferi ve cumhuriyet değerlerini savunan, yalnızca bir cenaze töreni şeklinde değil, ama aynı zamanda söylemde çok askeri, çok devletlû olmayan, bir ölçüde halka malolmuş bir kutlama olmadan devam eder. Avrupa'ya hakim olma ya da Almanya'ya karşı zafer kazanma teması geride kalır. 11 Kasım kutlamaların komünlere bırakılmayacağını, ülke çapında, merkezi bir ulusal anma olacağını, Fransa'nın ve rejimin birliğini gösteren bir anma günüdür. Bize rejimin savaşçılardan daha büyük bir varlık olduğunu söyler. Vatanın bağımsızlığını sağlayan ve Alsace-Lorraine'i Fransızlara kazandıran, zafer ve prestij vurgusu yapılan bir kutlama günüdür. Yalnızca Alsace-Lorraine'de ateşkes, bölgenin Fransa'ya dönmesi, bir rövanş olarak algılanır; yine de bir zaferden çok "özgürleşme" vurgusu yapılır.¹⁶⁴

12 Kasım 1919'da hükümet Léon Gambetta'nın naaşını da Pantheon'a koymaya karar verir. Aynı günlerde Pantheon'a bir meçhul asker naaşı konulması önerilir. O dönemde nasıl olur da Gambetta gibi bir ulusal şahsiyet ve 1918 zaferini kazanan meçhul asker, laik kesimin tapınağı sayılan Pantheon'a gömülür diye bir tartışma başlar. Çünkü Pantheon laik bir cumhuriyet tapınağıdır; dindar ve Sağ kesim bu mabedi ulusun malı olarak kabul etmez.¹⁶⁵ Emile Zola ve birçok başka laik karakterin bulunduğu bu

¹⁶⁴ 11 Kasım 2016 Ateşkes gününü Strasbourg'da izleme olanağı buldum. Place de la Republique'de sabah saat 11:00'de başlayan tören yine de protokoler bir nitelik taşıyordu. Şehrin bir Avrupa başkenti olması nedeniyle protokol Avrupa ülkeleri temsilcilerinden başlayarak tüm ülkelerin konsolosluk düzeyinde temsilcileri, kent yöneticileri ve askerlerin katılımıyla yapıldı. Saat 11:00'de bir dakikalık saygı duruşu, suskunluğun ardından askeri bando tarafından Marseillaise çalındı. Eski askerler, askeri temsilciler ve belediye başkanının anıta çelenk koymasıyla devam etti. Halk katılımı düşüktü. Törene çocuklarıyla gelmiş genç aileler daha çok Strasbourg orta sınıflarını değil, AB kurumlarında görev alan üst düzey, iyi eğitilmiş beyaz yakalıları temsil ediyordu.

¹⁶⁵ Jean-Yves Le Naour, *Le soldat inconnu: La guerre, la mort, la mémoire*, Galilimard, 2008, S.36.

laik mabet savaşta ölmüş askerlerin anısını kirletir düşüncesiyle Sağ kesim ve harp malulleri ve veteran örgütleri (l'Union Nationale des Combattants-UNC) öneriye şiddetle karşı çıkar. Bu durumda 8 Kasım 1920'de Parlamento Meçhul Askerle ilgili bir yasa çıkartır. 28 Ocak 1921'de meçhul asker naaşı Arc de Triomphe'in altına törenle gömülür; buradaki meşale 11 Kasım 1923'te Bakan André Maginot tarafından yakılır. Yazıtında "Ici repose un Soldat Français mort pour la patrie 1914-1918" (Burada vatani için ölmüş bir asker yatmaktadır.) yazmaktadır. Böylece III. Cumhuriyetin en önemli iki olayı bir araya getirilerek kutlanmış, kutsanmış olur: 1871 yenilgisi ve Alsace-Lorraine'in alınması sonucu bölgenin Fransa'ya geri dönüşü, Gambetta ve Meçhul Asker nezdinde anılmış olur. Arc de Triomphe Paris merkezinde turistik açıdan da hep ziyaretçisi olan bir yerdir, ancak taşradan sırf bu sebeple gelinmez ya da hac benzeri etkinliklere sahne olmaz.

Fransa'da eskiden beri Mayıs ayının ilk haftasında kutlanan Jeanne d'Arc ulusal bayramı 14 Temmuz'a kıyasla daha dindar, monarşist, sağcı ve milliyetçi düşünce ve duygulara hitap ediyordu. "Bizde vatan bir kadının kalbinden doğmuştur" düşüncesi yaygındı. Bu kahramanlık, direniş, ulus ve fakat aynı zamanda Hristiyan bir figür ve anma kültü oluşturur.¹⁶⁶ Savaştan önceki yıllarda da Jeanne d'Arc gününü ulusal bir kutlama günü yapma girişimleri olmuş, ama bu yasa savaş sonrası, 10 Temmuz 1920'de çıkmıştır. 1914-1918 savaşı Fransa'da siperleri dinselleştirme ve Kutsal Birliği uzatma, cumhuriyetçiler ile monarşistler arasında bu konudaki görüş ayrılıklarını, muhalefeti eritme gibi işlevler görmüştür.¹⁶⁷ Direniş, yurtseverlik, birlikçilik, ama aynı zamanda Hristiyan ve kendini adama kültürünü bir arada içeren Jeanne d'Arc günü, 14 Temmuz'da Bastille'in alınışı anısını, Büyük Fransız Devrimi anısını bozmadan, geleneğe bağlı yeni bir kutlama olarak canlandırmıştır.

Yukarıda değindiğimiz gibi Fransa'da büyük savaş kutlama ve anmaları, hafıza mekânlarının oluşum dinamiklerini derinden etkiledi. Savaş süresince Fransızlar 14 Temmuz bayramını tüm

¹⁶⁶ Jeanne d'Arc ve yurtseverlik ulusal bayramı 10 Temmuz 1920'den beri kutlanmaktadır. Jules Michelet, *Jeanne d'Arc*, Paris: Hachette, 1931'den akt. Dalisson, *age.*, s.292.

¹⁶⁷ Dalisson, *age.*, s.293.

komünlerde kutlamaya devam etti. 1915'te bir resmi bildiri ulusal bayramın tüm onur ve yurtseverlik duyguları ve anmaya dair tüm yönleriyle kutlanmaya devam edilmesi gerektiğini bildiriyordu. Marseillaise ve üç renk (mavi, beyaz, kırmızı) anmaların ve ulusal birliğin önde gelen sembolü oldu. Bu çerçevede 1919 yılında, savaşın hemen ardından 14 Temmuz "Zafer ve Barış Günü" olarak kutlandı; Paris'te klasik 14 Temmuz kutlaması ışıklar, şenlik ateşleri, milli marş eşliğinde dev bir "Zafer Kazananlar Şenliği" düzenlendi: Savaşanların anısına, ölenlerin ve hayatta kalanların, vatan için kahramanlık yapıp onurunu koruyanların, bu günü görenlerin anısına... 1919 yılında 14 Temmuz kimi yerlerde de "kurtarılmış bölgeler günü" olarak adlandırıldı. Ölenlerin sayıca çokluğu karşısında aslında tümü çelişkili görünümüler veren bir ruh halinin ve siyasetin yansıması olarak kutlamalarda, zafer kazanmış cumhuriyetin kutlanması ile savaş karşıtlığı, isyankâr askerler ve kitle kırımları karşısında suskunluk birbirine karıştı.¹⁶⁸ Savaşın süresi ve Kutsal Birlik ruhu uzayınca bu kutlamalar Poilus şenliğine dönüştü. Milyonlarca ölü karşısında acı ve yasın kutsallaşması, kalanlar için şenliklere döndü. 14 Temmuz böylece zafere dair göndermeleri olan askeri bir nitelik de kazandı. Zafer yılı olarak 1919 Temmuz seremonisi böylece 1789, 1790 ve 1880 tarihlerinden sonra Fransızların anmalar pantheon'una dahil oldu. Savaşın bitiminde Fransa'nın tümünde, ama özellikle de Alsace-Lorraine'de kutlamalar yapıldı. 1919 yılı 14 Temmuzunda Strasbourg'da büyük bir yürüyüş yapıldı.

Dört yıl süren büyük ve kanlı bir savaşın ardından zafer kazanmış, cumhuriyetin büyük ulusu, savaşa hazır ordusu, ama aynı zamanda acı çeken, yas tutan, susanların temsil edildiği bir ulusal kutlama oldu. Kayıpların büyüklüğü kendini hissettiriyor, ancak kimse bu konuda bir şey söylemiyordu. Aramalar ve bulunan isimsiz cesetlerle kayıplar eşleştirilmeye çalışılıyor, ancak aradan geçen zaman ve savaşın şiddetli yaşanmış olması, başarı oranını azaltıyordu.¹⁶⁹ Fransa'da bu çelişkileri temsil edecek yeni

¹⁶⁸ Dalisson, *age.*, s.289.

¹⁶⁹ Bkz. Bertrand Tavernier'nin 1989 yapımı filmi *La vie et rien d'autre*, bu konuyu ele almakta, kayıplarla meçhul asker fikrini bir araya getirmektedir.

kutlamalara ihtiyaç duyuldu. Cumhuriyetin savaşkan, zafer kazanmış, birlikçi, ama aynı zamanda 14 Temmuz'un laik, neşeli, iyimser geleneğinden farklı, ölümler kültüründen beslenen dini kutlamalara ve toplumsal hafızayı canlı tutacak sembollere ihtiyaç duyuldu.

Savaşın hemen öncesinden başlayarak ulus çapında kutlamalar ve anmalar, yerel, ulusal, sivil ve dini biçimler aldı. Neredeyse kitlesel ölümlerin Fransızların ve ulusun ufkunu kararttığı günlerde yenilenmiş bir din vurgusu ve pratiği, kitle kıyımları karşısındaki umutsuzluk, dini bir canlanma getirdi ve daha önceki dönemde laiklik vurgusu karşısında etkisi azalmış dini sembollerin yaygın kullanımını meşrulaştırdı. Hatta bu acılı deneyim kimilerine göre zafere inanç, yurtseverlik kültürü ve adanma, aynı zamanda savaş karşıtlığı ve bir kurtuluş mucizesi içeren bir "savaş dini" yarattı. Çeşitli bölgelerde kilise yetkililerinin ulusal anmalarda oynadığı rol ve etkinlik arttı; 14 Temmuz'un laik ve din karşıtı vurgusu, büyük savaş öncesinin pozitivist bilimciliği bu savaş sonrası anmalarda etkisini yitirdi.

Ayrıca savaşın ve cephenin zorlu günlerinde, çatışmaların şiddetlendiği, çok sayıda askerin yaşamını yitirdiği günlerde, 1915 ve 1916'da Poilus Ulusal Günü gibi yeni ve ulus çapında kutlamalar icat olundu. Almanların barbarlık ve kabalığı, şiddetinin dile getirildiği bu günlerin etkinliği çoğunlukla propaganda ile sınırlı kaldı. Bu tür ulusu birleştirici "yurtsever" adımlar örneğin 10 Haziran 1917'de kutlanan Afrika ve Sömürgeler gününde de kendini gösteriyordu. 1914'ten 1939'a kadar kutlanan Marne Zaferi Bayramı bu türden, büyük savaşa bağlı olarak üretilmiş kutlama günlerinin en yaygın ve önemli olanıydı. Bu bayram aynı zamanda "Marne mucizesi" gibi dini bir içerik de kazanarak Fransız ulusal mirasının bir parçası oldu.

25 Ekim 1919'da "Mort pour le France / Fransa için öldüler" yasası çıkarıldı.¹⁷⁰ Bu yasanın 5. maddesi ile kayıpların ardından komünlere anıt dikilmesi ve maddi ihtiyaçların karşılanması için devlet sübvansiyonu önerildi. Dolayısıyla biçimlerine komitelerin

¹⁷⁰ La commémoration et la glorification des morts pour la France au cours de la grande guerre. <http://www.cndp.fr/crdp-reims/enseigner14-18/carte/ac5/fcl1.pdf>. Ulaşım tarihi: 04.01.2017.

karar verdiği, bu konuda çeşitli uzlaşmazlıkların yaşandığı anıtlar yalnızca devletin değil, aynı zamanda vatandaşların da katkısıyla oluştu.

Köy mezarlıklarına ya da kilise bahçelerine defnedilenlerin dışında cephelerde geniş alanlara askeri mezarlıklar inşa edildi. 1920’de buralarda daha önceden dikilmiş bulunan tahta haçlar tek tip beton olanlarıyla değiştirildi. Lorette ya da 1920 yılında Mareşal Pétain tarafından temeli atılan Douaumont anıtının yanında büyük mezarlıklar mevcut. Burada ölenlerin topluca gömüldüğü mezarlar (ossuraire) dışında önüne sanki gömülenlerin tek tek yerleri biliniyormuş gibi temsili mezar taşları dikildi. Kuzey Fransa’da sınıra yakın cepheler, çatışma alanları günümüzde bu türden mezarlık tarlaları ile dolu. Farklı dinden olanlar için Davut yıldızı ya da başka dini semboller konuldu. Kuzey Fransa’da cepheye yakın yerlerde ve Alsace-Lorraine bölgesinde Fransızlar için beyaz taştan haçlar, Almanlar için ise gri taş haçlar dikildi. Aynı yıl ailelere yeri bilinen yakınlarını alıp köylerine gömme izni verildi.¹⁷¹

1930’lar, özellikle 1936 yılı anma kültü açısından kritik önem taşır. Çünkü bir savaşın anısı küllenmek üzereyken, yeni bir savaşın gelmekte olduğu anlaşılır. 1936 yılında göreve gelen Halk Cephesi Hükümetlerinin uygulamaları bu konu açısından incelemeye değerdir. 1936 yılında Alman Başbakanı Hitler Locarno Antlaşması’nı tanımadıklarını bildirir ve 7 Mart’ta 30 bin Alman askeri daha önce askerden arındırılmış olan Ren bölgesine girer. Aynı yıl 11 Kasım Ateşkes günü Paris’te ve başka büyük şehirlerde

¹⁷¹ Fransa’da savaşta yaşamını yitirmiş 1.024.087 adet Alman gömülmüştür. Bunlar 194 Alman askeri mezarlığı, 40 adet Fransız askeri mezarlığında bir köşe, 57 adet köylerde kamusal alanda yer alan köşede gömülü bulunmaktadır. Luc Capdevila – Daniela Voldman, “Rituels Funéraires de Sociétés en Guerre (1914-1045)”, *La Violence de Guerre 1914-1945* içinde, Der: S.Audoin-Rouzeau vd., Éditions complexe, 2002, s.310. Verdun’de ilk resmi temel 20 Ağustos 1920’de atıldı. 46 metre yüksekliğindeki Douaumont Anıtı 17 Eylül 1927 tarihinde törenle açıldı. Bu tören için savaşın farklı sektörlerinde yaşamını yitirmiş askerleri temsilen 52 Fransız askeri bu yere nakledildi. Yine bu savaşta yaşamını yitirmiş 130 bin asker 137 metre uzunluğundaki kapalı alana gömüldü. Bu anıtın tamamen bitmiş halinin açılışı 7 Ağustos 1932’de Devlet Başkanı Albert Lebrun tarafından yapıldı. Nicolas Beaupré, 1914-1945 Le Garandes Guerres, İkinci Basım, Belin 2012-2014, s.205-207.

daha önceki yıllardan farklı büyük etkinlikler şeklinde gerçekleştirilir. Arc de Triomphe'un bulunduğu meydan olan Place de L'Etoile'a yeni bir mekân düzenlemesi ile tahta haçlar yerleştirilir. Aynı yerde Meçhul Asker anıtında, Paris'in büyük caddelerinde öğrenciler ve askerler, savaş araçları resmi geçit yaparlar. Devlet Başkanı ve Hükümet üyeleri, protokol, farklı din ve mezhep temsilcileri ve büyük bir halk katılımı ile anma yapılır. Alman sınırında yer alan Alsace-Lorraine bölgesi yeniden önem kazanır; her yıl düzenlenen bağbozumu şenliklerine Cumhurbaşkanı düzeyinde katılım olur. Aynı yıl Fransa'nın ilk sosyalist başbakanı Léon Blum göreve gelişinden altı hafta sonra Verdun'de barış andı içer. Anmalarda Halk Cephesi hükümeti ile veteranlar arasında anlaşmazlıklar ortaya çıkar. Onlar bazı anmaları hükümet yanlısı gösteriye dönüştü diyerek boykot eder. Veteran örgütleri ve sağcılar herkesi siperlerdeki gibi birlik olmaya çağırır. Solcular ve komünist veteranlar ise barış çağrısında bulunur. 11 Kasım 1938'de bir belediye iki ayrı anmaya izin vermiştir: savaş anıtında muhafazakar grup "birlik gösterisi", anti-faşistler ise "pasifist gösteri" yapmışlardır. Bazı kaynaklar Fransa'nın sol ile güç kaybettiğini ileri sürmüştür.¹⁷²

Verdun bir suskunluk anıtıdır. Önünde sessizce durmamızı ister. Yas tutanlar, hacılar gelir, turistler, delegasyonlar ve Alman, İtalyan heyetler ziyaret eder. Sivil ve pasifisttir; ne Marseillaise çalınır, ne askeri geçit töreni yapılır. 1954'te Almanya NATO'ya girince Alman ziyaretçiler de gelmeye başlar. Fransız Alman anlaşması ve AB inşası süreci daha da değiştirir. Zafer günleri, sivil törenlerle anılır.

1962 yılında de Gaulle ile Alman Şansölyesi Adenauer Reims Katedrali'nde Büyük Savaş bombardmanının anısına birlikte törene katıldı. Büyük Savaşa dair 1964-68 yılları arasında, savaşın 50.yılında bazı anmalar olmuş, ancak siyasi çalkantılar ve tüketim toplumunun gelişmesiyle konu görece önemini yitirmiştir. 22 Eylül 1984'te, savaşın 70. yılında Verdun'de bulunan Douaumont Ossuaire önünde F.Mitterand ve H.Kohl'un el ele fotoğrafı hafızalara kazındı. Eski kavgaları unuttuk pozu verdiler. Unutulmaması

¹⁷² Sherman, *age.*, s.313.

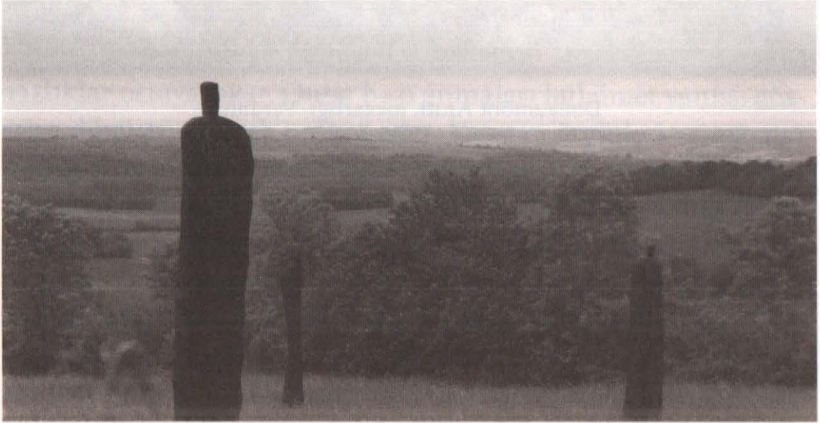
Douaumont Anıtı, mezarlığı, Verdun

gereken bu anıtın birçok farklı siyasal lider ve siyasal görüşe ev sahipliği yapmış olmasıdır.¹⁷³ 1980'lerin sonlarına doğru Sovyetler Birliği ve sosyalist ülkelerin yıkılışı sol ve sosyal demokrat kesimde özgürleşmeye dair büyük anlatıların yerini nostalji duygusuna bıraktı. Bunun sonucu olarak geçmiş, bugünü kutsayan, olayları tarihsel bağlamından kopartarak çabuk ve kolay tüketilmeye elverişli bir biçimde ele alındı. 1990 sonrasında konuya ilgi yeniden arttı. Toplumsal hafızayla ilgili olarak aile tarihlerine olan ilgi yaygınlaştı, yerel anlatılar, köy, komün, kasabaların savaş anıları yayınlanmaya başladı ve son olarak militan anlatılar gündeme geldi. 1992'de Péronne'da *Historial de la Grande Guerre* bir sosyal tarih müzesi olarak açıldı.¹⁷⁴ İsmi tarih ile anma kelimelerini

¹⁷³ Verdun bu yazıda Termofil ya da Stalingrad gibi büyük savaşlarla karşılaştırılıyor. Tüm Fransız ordusu bir kez orada bulunuyor, bir ölüm ve kendini feda etme yeri olarak hatırlanıyor. Fransızlar da orada ölmeye gidiyorlar; komutanlar askere saat ve sigara veriyor ve bu ulusal hafızanın bir tarihi yerde kristalize olmasına yol açıyor. Bu yazıda Verdun'e ilişkin bir savaşçı ve bir de barış yanlısı iki farklı siyaset ve iki farklı hafıza olduğu dile getiriliyor. Verdun'den hareketle savaşçılık, kahramanlık ve kendini feda etmeye odaklanmış bir hafıza oluşmuş. Antoine Prost, "Verdun", *Les Lieux de Memoire, II. La Nation* içinde. (Der.) Pierre Nora. Gallimard, 1986, 111-141.

¹⁷⁴ "Historial de la Grande Guerre" <http://www.historial.org/>. Ulaşım tarihi: 05.01.2017. Yaklaşık olarak 1990'lerden bu yana Fransa'da tüm köy, komün ve kasabalarda, kentlerde, mahallelerde o bölgenin, topluluğun, sanayi ve

bir araya getirmektedir (history – memorial). Bu müze ve dokümantasyon merkezinin odak noktası savaşın sosyal tarihi ve birey olarak askere odaklanmış olmasıdır. Aynı zamanda çok uluslu ve savaşa karşı, pasifist bir bakış açısı benimsenir.¹⁷⁵ 1994 yılında ve sonrasında bir grup savaşı eleştiren bir söylemi ve tutumu olan anıtları bulup gün yüzüne çıkardı. Özel yıllara denk gelen 1994-98 ve 2004-2008 anmalarında devlet ve siyaset belirleyici rol oynamıştır. Savaşın 80. yılında 1994'te açılan anıtlar da o dönemin özelliklerini ve siyasi çelişkilerini yansıtır.¹⁷⁶

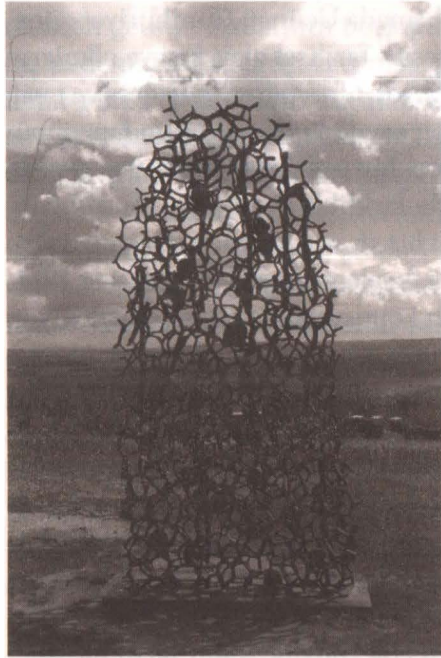
Caverne de Dragon Platosu, Chemin des Dames Müzesi yanında

üretimin, kültürün mirasına (patrimoine) dair araştırma ve çalışmalar çok yaygın. Bu konuda yerel tarihçilik, yerel inisiyatifler harekete geçtiği gibi, hemen her grupta profesyonel, akademisyen, tarihçi katılımı da görülüyor. Böylece yapılan çalışmaların yöntemsel sorunları üzerine de düşünülerek niteliği artıyor. "Tüm miras (patrimoine) kentlerde uzun vadede güç ilişkilerinin, rollerinin nasıl oluştuğunu ve geliştiğini aydınlatır." Gabrielle Petit-demange, "La Memoire de la Guerre dans une ville Frontière: Strasbourg", *Mémoire de pierre, mémoire de papier: La mise en scène du passé en Alsace* içinde, (Der.) Freddy Raphael - Genevive Herberich-Marx, Press Universitaires de Strasbourg, 2002, s.34.

¹⁷⁵ Offenstadt, Nicolas, *14-18 Aujourd'hui La Grande Guerre dans la France Contemporaine*, Odile Jacob, 2010, s. 48, 105.

¹⁷⁶ Annette Becker, "La Grande Guerre en 1998: entre polemiques et memoires de la tragedie", *Les Guerres de memoires: La France et son histoire* içinde, (Der.) Pascal Blanchard - Isabella Veyrat-Masson. Editions La Decouverte, 2008-2010, s.83.

Kuzey Fransa'da, Chemin des Dames'da, Craonne Platosu'nda savaşa dair Alsace-Lorraine kökenli ailesi ve babasıyla ilgili kişisel anılara sahip dönemin Başbakanı Lionel Jospin'in açtığı anıt ve yaptığı konuşma döneme ilişkin siyasi tonlar taşıyordu. Jospin bu konuşmada cephede ileri sürülerek Alman mitralyözleri tarafından sürekli taranan ve yaşamını kaybeden kahraman askerlerin yanı sıra savaşmayı reddedip kurşuna dizilenleri de anıyor; böylece çok hassas bir siyasi alana giriyordu. Jospin bu tavrıyla siyasetin sağ ve solu tarafından eleştiri aldı: sağdakiler bu yaklaşımı aşırı bulurken soldakiler 'az bile söyledi' diye eleştirdi. Bu anma sırasında savaş alanına dikilen, Almanya doğumlu Fransız sanatçı Haïm

Kern'in eseri heykel önce çeşitli saldırılara uğradı, daha sonra çalındı.¹⁷⁷ 2007 başkanlık kampanyası sırasında Sarkozy birçok konuşmasında Verdun'den söz etti, daha İçişleri Bakanıyken ziyarette bulundu. 11 Kasım anmalarıyla birlikte bu anmalar kamusal alanda önemli bir yer tuttu.

20.yüzyıl tarihi düşünüldüğünde Fransa'da Büyük Savaş'ın anısını unutturacak birçok önemli dönemeçler, başka savaşlar ve siyasi krizler yaşanmış olmasına karşın Fransız milliyetçi söyleminde şu ifade yer alır: "Büyük

¹⁷⁷ Haïm Kern: *"Ils n'ont pas choisi leur sépulture"* 1998. Chemin des Dames'da anıt açılışında Başbakan Lionel Jospin bir konuşma yapmış; anıt bu açılıştan itibaren tartışma yaratmış ve defalarca saldırıya uğramış, kırılmış ve grafiti ile boyanmış, üzerine "Yaşasın Pétain" yazılmış ve 12 Ağustos 2014'te 4 metre büyüklüğünde ve ağır bronz heykel çalınmıştır. "Une sculpture monumentale volée au Chemin des dames" http://www.francetvinfo.fr/faits-divers/une-sculpture-monumentale-volee-au-chemin-des-dames_1696395.html. Ulaşım tarihi: 02.01.2017.

Savaş'ta Fransız askeri, Poilus sınırlarda hayatını kaybetmiş, ancak Fransız halkının hafızasında hiç bir zaman ölmemiştir.”¹⁷⁸ 1914-18 olayı siyaset, kültür ve ideoloji alanlarında “ulusal kimlik”in birçok farklı biçimde sahnelenmesine fırsat yaratmıştır. Yüzüncü yıl anmalarından önceki en önemli olay, savaşa katılan son Poilu olarak anılan Lazare Ponticelli’nin 2008 yılındaki ölümü olmuştur.

Hatırlananlar... unutilanlar...

Pierre Nora ekolüne dayanarak eğer okul kitaplarını da bir “hafıza mekânı” olarak düşünürsek savaş hafızasının zaman içinde ne kadar değiştiğini gözlemleyebiliriz. Fransa’da ders kitaplarında içerik analizine dayanan bir çalışmada Üçüncü Cumhuriyet dönemi ile günümüz yaklaşımları çeşitli tarihsel olay, kişi ve olguların ele alınışı açısından karşılaştırılıyor. Orta öğretimde ders ve tarih kitaplarında devlet ve ulus’un bir sayıldığı bir yaklaşımdan, günümüzde çoğulcu ve cumhuriyetçi bir yeni siyasal kültüre geçişin ipuçlarını tespit eden çalışmada farklılıklara duyarlı, katılımcılığı, inisiyatifi ve yaratıcılığı yeni bir siyasal kültür aranişına doğru geçiş gözleniyor. Bu doğrultuda incelenen ders kitaplarında 1914-1918 savaşının nasıl ele alındığı konusunda ise şunlar gözleniyor: Pierre Nora’ya göre ulusal yazının esas kurucusu Ernest Lavissee ekolünden gelen ders kitaplarında 1980’lerde Büyük Savaş’a dair bir evrim göze çarpar.¹⁷⁹ 1960’larda basılan ve okullarda kullanılan orta öğretim ders kitaplarında (Lavissee usulünü sürdüren kitaplar bunlar) savaşa dair görsel malzemede (ilüstrasyon, çizim ve fotoğraflar) silahlar, çatışma ve savaş görüntüleri çoğunluktadır. Üç büyük General, Joffre, Foch ve Pétain kimi zaman tek, kimi örneklerde bir arada gösterilir. 1960’ların okul kitaplarının ikonografisi siperlerdeki “insan” görüntülerinden çok “büyük adam”ların bir geçit resmi gibidir.¹⁸⁰ Bu tür kitapların çoğunda Celemeenceau, Foch ve Joffre -Pétain bir noktadan sonra önemli bir tarihsel figür olarak silinmiştir- ya da Generallerin zafer yürüyüşü yer alır. Yalnızca bir

¹⁷⁸ Offenstadt, *age.*, s.158.

¹⁷⁹ Pierre Nora, “Lavissee’in Fransa Tarihi: Pietas erga patriam”, *Hafıza Mekânları* içinde, 2006, s.49-104.

¹⁸⁰ Suzanne Citron, *Le mythe national: L’histoire de France revisitée*, Les Éditions de L’Atelier, 2017, s.95.

tanesinde Meçhul Asker sembolü olarak Verdun'de siperde görülen bir asker vardır. 1960'ların tarih yazını şeflerin şanına, zafer kutlamalarına ağırlık tanır; daha utangaç ve kaçak bir şekilde ise çamur, ölüm, çatışmaların gündelik gerçeklerine yer verir. Bu savaşta yaşamını kaybedenlerin sayısı ders kitaplarına girmezken son paragrafta yeniden büyük şefler, mareşaller, müttefikler ve Fransız askerini simgeleyen Poilus'nün kahramanlığı ve fedakârlığı anılır.

1980'lerin ders kitaplarında ise savaşın insan bilançosunun altı çizilir. Bu dönemin kitaplarında şeflerin portrelerinin yerini siper fotoğrafları alır. Ama tabular varlığını sürdürür: Savaşın çıkma nedenleri, emperyalizmin, milliyetçiliklerin etkileri görmezden gelinir. Anlatının boşluğunda savaş meşrulaştırılır; çıkma nedeni, Fransızların katılması gibi Fransız siyasetine dair konular çocuklardan uzak tutulur. Savaşın hemen öncesinde Jean Jaures'in savaş karşıtı fikir ve etkinlikleri çok az kitapta yer alır. Görüntüsüne ise sadece bir kitapta yer verilmiştir. Benzer biçimde pasifistlerin, savaş karşıtlarının etkinlik ve eylemlerine, Kutsal Birlik (l'Union Sacrée) ya da II. Enternasyonal'in, sendikalar konfederasyonu CGT'nin savaş karşıtı etkinliklerine hiç yer verilmez.¹⁸¹ Bu gibi önemli konular tarihin onur sayfalarında yer almaz, savaşla ilgili II. Enternasyonal'in savaşa karşı çalışmalarına, II. Enternasyonal'in düzenlediği Zimmerwald Konferansı'na hiç değinilmez.¹⁸² İncelenen kitaplar arasında yalnızca iki ders kitabında isyancı askerler ve askerlerin moral krizinden söz edilir. Ama bunlar bile kurtarıcı rolü üstlenmiş enerjik şeflerin rolünü çalamaz, büyük katliamların eleştirisine Fransız kamuoyunu derinden etkileyen orta öğretim ders kitaplarında yer verilmez.

¹⁸¹ Citron, *age.*, s.96.

¹⁸² Zimmerwald Konferansı, İsviçre, 5-8 Eylül 2015. Bu konferans Avrupa'da Sosyal Demokrat partilerin ülkelerinde yükselişe geçen ve savaşı körükleyen şovenizm ve militarizme, hükümetlerin ulusal birlik kararlarını karşı barışı ve enternasyonalizmi savunduğu bir toplantı olmuştur. Sonradan Kienthal ve Stocklohm'de düzenlenen benzer toplantılarla birlikte bu girişimlerin tümüne Zimmerwald hareketi denilmiştir. Konferansın sonuç bildirgesinde savaşın sorumluluğu önceki dönemde emperyalizmin yarattığı karmaşık ortamın ülkelerin burjuvazilerinin kâr hırsı ve açgözlülüğüne bağlanmaktadır. <https://www.marxists.org/archive/trotsky/1914/war/part3.htm#zimman>. Ulaşım tarihi: 20.04.2017.

Son yıllara kadar değinilmeyen konulardan biri de savaş sırasında emirlere uymayı ve sıcak savaş noktalarına, ölüme gitmeyi vatandaşlık hakkı olduğunu ileri sürerek reddeden askerlerdir. Savaşın ilerleyen yıllarında sayıca artan, 1917’de, Craonne’da, Chemin des Dames gibi kuzey cephesinde bulunan sıcak savaş bölgelerinde görülen isyan hareketleri sert bir biçimde cezalandırılmış, aynı yıl bazı askerler komutanların aldığı karar uyarınca idam edilmişlerdir. Bunun basit bir disiplin sorunu olmayıp siyasi yönler de içerdiği yapılan çalışmalarda dile getirilmiştir. 1914 yılından 1917 yılının Ocak ayına kadar disiplin suçlarından ötürü ölüme mahkûm edilen asker sayısı 424 iken bunu aynı yılın Haziran ayından Aralık ayına kadar 629 asker bu suçtan ötürü hüküm giymiştir.¹⁸³ Bu rakamlar Fransız ordusunda büyük bir krize işaret eder. Bu krizin moral, siyasi ve askeri yönleri bulunmaktadır. Bu yeni olgu, savaş sürerken ortaya çıkan toplu disiplin suçları “isyankârlık” olarak adlandırılmış, bazıları kurşuna dizilmiştir. 1917 yılında Fransız askeri kayıpları dev boyutlara ulaşmıştır. 950 bin asker kaybedilmiştir. Bunun yarısı operasyonlarda, geri kalanı yaralanma ve hastalık nedeniyle yaşamını yitirmiştir. Somme’de düzenlenen büyük saldırıda ve sonra Verdun’de 420 bini Britanya askeri olmak üzere 615 bin asker yaşamını yitirmiştir. Savaşın başlangıcında Zimmerwald’da ve sonra Kienthal’de düzenlenen barışçı, pasifist Sosyalist Enternasyonal toplantılarının sonuç bildirisinde savaş kredilerinin reddedilmesi çağrısı yapılmıştır. Bu çağrılar ve Rusya’da gerçekleşen 1917 Ekim Devrimi’nin, 1918-19 yıllarında Almanya’da yaşanan grevlerin ve devrimci kalkışmaların etkileri Fransız toplumunda ve askerlerde, özellikle öğretmenler ve işçiler arasında yankı bulmuştur. Kayıplar yaşayan aileler ve toplum çapında yoklukların artması ücretliler, işçiler arasında da hoşnutsuzluğa yol açmıştır. Sayısı binleri aşan asker cepheye

¹⁸³ İsyancı askerlere ilişkin kurulan askeri mahkemelerde beş çeşit karar alınmıştır: tümü kurşuna dizilmek şeklinde gerçekleştirilen ölüm cezası, Guyana’da zorunlu çalışma, Korsika adasında Corte kalesinde gözlem altına alınmak, Fransa’da bulunan 25 toplama kampından birinde hapis ya da genel olarak Cezayir’de bulunan atölyelerde çalıştırılmak şeklinde kamu hizmetine mahkûm edilmek. François de Lannoy, *Mutins et Fusilles pendant la Grande Guerre*, Éditions Ouest-France, 2017, s.54.

yönlendirilirken, yorulanlar ve sayıca azalmış birlikler geri çekilirken yaşanan moral bozukluğu isyan hareketlerini güçlendirmiştir. İsyan eden askerin emirlere uymadığı, cepheye gitmeyi reddettiği, kahrolsun savaş diye bağırdığı, kızıl bayrak taşıdığı ve enternasyonal söylediği, barış istiyoruz dediği aktarılmaktadır.¹⁸⁴

Uzun süre üzeri örtülmüş ve hafızalardan silinmiş olan bu olaylar son yıllarda yapılan çalışmalara konu olmuş, siyasal, ideolojik, insani ve diğer yönleri ile incelenmiştir. Savaş devam ederken ordu içindeki disiplinsizlik suçlarını teşvik etmemek ve bu davranışların arkasında yatan mantığı meşrulaştırmamak, karşı tarafa, Almanlara koz vermemek, orduyu korumak amacıyla söz edilmeyen, üstü kapatılan bu konu savaş sonrasında da ölüme mahkûm edilen ve idam edilen askerlerin ailelerine bilgi verilmeyerek, konu araştırılmayarak unutulmaya terk edilmiştir. Savaş sonrasında insan haklarıyla ilgili örgütler bu konuyu bilgi edinmek ve gerekiyorsa itibarın geri iadesi amacıyla araştırmıştır. Konu 1936 yılında savaş karşıtı siyasal ortamda yeniden gündeme gelmiş, 1960'larda 1917 isyancıları yeniden bir siyasi gündem konusudur. Britanya'da konuyla ilgili arşivlere dayanan iki araştırma yayınlanmıştır.¹⁸⁵ 1990'lardan bu yana araştırmacılar Büyük Savaş'ın çeşitli yönlerini incelemiştir. 1998'de Başbakan Lionel Jospin bu konuyla ilgili kamuoyuna açık bir tartışma başlatmıştır. Bu konu ülkenin sol kültürünü ve çevrelerini de aşan bir yaygınlıkta, çeşitli şarkılar ve çizgi romanlarda, popüler kültürde de yankı bulmuştur.¹⁸⁶

¹⁸⁴ "Pendant deux jours, des soldats chantent l'Internationale et refusent d'obeir." (İki gün boyunca askerler enternasyonal söylemiş ve emirlere uymayı reddetmiştir.) François de Lannoy, *age.*, s.49-52.

¹⁸⁵ François de Lannoy, *age.*

¹⁸⁶ Jacques Tardi-Jean-Pierre Verney, *Putain de Guerre!* (Birinci cilt: 1914-1915-1916, İkinci cilt: 1917-1918-1919), Casterman, 2008-2009. (Jacques Tardi, *1914-1918 Siperlerdeydik*, Çeviren: Murat Yurdakul-Ulaş Candaş, NTV Çizgi Roman Tarih Serisi, 2011.) Jacques Tardi bu albümleri 1915'te 20 yaşında elinden gençliği ve geleceği alınanlara ve büyükbabasının anısına adanmıştır. Albümler Jean-Pierre Verney'in arşiv araştırmasına dayanmaktadır. Her şeyin anlatılmadığı savaş, savaş karşıtlarının elinde resmi rakamlara değil, insan deneyimlerine, acımasız savaş kâbusuna değinir. Ölenlerin sayısı büyüktür. Ama hayatta kalanlar da uzuvlarını, yüzlerini, gözlerini, kol ve bacaklarını kaybetmiş, dostlarını büyük bir travma yaşamaktadırlar. Marc Ogeret, "La chanson de Craonne", <https://www.youtube.com/>

Diğer birçok ülkede olduğu gibi Fransa'da da kişisel tanıklıklar, sivil kökenli askerlerin savaş anıları, cephede yaşadıklarına dair tanıklıkları 1920 ve 1930'larda anlatılmış, kaleme alınmıştır. Bu anılar çatışmalar, siperler ve "no man's land" olarak adlandırılan siperler arası bölgede yaşanan korkunç olaylara, korkuya dair izler taşır. Hemen tümünde anonim bir vahşet, körlük, sıcak çatışma bölgesinde ileri saflara sürülme, yaralanma ve ölme üzerinedir. Burada şahit olunan, maruz kalınan vahşete dair sorumlulardan söz edilmez, sorumlular belirlenmez. Bu anlatılarda şiddet kişisel değildir, karşıdan gelen bir saldırı ya da şiddete yanıt olarak, cevap olarak kullanılmaktadır. Biz bu savaşta vurulduk, ama kimseyi vurmadık der gibidir.¹⁸⁷ Taraflar arasındaki dostluk ve kardeşlik söylencesi de benzer biçimde gerçek duyguları yansıtmaz. Her iki taraf da savunmadadır. Yazara göre 1914-18 savaşının en trajik yönlerinden biri katılanların tümünün onayını almış olmasıdır.

Fransız ordusunun bir kısmı Büyük Savaş'ta doğu cephesinde, örneğin Gelibolu'da, Filistin cephesinde savaşmış, ancak bu orduyla ilgili toplumsal hafıza zayıf kalmıştır. Doğu ve Afrika ordusuna dair 24 Nisan 1927'de dikilen tek anıt askerinin bu liman üzerinden sevk edilmesi nedeniyle Marsilya'da bulunmaktadır. Ancak bu cephelere dair araştırmalar ve yazın, toplumsal hafıza diğer cephelere oranla daha azdır.¹⁸⁸

watch?v=wGrdG85mmL0. Ulaşım tarihi: 11.04.2017. 1990'larda savaş karşıtı fikirleri ve eylemleri yüzünden kurşuna dizilerek idam edilen bir asker için pasifist bir anıt dikilmiştir. Félix Baudy 1915'te kurşuna dizilmiş, 1934'te itibarı iade edilmiştir. Büyük Savaşta yaşamını yitiren 58 kişi ve üç çocuğun ismi bulunan Gentioux'daki bu anıtın üzerinde "çocuklarımıza" ve "*Maudite soit la guerre*", savaşa lanet olsun yazılmıştır. Sabolu ve üzgün bir okul çocuğu heykeli anıtı göstermektedir.

¹⁸⁷ Stephane Audouin-Rouzeau, "Oublis et non-dits de l'histoire de la Grande Guerre", *Revue du Nord*, c: 28, no: 315, Nisan-Haziran 1996, s.357-358.

¹⁸⁸ Bu alana dair araştırmalar son yıllarda artmaktadır. Jean-Noël Grandhomme, "Les Soldats alsaciens-lorrains en Palestine ottomane pendant la Grande Guerre", *Revue d'Alsace*, 2013, no.139, s.121-136. Daha önceki yıllardan standart bir çalışma için bkz. Colonel A.Goutard, "La Campagne Des Dardanelles (1915): Un échec naval", *Revue Internationale d'Histoire Militaire*, No: 35, 1976, s.121-157. Ayrıca bkz. Andre Ducasse, *Balkans 14/18: Ou le chaudron du diable*, Paris, Robert Laffort, 1964. Max Schiavan, *Le Front d'Orient: Du Desastre des Dardanelles à la victoire finale 1915-1918*, Editions Tallandier, 2014.

Özgül bir tarihsel çerçeve: Alsace-Lorraine

Tarih ve hafıza boşlukta oluşmuyor, beyaz bir kâğıda yazılmıyor. Elbette Doğu cephesinden, Osmanlı-Türk deneyiminden, Gelibolu örneğinden farklı olarak Alsace-Lorraine’de Ortaçağdan başlayan, Napolyon savaşları dönemini ele alan ve yaşanan iki büyük savaşa dair de pek çok heykel, anıt, mezar ve hafıza mekânı bulunmaktadır. Bunların bir kısmı diğer çatışma ve savaş dönemlerinde ya da barış kazanılırken yok edilmiş, kimilerinin yerlerine yenileri dikilmiştir. Fransa siyaseti ve Alsace-Lorraine açısından bakacak olursak, bölge dinamiklerini diğer bölgelerden ayıran temel farklılık bu toprak parçasının 1870-71 Fransa-Prusya savaşının ardından 10 Mayıs 1871’de imzalanan Frankfurt Antlaşması gereğince Almanya’ya verilmesi ile başlatılabilir. Bu anlaşma sonucu Almanya’ya tarafından el konulan bölge Moselle, Yukarı Ren ve Aşağı Ren bölgelerinden oluşmaktadır. Aşağı Ren bölgesinde Belfort Fransa’da kalmıştır. Fransızlar bu anlaşma sonucu 8050 km² ve bölgede yaşayan 1.030.000 yurttaşını kaybetmiştir. Fransa tarafından “kayıp bölge” ya da “kayıp eyalet” olarak adlandırılan bu topraklar için çok şey söylenebilir. Siyasetçi ve devlet adamı Léon Gambetta burası hakkında “her zaman düşün, hiçbir zaman konuşma” demiştir.¹⁸⁹ Çünkü bu bölge üzerinde konuşulması zorluklarla dolu bir yerdir. Alsace-Lorraine’den söz etmek gerektiğinde hem Fransa ve hem de Almanya’dan, Avrupa siyasetinden söz etmek gerekmektedir. Bu bölge defalarca el değiştirmiş, üzerinde savaşlar yapılmıştır. Kazananların el koyduğu, kaybedenlerin üzüntüyle geri çekildiği, terk ettiği değerli bir toprak, bir “savaş coğrafyası”dır. 1648’de bölge Westphalia Anlaşması ile Fransa’ya bağlandıktan sonra, uzun erimde birçok savaş yaşandı. Napolyon savaşları öncesinde, Fransız Devrimi sırasında 1793 sonbaharında Avusturya ordusu Alsas’a kuzeyden girdi; St Just bizzat Fransız ordusu ile geldi ve bölgenin devrim Fransasına bağlanmasını sağladı. Yakın tarih düşünüldüğünde 1870, 1914-1918 ve 1939-1945 yıllarında savaş yaşanmıştır. Bölgenin savaş anıları, savaş hafızası ve hafıza mekânları buraya ait kimliğin oluşmasına, sabitlenmesine ve korunmasına hizmet eder. Her savaşın anıları ve hafızası

¹⁸⁹ Gambetta’dan akt. Montagnon, *age.*, s.37.

ölüleri anmaya ve bu ölümleri meşrulaştırmaya yardım edecek şekilde düzenlenmiştir. Ama aynı zamanda acıları ve kayıpları da gösterir. Savaş anıları farklı ele alış biçimleri olsa da Avrupa toplumlarının kültürünün bir parçasını oluşturur.¹⁹⁰

Büyük Savaşın Fransızlar açısından, Fransız milliyetçiliğinin temel dayanaklarından biri olan, 'kayıp vatan'ı anavatana kazanma savaşı olarak görülmüş olması, bu nedene dayanır. Aslında savaşın esas cepheleri Kuzey Fransa'da, Verdun, Somme, Péronne gibi yerler olsa da bu gerçeklik Fransa'da algılandığı ve temsil edildiği şekliyle Alsace-Lorraine cephesinin ve davasının savaş boyunca koruduğu sembolik önemi azaltmaz. Bu bölgede kentlerde, köylerde ve kırsal alanda oluşan toplumsal hafıza ve hafıza mekânları bu özel önemi yansıtır niteliktedir. Büyük Savaş öncesinde Fransa'da Alsace-Lorraine bölgesine dair kolektif hafızayı, imgelemi oluşturan faktörler arasında 1870-71'den sonra zorunluluklar ya da tercihler sonucu bu bölgeden Fransa'nın içlerine göç etmiş büyük bir nüfus etkili olmuştur. Bu nüfus kesiminin yaklaşık 128 bin kişi olduğu tahmin edilmektedir. Bu kesimden insanların bir kısmı varlıklı ve siyasi olarak etkilidir. Paris'e ya da Toulouse gibi yerlere göç etmişler, oralarda Alsace-Lorraine'e dair standart bir imge oluşmasına katkıda bulunmuşlardır. 1870-1890 arası dönemde Alsace-Lorraine temsilleri çoğul ve bir o kadar da çelişkilidir. Paylaşılan bölgenin pitoresk imajıydı. Fransa'da bu dönemde birçok kez temsil edildi, imaj yeniden ve yeniden kuruldu. 1871'de Fransız-Alman barış antlaşması imzalandığında halka sorulmadan, referandum olmadan ilhak edilen bir yer olarak tanımlandı. Bu imgede bölge Prusyalı asker tarafından el konulan genç Fransız kadın olarak çizildi. Bu imgede Alsace-Lorraine Fransa'dan koparılan, kesilen bir kol gibi, yaşayan, canlı bir organizma olarak sembolize edilir. Bu imaj Büyük Savaşta da birçok dini ve laik tasvirde, sembolizmde devam etmiştir. Anavatanda, Paris'te Alsace-Lorraine'in stereotipik bir imajı oluşmuştur. "Alsace bizim zaman dışı pitoresk zevkimizi büyülemektedir" denilmiştir. Bu bölge ulusun

¹⁹⁰ Gabrielle Petitdemange, "La Mémoire de la Guerre et l'esthétisation du politique", *Mémoire de pierre, mémoire de papier: La mise en scène du passé en Alsace* içinde, Freddy Raphael - Genevive Herberich-Marx (Der.), Press Universitaires de Strasbourg, 2002, s.21.

kayıp, pitoresk, ibadet merkezi olarak kutsanmıştır.¹⁹¹ Fransa'dan Alsace-Lorraine'e gelenler ve bu bölge hakkındaki imajı oluşturanlar daha çok köylerde gezinmiş, çoğunlukla kendi dilleriyle, kendi düşünceleriyle yazmış ve gerçeğe tam olarak dayanmayan yapay bir imaj yaratmıştır. Aslında aynı dönemde yaşanan ekonomik değişimler, tren yolu inşası, kent planlaması ve sanayileşme gibi olguları da görmüş, bunlara karşı çıkmışlardır. Değişime karşı, onu ele almayan, imajı donduran, sabitleyen bir yaklaşım sergilenmiştir. Ekonomik dinamizmi, kömür kullanımını, tarımdaki ilerlemeleri, bağcılığın gelişmesini, tekstildeki gelişmeleri ele almamış, bunları bir bozulma, özgün olanın deforme edilmesi olarak görmüştür. Alsace kırları doğal zenginliklerinin altı çizilmiş bir dekor, siyasal, ekonomik gelişmeden azade bir ideal manzara olarak çizilmiş, resmedilmiştir. Bu yaratılmış uzamda doğal ve Almanlıktan arındırılmış imajda yazarlar kendi ideal Alsace'larını şekillendirmiştir.

Bölgenin sınırdaki olması önem taşımaktadır. Halk da böylece mağdur, kurban haline getirilmiştir. Anavatana bağlı, işgal edilmiş, militarize edilmiş bir bölge olarak kaderine ağlamaktadır. Alsace-Lorraine söz konusu olduğunda ulus sınırı ile coğrafi sınır örtüşmez. Tarih ve coğrafya kitapları sınırı gösterir ama asla Almanya'nın bir parçası olarak anlatmaz. Garnizon şehirleri Metz ve Belfort Fransız yurtseverliğinin kalbi olarak Fransa'da kalmıştır. Ancak bu iki şehir Alsace-Lorraine'in yerini tutmaz. Ayrıca Mars-le-Tour Katolikliğin merkezi olarak Fransa'da kalmıştır. Dilsel ve dini karakteristik özellikleri ile Katolik Lorraine'in kimliğini temsil eder. Tour de France'ın önsözünde Ren kıyısında Alsace gökyüzünün altında güzel, kutsal bir ülke, verimli, cömert doğası ile bölgeler arasında bir "mücevher" olarak anlatılır. XIV. Louis Saverne boğazından vadiyi ilk gördüğünde "bir güzel bahçe" olarak nitelendirmiştir. Burası gerçekte Alman askeri ve resmi görevlilerinin iş gördüğü bir "kayıp cennet"dir. Alsace bu ikonografide 19.yüzyalda, bugünün turizm imajının tekrarladığı gibi, dört C ile ifade edilir: Colombage, cathédrale, coiffe ve cigogne

¹⁹¹ Laurence Turetti, "L'Alsace-Lorraine dans l'imaginaire français (1870-1914)", Robert Belot (Der.), *1870 De la Guerre à la paix: Strasbourg-Belfort* içinde, Editions Hermann, 2013, s.264.

Yas giysileri içinde Fransa'ya dönmeyi bekleyen kadın, Jean-Jacques Henner, 1871 (Henner Müzesi, Paris)

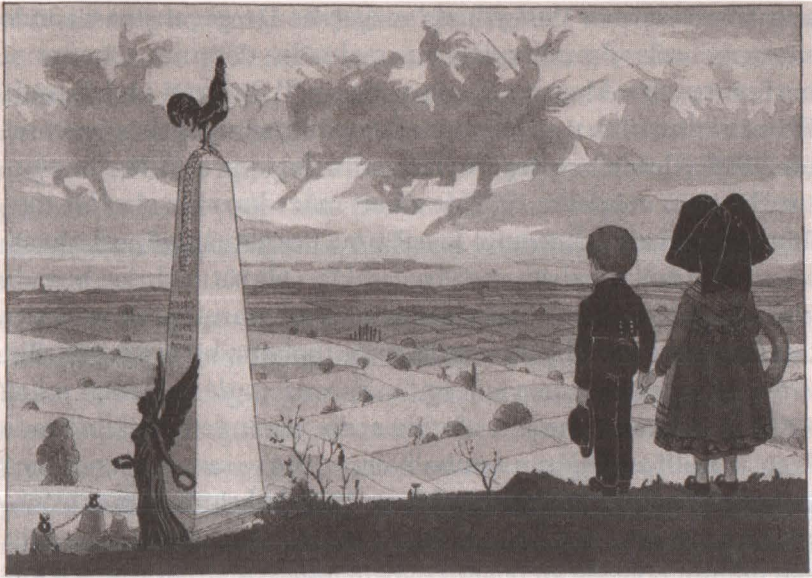
(ahşap mimari, Katoliklik ve katedral, kadınların saç süsleme biçimi ve bölgeyi dört mevsim terk etmeyen leylekler).

Burada Almanlaştırmaya, o dönemin modernleşmesine karşı geçmişi özleyen, anımsayan ve yaşatmaya çalışan bir gelenekçilik, bir kimlik geliştirme çabası da görülmektedir. Katolik inancı ve yaşam biçimiyle uyumlu biçimde kadınlar suskun, güzel, geleneksel giysiler içinde, sadık bekliyorlar, çocukluktan itibaren böyleler ve aileler çocuklarına da bunu öğretiyorlar.

Bu türden çalışmalar Alsace-Lorraine'in kültür ve coğrafyasının sürekliliğini ve değişmezliğini savunmaktadır. Fransız haritalarında gri olarak gösterilmiştir. Ancak Fransız milli marşı Marseillaise'in, büyük komutan Kleber'in doğduğu yer, Almanya açısından bakıldığında da germanik bir dile sahip, Alman konfederasyonunun bir parçası olarak görülmektedir. 1870'ten sonra bölgenin çoğul imajı Fransa açısından ideal bir imaja dönüştürülmüş, yeniden inşa edilmiştir.

Colmar doğumlu Jean-Jacques Waltz (Hansi Amca) böyle bir eğitim alıyor, çizgilerinde Alsace Fransa'ya dönmeyi bekleyen alegorik bir figür olarak yer alıyor.¹⁹²

¹⁹² Bolot, *age.*, s.266. Hansi 1890'da sınırda 14 Temmuz kutlamalarını resmeden litografik çalışmalar yapmıştır.

Kullandığı geleneksel giysileri içinde kadın figürü Fransız Marianne'nın ya da kimi zaman Katolikliğin ağır bastığı ikonografide Meryem Ana'nın (Kutsal bakire Meryem, Vierge) karşılığı olarak resmediliyor, Büyük Savaşta Poilu'nun nişanlısı olarak yeniden karşımıza çıkıyor. Bu imajın oluşumunun bütünüyle dışsal, Fransız milliyetçiliğine ait bir olgu olduğunu söyleyemeyiz. Alsaslı entelektüellerin 19. yüzyılın sonlarından itibaren bu imajın oluşmasına özgün bir katkılarını olmuştur. 1899 yılında *Revue Alsacienne Illustrée* yayınlanır.¹⁹³ Siyasetten uzak durmak amacı ifade edilir

¹⁹³ *La Revue Alsacienne* 1898-1913 tarihleri arasında yayınlanmış. Başlangıç yılları Alsace bölgesinin rönesansı olarak değerlendirilen bu dergide Alman sanatçıları etkisiyle başlayan Jugendstil (Art nouveau) akımının izleri görülebiliyor. Savaşın yaklaştığı bir dönemde yayınlanan son sayıları ise, Alman hükümetinin otoriter tavırlarına tepki içeriyor. Aynı zamanda bölgede modernizasyon ve onun yarattığı sosyal yapılanma, profesyonel kadrolaşma, ileri gelenlerin oluşturduğu rejimin restorasyonuna, sosyalist oluşumlara, Katolikliğin onaylanması ve sınıf mücadelelerine açık bir değişim zamanına denk geliyor. Bu gerilimlere dair tartışmalar dergiye yansımış. Bu tarihte Alsace bölgesinde nüfusun yüzde 51'i sanayide çalışıyor, yüzde 55'i kentlerde oturuyor. (Bu oran 1870'de yüzde 25 imiş.) Gabriel Braeuner, "La Revue alsacienne illustrée contrainte et émancipation dans l'Alsace de Guillaume II", *Colloque des 90 ans de l'institut d'histoire d'alsace: Autorité, Liberté, Contrainte en Alsace, Regards sur l'histoire d'Alsace XIe-XXIe siècle*, Editions Place

ancak bu karardan 1901 yılında vazgeçilir. Dergi çalışması içinde sanatçı Charles Spindler de bulunmaktadır; derginin yönetimini bir Fransız olan Maurice Barrès üstlenir.¹⁹⁴ Bu dergi sayfalarında Fransız kültürü ve uygarlığının Alsace kültürüne katkısı önemsenir. 1900 yılında bu dergi “musée ethnologique alsacien”in oluşturulacağını müjdeler. 1902’de amacı müze kurmak olan bir topluluk oluşturulur. Müzenin klasik ama her zaman güncel olması amaçlanır. Müze çalışmasına başladıkları evi satın alırlar, burada bir bölgesel kültürün ulusal temelini oluşturan toprak ve ölümler teorisine göre tanıklıklar ve araç gereç toplanır, bir araya getirilir. Köylüler, soylular, sanayicilerin, burjuvaların desteklediği müze 1907’de, Alman yönetimi altında açılış yapar ve ironik biçimde Fransız milliyetçiliğinin sembolü olur. 1914’te savaş ilan edilince kapanır, yöneticilerin birçoğu kaçar. 1917’de kentin Alman yönetimi müzeyi devralır. Aslında yine ironik bir şekilde Fransız milliyetçiliğinin bölgede en önemli temsili imgesi olan Strasbourg Katedrali de 1870-1919 yılları arasında Alman yönetimi ve ustaları tarafından restore edilmiştir.

Kimlik sorunu bölge açısından önem taşımaktadır. İki arada kaldığı için günümüzde bu bölge için çoğu kez ne Fransız, ne Alman, Alsaslı denilmektedir.¹⁹⁵ Fransa’nın idari yapısında yer alan bölgeler arasında Alsace’ın bir özelliği daha bulunmaktadır: Bu bölgeye dair çalışmalar L’Alsatique olarak adlandırılır. Kütüphane kataloglarında A harfiyle tasnif edilmiş geniş bir literatür bulunmaktadır. Fransa’da kendine has özel bir adı olan bir başka bölge daha yoktur. Bu 1860’larda ortaya çıkmıştır. Alsaslılar kendi tarihleriyle ilgilidirler. Coğrafi durum, ulusal kader, belirsiz kimlikler bir tarih merakına (patrimoine) yol açmıştır. Kendi kültür ve yerel tarihi değerli görmek ve Reich’inkinden ayırma merakı oluştu, kendini devletten ayırma eğilimi bir sivil toplum’a

Stanislas/Institut d’histoire d’Alsace, 2010.

¹⁹⁴ “La création du Musée Alsacien, une acte de rébellion?”, Bolot, *age.*, içinde, s.105-111.

¹⁹⁵ 1930’larda Colmarlı özerklik yanlıları (otonomistler) 1870’e kadar Alsace tarihini araştırdı ve “*Ne Alman, ne Fransız, Alsaslı ve her şeyden önce Katolik*” dediler. Akt.A.Wahl-J.C.Richez, *L’Alsace entre France et Allemagne, 1850-1950*, Hachette, 1994, s.280,

ve fakat aynı zamanda muhafazakâr düşünce ve siyasete de işaret etmektedir. 1850-1950 arasında ulusal tarihler devletler için önem taşıdı. Frankfurt'ta bir Alsace-Lorraine Enstitüsü kuruldu. Fransa'da yaşayanlar ise Alsace-Lorraine tarihini Alman olmayan özellikler açısından inceledi. Bu çalışmalarda Kelt köken, germanik olanın yerini aldı. Bunlardan Jean-Jacques Waltz (Hansi) Alsace Tarihi (*Histoire d'Alsace*) kitabında "barbar Alman" imajı oluşturdu. 1919'da Christian Pfister Fransız kültür mirasını araştırdı. *L'Histoire l'Alsace en vingt leçons* (Yirmi derste Alsace tarihi) kitabının önsözünde Kelt mirasına dikkat çeker, Galya, Roma İmparatorluğu, Frank Krallığı ama aynı zamanda sözde Alman İmparatorluğu'nun parçasıydı diye yazar. Şairler, sanatçılar Fransa'dan, Fransız kültüründen esinlenmişlerdir 17 ve 18. Yüzyıllarda Fransa bölgenin ekonomik kalkınmasına katkıda bulunur. Alsace devrimin eşitlik ve adalet ilkelerinden, merkezin bonkörlüğünden yararlanır. Bu bölgenin soyluları gösteriş ve yaşam biçimi açısından merkeze öykünür, ona bağlı olmak ister; daha sonra halk tabakaları eşitlik, özgürlük, kardeşlik ilkelerinden etkilenir. 1898-1908 arası yerel kültür çalışmaları artar, bu işte Almanlar başı çeker. 1855'ten sonra yapılmış anıtları koruma derneği kurulur. Club Vosgien 1885'te ülkenin Almanlaştırılmasını araştıran bir tarih grubu kurar. Bu grubun 1914'te 2638 üyesi bulunmaktadır. Wissenbourg'da 1913'te bir müze açılır, yıllık çıkartılır. Saverne, Haugenau gibi kuzey şehirlerinde de bu tür gruplar, federasyonlar oluşturulur. Bu dönemde yerliler ile göçle gelmiş olanlar arasında gerilim yaşanmıştır. Aynı dönemde Strasbourg Üniversitesi'nin tarih bölümü açılır. Protestan bir profesör olan Fritz Kiener direktör olur. Oysaki yerel tarih grupları hep Katoliktir. Katolikler ortaçağ, Protestanlar Reform çağı ile ilgilidir. 1919'da Fransa'ya dönüşle tüm tarih grupları ortadan kalkmış, ama eski çalışmalar Haugenau'da tarih topluluğu daha sonra 1922'de Strasbourg'da "Amis de Cathedrale" topluluğunun kurulmasıyla devam etmiştir. 1914'ten önce kurulanlar özerklik, 1930'dan sonra özerklik fikrinin değer kaybetmesiyle birlikte onlar da güç kaybetmiş ve yerel kültür alanına çekilmiştir. Nazilerin işgali ile tüm tarih grupları dağıtıldı. Bu tarih grupları toplumun önde gelen seçkinlerinin kurduğu ve yürüttüğü çalışmalardı. İçlerinde ekonomik, sosyal,

siyasi ve dini otoriteler, güçlü yerel insanlar yer alırdı. Bunlar kendi toplumsal kategorilerinin tarihiyle ilgilendiler.¹⁹⁶ Kısacası bir orta Avrupa ülkesi olarak Alsace-Lorraine'de yaygın ve etkili bir tarih araştırması geleneği, merakı ve hem Hristiyan mezhepler ve hem de Yahudiler açısından tarih araştırmaları son derece güncel kalmıştır. Günümüzde Fransız üniversiteleri arasında teoloji bölümleri bulunan tek üniversite Strasbourg Üniversitesi'dir.¹⁹⁷

Anmalar, sosyal hafıza ve ulusal kimlik

Anmalar sosyal hafıza ve ulusal kimlik, bilinç oluşturma amacıyla kullanılır. Kolektif hafıza söylemi ve anma pratikleri bir toplumun geçmişini temsil eder. 1871 ile 1914 arası dönemde Fransa siyasetinde, Fransa'nın hemen tüm bölgelerinde Alsace-Lorraine meselesi bir ulusal dava olarak görülmüş ve hep gündemde kalmıştır. Birçok şehirde ana cadde ve bulvarlara Strasbourg ya da Alsace-Lorraine ismi verilmiş, bu bölgeyi temsil eden birçok heykel dikilmiştir. Paris'te, Place de la Concorde'da, 1830'da dikilen Strasbourg heykeli 1871'den itibaren bölgenin kaybına tutulan yası temsil eden siyah bir tülle örtülmüştür. Büyük Savaş'ın ardından bölge yeniden kazanılıp Fransız toprağı olunca büyük sevinç gösterileri düzenlenmiştir. Fransız sağ siyaseti savaşın diğer gündemlerini geri itecek kadar bu gündeme bağlanmış, savaşın, savaşa katılmanın meşrulaştırılma argümanlarının başında Alsace-Lorraine meselesi gelmiştir. Büyük askeri, ekonomik ve insani kayıplara karşın en büyük kazanç bölgenin "anavatana geri dönüşü"

¹⁹⁶ Wahl-Richez, *age.*, s.283.

¹⁹⁷ Strasbourg Üniversitesi'nin tarihi, kültür savaşlarının rafine bir örneğini oluşturur. 1566'da bir akademi olarak kurulur, 1771'de en ünlü ziyaretçisi Goethe olur. 1808-1871 arasında Fransa'ya, merkeze bağlı olarak öğretim faaliyetini sürdürür. 1871'den sonra kent Alman yönetimine geçince, 1877'de ismi Kaiser-Willhelms-Universität olarak değiştirilmiş, tüm akademik kadrolar ve bölüm düzenlemeleri buna göre yapılmıştır. Fakültelerden birisi Protestan teolojisidir. Hem araştırma ve hem de öğretimin yapıldığı bir şekilde örgütlenmiştir. Geniş bahçesine botanik bahçesi ve gözlemevi kurulmuştur. François Igersheim, "La création de l'Université de Strasbourg", *Les saisons D'alsace*, No: 45, DNA, Septembre 2010, s.86-89. Üniversite 1919'da Fransız yönetimine geçer, onlar da Strasbourg'da yerel bir Sorbonne yaratmaya çalışırlar. Georges Bischoff-Richard Kleinschmager, *L'Université de Strasbourg*, Strasbourg, La Nuée Bleue, 2010.

olarak görülmüştür.¹⁹⁸ Bu nedenle Alsace-Lorraine bölgesinde de Büyük Savaşa ve bölgenin 'Fransız'lığını ve 'geri dönüşünü' hatırlatan birçok mezarlık, heykel, anıt ve hafıza mekânı mevcuttur.

Fransa'da siyasetin kendine özgü ve dönemsel özelliklerinin yanı sıra Alsace-Lorraine bölgesinin sahip olduğu başka tarihsel belirlenimler ve Fransa genelinden farklılıklardan söz etmek gerekir. Alsace-Lorraine tarihsel ve kültürel açıdan Fransa'nın diğer yerlerine benzemeyen bir orta Avrupa bölgesidir. Bir sınır coğrafyası olarak anımlar ve anıtlar açısından Fransız Devrimi ve Üçüncü Cumhuriyet döneminin klasik, standart anma biçimlerine benzemeyen bir yapıya sahiptir. 1914'ten önce Almanya'nın bir parçası olan bölge savaş sırasında siyasal, askeri ve insani/kültürel bakımdan sınır olmanın tüm etkisini yaşamış, Fransız milliyetçiliğine ait duyguların bütün bu alanlarda gözlemlendiği bir yerdir. Bunun nedenleri arasında devrim sonrası bölgede oluşan ekonomik faaliyetin Alsace'ın işine yaraması görülebilir. Strasbourg Ren nehri kıyısında nehir trafiğini denetleyen ve burada gelişen ticaretin merkezi olan, zenginleşen bir büyük ortaçağ kentiydi, böylece Fransa zamanında zenginleşti. Napolyon zamanından başlayarak Fransız ordusunda yüksek rütbeler kazanan Alsaslılar, Alsace yurtseverliğini artırdı. Fransa'da 1910'larda Alsace-Lorraine'in hep Alman toprağı olarak kalıp kalmayacağı sorusu yaygınlaşmış, okullarda, resmi törenlerde bu anı ve rövanş duygusu öne çıkmıştır. Bu nedenle 1914'te, savaşın hemen ilk günlerinde Fransız birliklerinin Alsace-Lorraine bölgesinde Almanlara ait toprağa, köy ve kentlere girmesi yurtsever gösterilere neden olmuş, Paris'te Concorde meydanında Strasbourg heykeli altında kutlama yapılmıştır. 1915 yılında Alsace-Lorraine için Paris'te büyük gösteriler

¹⁹⁸ Hansi (Jean-Jacques Waltz) (1873-1951) gibi ünlü grafik sanatçıları, çizerler Alsace-Lorraine'i yurdundan koparılmış, ihanete uğramış, vücuduna ve kimliğine tecavüz edilmiş ve umut içinde geri döneceği, kurtarılacağı günleri hayal eden bir kadın, bir genç kız olarak temsil etmiştir. L'Oncle Hansi, *Mon Village*, Strasbourg: La Nuée Bleue, DNA, 2013. Georges Bischoff, "'Mon Village' A L'Heure des Tranchées: Oncle Hansi, La Grande Guerre et les Petits Enfants", Jean-Noël Grandhomme (Der.), *Boches ou Tricolores: Les Alsaciens-Lorrains dans la Grande Guerre* içinde, Strasbourg, La Nuée Bleue, DNA, 2008, s.181-195. Michel Loetscher - Yannick Scheibling, Hansi: *Une Vie pour l'Alsace*, Strasbourg: La Nuée Bleue, DNA, 2013.

düzenlenmiş, üç renkli geçit törenleri, ulusal karakteri vurgulayan milliyetçi konuşmalar eşliğinde 14 Temmuz'da açıkça yurtsever ve anma değeri olan bir bayram ilan edilerek Marseillaise söylenmiştir. Törenlerde halkı kiliselere davet eden, sivil ve dini anmayı birleştiren özellikler artmıştır.¹⁹⁹

Alsace-Lorraine bölgesi 1871'den itibaren Alman toprağı olarak kabul edilmiş, zaman içinde Alman İmparatorluğu bu bölgeye yönelik kimi yasal düzenlemeler yaparak siyasal yapısına dahil etmiştir. 1911'de yapılan Anayasa ile Alman İmparatorluğu çatısı altında, Landtag isimli, iki kabineli bir meclisi, seçimleri olan demokratik bir yapı oluşturulmuştur. Landtag kilise, üniversite çevrelerinden seçkinlerin atandığı 41 üyeli yüksek meclis ile 60 üyeli seçimle gelmiş bir temsilciler meclisinden oluşmaktadır. Bölgenin siyasi yapısı savaşa yaklaştıkça dengesini yitirmiş, Savaşın hemen arifesinde, 1913 yılında Saverne olayı ile karşılıklı güven iyice sarılmıştır. Bu olay Kasım ayında çok genç ve soylu bir Prusya subayı von Forsner Saverne'deki görevi sırasında Alsaslıları aşağılayan bir dil ve üslup kullanmış, bu da yerli halk arasında isyana yol açmıştır. Onları aşağılayıcı bir şekilde Wackes (serseri, haydut) olarak nitelemiştir. Bu olay halk arasında geniş yankı bulmuş, Alman karışıklığını güçlendirmiş, daha sonra Alman parlamentosunda da bir istisna mıydı, yoksa genel durumu yansıtıyordu diye çok tartışılmış ve muhalefet tarafından sert bir biçimde eleştirilmiştir. Aslında savaşın çok öncesinden konuşulmakta olan "diktatörlük paragrafı"ndan da söz etmek gerekir. 30 Aralık 1871'de Almanlar bölgeyi devraldıklarında Alsace-Lorraine yönetimi, siyasi yapıyı tarif eden metinde, metnin 10.maddesini oluşturan bir paragraf yer alır: "Kamu güvenliği tehlike altına girdiği zaman, Yüksek Yönetim Başkanı derhal her tür gerekli önlemi almaya yetkilidir." Bölgede Alman yönetiminin hakim olduğu kırk yıl boyunca bu paragrafın verdiği yetkiye dayanarak zaman zaman göçe zorlama, sınırı geçenleri vurma gibi önlemler alınmıştır. 1870 sonrasında

¹⁹⁹ 1910'larda Protestan nüfusun görece en yüksek olduğu bölgelerden biri olan (yüzde 21'in biraz üzerinde) Alsace-Lorraine bölgesi düşünüldüğünde Fransız milliyetçiliği Katolisizmi, bölgenin Katolik nüfusunu dikkate almış, bu öğeyi öne çıkartmıştır. Remi Dalisson, *Les Guerres et la Mémoire*, Paris: CNRS Edition, 2013, s.86.

Hansi gibi Fransız milliyetçileri “işgal” olarak adlandırmış, ancak halk arasında her zaman böyle bir gerilim hissedilmemiştir. Büyük Savaş sırasında geçen dört yılda uygulanan baskıcı, askeri politikalar bölge halkının Almanlara karşı hislerini değiştirmiştir.

Yüzüncü yıl anmaları için yapılan çalışmalara dair bir parantez açmak gerekirse, en rafine örneğini Grandhomme’un çalışmalarında bulabileceğimiz tez, Alsas Lorraine’in 1918 sonrasında Fransız ordusu tarafından ele geçirilmesinin, üzerinde fazla konuşulmayan bir konu olduğudur. Bölgenin Fransa’ya dönmeyi, Fransız olmayı istemesi konusu, 1871 Frankfurt Antlaşması’nın diktatörlük maddesinin etkin olarak uygulandığı dönemde daha fazla gündeme gelmiştir. Alman yönetimini ve Almanlara sempati duyanları istememe durumu güç kazanmıştır. Savaşın bitmesine yakın bir dönemde bölgedeki Alman nüfusun çoğu Almanya’ya göç etmiştir. 17 Aralık 1918’de 2000 kişi 30 kiloluk bagaj ve sınırlı sayıda para çıkarma hakkıyla Almanya’ya geçmiştir. 14 Aralık 1918’de bu bölgedeki kimlikler dört kategoriye ayrılmış, A kategorisine Fransız bayrağının üç rengi basılmış, B kategorisi anne veya babası Alman kökenli olanlara, C kategorisi yabancılar ve Avusturyalılara ve D kategorisi de Alsace’da doğan Almanlara verilmiştir. Kurulan komisyon kişilerin hangi kategoriye girdiğine, bölgede kalıp kalamayacağına karar vermiştir. Arada geçen zaman içinde Fransa’nın bütünü, orada oluşan siyasal kültür ile Alsace-Lorraine bölgesi arasında büyük farklılıklar ortaya çıktığı bilinmektedir. Örneğin laiklik konusu bunlar arasında önemli bir yer tutar. Fransa laik bir ülkedir. Alsace-Lorraine bölgesinde ise bu yasalar geçerli değildir. Diğer yandan Fransızlar da kazandıkları, yeniden ele geçirdikleri ya da anavatanına döndürdükleri kayıp eyaleti bekledikleri, hayal ettikleri gibi bulmamışlardır. Burası hayali kurulan, Fransız milliyetçi söyleminde resmedilen, temsil edilen, Hansi’nin çizimlerinde görüldüğü gibi Fransa’ya dönme özlemi içinde yanıp tutuşan bir yer değildir. Bu bölge uzun ve modern dönemin önemli bir kısmını Alman egemenliği altında geçirmiş, Alman okullarında okumuş, Alman kültürüyle beslenmiş, Alman sanayii ile zenginleşmiş, Alman modernizmi ve art nouveau akımlarıyla tanışmış, kent planlaması yapmış, sosyal konutlar üretmiş bir yerdir. Almanlar kırsal kesimdeki bağıcılığın

modernize edilmesi ve üretimin artırılması, köylerde yerel sanayiler kurulması konusunda öncülük ettiklerini ileri sürmektedirler ve toplumsal hafıza, deneyimler de bunu destekler yöndedir. Kısacası Alsace-Lorraine Moselle bölgesi, kentleri ve kırsal kesimi 1871-1914 arasında Avrupa'da zenginliğin, sanayi gelişmenin ve modernleşmenin hızlı seyrettiği bir dönemi Alman yönetimi altında ve bundan yararlanarak geçirmiştir. Dolayısıyla bu aşamada Fransa'ya dönme hevesinden çok zorluklar öne çıkmıştır. Alsace-Lorraine bölgesi için bu durum "euphorie ou malaise" (coşku ya da rahatsızlık) olarak adlandırılmaktadır.²⁰⁰

Fransızlar 1918'de savaşı kazanmış olarak bölgeye ve Strasbourg'da, diğer kentlere girdikten sonra 1919'da yeni düzenlemeler yapma göreviyle karşı karşıya kaldıklarında çeşitli sorunlarla karşılaşmışlar ve bir "kültür savaşı" vermek zorunda kalmışlardır. Kültür savaşı açısından bir örnek vermek gerekirse, 1919 yılında, bölgeye dair uluslararası düzenlemeler için toplanan konferansın akşamında yapılacak törenlere bölgenin genç kız ve kadınları geleneksel kıyafetleri ile davet edilmiştir. Buna dair kente Fransızca ve Alsasça yazılı afişler asılmış, törene bu kıyafetlerle katılmaları ve bir geçit yapmaları istenmiştir.²⁰¹ Kadınların başlarına taktığı geniş siyah kurdeleden (coiffe) oluşan süs ve geleneksel giysiler Fransız milliyetçiliği açısından, Hansi'nin çizimlerinde bölgenin Fransa'ya duyduğu özlemi canlandıran önemli bir unsurdur.

Kültür savaşında "nostalgie des Provinces perdues" önemli bir yer tutmaktadır. Buna göre söylem oluşturulurken basit Fransız askeri, eri Poilu esas olarak çok değiştirilmemiş, ancak milliyetçi ideoloji bunu şovenleştirmiş, militarize etmiştir. Vosges çatışmalarının büyük unutulmuşu Alman askeridir. Hartmannswillerkopf'da,

²⁰⁰ Catherine Lechner, *Alsace-Lorraine: Histoires d'une tragédie oubliée*, Séguil, 2004. İki savaş arası dönemde bölgeliğin ve özerklik yanlısı siyasetin güç kazandığı bir dönemde hareketin bir kanadı Alman nasyonal sosyalist görüşlerle yakınlaşmıştır. Petitdemange, "La mémoire de la guerre...", *age.*, s.42.

²⁰¹ Mémorial de L'Alsace Moselle (Alsace Moselle Müzesi), 164 No'lu fotoğraf. Davet komitesi adına Fritz Kieffer imzalı afişte şöyle yazar: "*Appel aux jeunes dames et aux jeunes filles de Strasbourg*", (Strasbourg'un genç kadınlarına ve genç kızlarına çağrı), 22 Mart 1919, Saat: 19.00. <http://www.memorial-alsace-moselle.com/f/index2.html>, ulaşım tarihi: 24.04.2017.

Linge'de onların deneyimi, bakış açısı, motivasyonu açığa çıkarılmamıştır. 1920'lerden itibaren bu hikâyenin Fransız (bleu-blanc-rouge) versiyonu anlatılmıştır.²⁰²

Diğer yandan savaş öncesi 1913 yılı Mayıs ayında Bern'de ve 1914 yılı Mayıs ayında Basel'de Alman ve Fransız sosyalist, radikal, cumhuriyetçi milletvekilleri toplanmış, savaş karşıtı, pasifist görüşler dile getirilmiştir. Alsace-Lorraine sorunu konuşulmuş, bu konuda somut öneriler bulunmamakla birlikte Fransız-Alman yakınlaşması önerilmiştir. Bir başka önemli nokta sosyalist ya da sol partilerin tartışması "yurtseverlik" ile "pasifizm" arasında kalmış, bu tartışmada Alsace-Lorraine meselesi özel bir yer tutmamıştır. Bölgede yaşayan Fransızlar "rövanşist" değildir.²⁰³

Sivillerden söz etmek gerekirse, savaşın hemen öncesinde ve başlangıç sürecinde oluşan askeri yönetim birçok aileyi çeşitli nedenlerle yaşadıkları yerden uzaklaştırılmış, farklı yerlerde, çoğu kez Ren nehrinin doğu yakasında ikamete zorlanmıştır. Alman yönetimi, Alman karşıtlığı ve Fransız yanlısı olmakla suçladığı bölgenin önde gelen dini, siyasi seçkinlerini ve işadamlarını önlem olarak toplama kamplarında tutmuştur. 1915 yılında sınır köylerinin birçoğu boşaltılmıştır. 1916 yılı sonunda 40-50 bin civarında Alsaslının Almanya'da ikamete zorlandığı bilinmektedir. Aslında sınır köylerinden ve kasabalarından bazı kişiler de güvenlik gerekçesiyle sınırı geçerek Fransa'ya göç etmiştir. Bunlar arasında Fransız yanlısı olduğu bilinenlerle güvenlik gerekçesiyle savaş boyunca ayrık, gözlem altında tutulanlar vardır. Bir sınır bölgesi ve iki taraf açısından da gerilimli bir yer olması nedeniyle sıradan insanlar kadar sanatçılar ve seçkinler de zor günler geçirmiştir. Fransız yanlısı olarak bilinen çizer Hansi, Leipzig mahkemesinde ihanet gerekçesiyle suçlanmış ve Paris'e kaçmıştır. Bölgenin zenginleri, burjuvazisi genel olarak bu çekişmede taraf olmak istememiş, yine bir sınır ülkesi olan İsviçre'ye kaçmışlardır. Diğer yandan 250 bin Alsaslı Alman üniforması giymek zorunda kalmış, ama onlar da Almanya'daki Alsas karşıtı görüşlerden olumsuz

²⁰² Jean-Noël Grandhomme, "Önsöz", *Le Lingekopf: De 1915 à nos jours* içinde, Hensel Florian, Jérôme De Bentzinger Editeur, 2013

²⁰³ Jean Jacques Becker, "L'opinion publique Française et L'Alsace en 1914", *Revue d'Alsace*, no.109, 1983, s.125-138.

etkilenmişler, Fransız yanlısı ve güvenilmez bulunmuşlar, Vosges dağlarındaki ilk kanlı çarpışmalar başladığında doğu cephesine, Rusya'ya gönderilmişlerdir.²⁰⁴ Kimi Alsaslılar sınırın iki tarafında farklı üniforma giymişlerdir. Kayser ordusunda Alman üniforması giymiş Alsaslılar olduğu gibi bu orduda örneğin Filistin'de savaşmış olanlar da vardır. Büyük Savaş boyunca 380 bin Alsace-Lorraine Moselle'li Alman ordusunda askere alınmış, 50 binden fazlası vurulmuştur (yüzde 13). 150 bini yaralı (yüzde 40) düşmüş, 29 bin asker esir alınmıştır. Bu askerlerin küçük bir bölümü Fransız, asıl büyük bölümü ise Rus cephesinde savaşmıştır. Savaşın sürdüğü dört yıl içinde Alman askeri mahkemesi 3385 Alsaslı ve 1435 Moselli suçu bulmuştur. 43 Alsaslı ve 17 Moselli Alman karşıtı davranışları nedeniyle vurularak idam edilmiştir.²⁰⁵ Bu durumu önceden öngörenler, toplamda 18 bine yakın kişi Reich ordusuna hizmet etmeyi reddederek 1913 yılından başlayarak İsviçre üzerinden ya da doğrudan Fransa'ya geçmiştir.²⁰⁶

İki savaş arası dönemde Alsace bölgesinde doğan Almanlar savaş sonrası dönüştü iki tarafta da iyi karşılanmamıştır. Versailles Antlaşması ile Fransa'ya verilen bölgede kalanlardan galip tarafta olanlar ödüllendirilmiş, Kayser üniforması içinde dört yıl karşı karşıya siperlerde savaşmış Almanlar ise unutulmuş, sözü edilmemiştir. Savaş sonrası dönemde saf Fransız olanların ya da Fransız milliyetçilerinin anıları, düşünceleri öne çıkmıştır. 1922'de dikilen bir anıt, Gaston Brun'un mezarı örneğin onurlandırılmış, "iyi taraf"ta savaşanlar seçilmiş ve ünlü olmuştur. Hatta sadece Alsaslılar değil, Fransa'nın diğer bölgelerinden gelenler (Français de l'intérieur) ve dışarıdan gelip bölgeye yerleşenler (l'installé) itibar görmüştür.²⁰⁷

Bu bölgenin yalnızca siyasal alanda değil, kültürel ve ideolojik açılardan da mücadeleler içerdiğinden söz etmemiz gerekir. 1870-71 savaşı sonrasında Almanlar bölgede çeşitli orta büyüklükte

²⁰⁴ Philippe Wolff, *L'Alsace de 1900 à nos jours*, Le passé présent, 1979, s.74-76.

²⁰⁵ Pierre Perny, *La Guerre de 14: Civils et Militaires dans la Grande Guerre*, Societe d'Histoire et d'Archeologie du Ried-Nord, Annuaire 2012.

²⁰⁶ Michel Mathien, "Alsaciens dans l'armee française en 1914: Ils étaient des 'Français attendus'", *Les saisons D'Alsace*, No: 66, Kış 2015, s.6-11.

²⁰⁷ Grandhomme, *age.*, 2013.

kentlerde ve bölge başkenti Strasbourg'da kent düzenlemeleri yaptı ve çeşitli anıtlar dikti. Buna karşılık Fransa tarafında 1870 savaşından sonra, ama özellikle 1890'larda birçok komünde uyanan Fransız milliyetçiliğini yansıtan yeni anıtlar dikildi. 1914'e gelindiğinde anıtı olmayan çok az komün bulunuyordu, onlarda da kiliselerde bir plaket mevcuttu. Büyük Savaş sonrasında en küçüğünden en büyüğüne hafıza mekânları oluşturma alanında devlet devreye girdi.²⁰⁸ Daha kuzeyde, Lorraine'de, Metz'de ve Alsace'ın başkenti Strasbourg'da bulunan III.Friedrich ve İmparator Wilhelm heykellerinin savaş sonrasında yıkılması toplumsal hafıza alanında verilen mücadelenin sembolik önemde iki örneği olarak görülebilir. Metz'de yıkılan heykelin yerine 1922'de Joffre, Foch ve Poincaré tarafından Poilu libérateur (özgürleştirici Fransız askeri) heykeli dikilir.

Bu heykellerden I.Wilhelm'e ait olan ilki 18 Kasım 1918'de, Metz Fransız'lar tarafından alındığında, Strasbourg'da bulunan ikincisi ise yine ateşkesin hemen ardından yıkılmış, bu heykelin kafası daha sonra tarih müzesine konulmuştur.²⁰⁹ Savaş öncesi dönemde

²⁰⁸ Antoine Prost, *Les Anciens Combattants et la Société Française 1914-1939*, Presse de la Fondation Nationale des Sciences Politiques. (3 cilt), 1977, s.39.

²⁰⁹ Strasbourg'daki bu atlı heykel 11 Mayıs 1911'de, kentin Almanlar tarafından planlanan kesiminde oluşturulan en önemli meydana, bugünkü Place de la République'e dikilmiştir.

Alman ordusunun bölgede inşa ettiği savunma sistemleri, kalelere verilen isimler de savaş sonrasında değiştirilmiştir. Örneğin, Wolfisheim'da bulunan Fort Bismarck'a Fort Kléber, Fort Grossherzog von Baden'e 1918'de Maréchal Pétain ismi verilmiştir.²¹⁰

Savaşın hemen başında Alsace-Lorraine bir savaş alanına dönmüş, General Joffre komutasındaki Fransız birlikleri Ağustos 1914'te Vosges vadilerindeki köy ve kasabalara saldırmış, Mulhouse Fransız ordusu tarafından iki kez 'özgürleştirilmiş', ordu sonra geri çekilmek zorunda kalmıştır. Daha sonra Donnon dağı sırasında ve Bruche vadisinde şiddetli çarpışmalar yaşanmış, Fransız ordusu savunma hattına geri çekilmiş ve 1914 yılı sonlarından itibaren savaş sonuna kadar iki taraf tepelerde, birbirine çok yakın karşılıklı siperlerde düşük yoğunluklu ama doğal koşullar nedeniyle güçlüklerle dolu bir siper savaşına devam etmiştir. Savaş sonrasında bu alanda hayatını kaybeden 25 bin askerin anısına dağı doruklarında Donon, Hartmannswillerkopf ve Lingekopf'da savaşın vahşetini yansıtan büyük mezarlık ve anıtlar inşa edilmiştir. Bu bölgede ve birçok mezarlıkta karışık olarak gömülü bulunan Fransız ve Alman askerinin anısına saygı görülür.²¹¹ Hartmannswillerkopf ya da Fransızların deyişiyle Vieil-Armand savaşın başlangıcında ve 1915 yılında çok kişinin yaşamını kaybettiği sert çatışmalara sahne olur. Bu cephe savaşın devamında farklı aralıklarla taraflar arasında el değiştirir. Vosges dağları zirvelerinden geçen Fransız Alman sınırı, savaşın en sert çarpışmalarının burada yaşanmasına neden olmuş, savaş öncesinde Almanların inşa ettiği sağlam siper sistemi ile Fransızların aceleyle yaptıkları toprak siperleri karşılıklı siper yaşantısı hakkında birçok anı ve iz bırakmıştır. Yaklaşık 25 bin kişinin öldüğü bu bölge 2 Şubat 1921'de Büyük Savaş'ın tarihsel anıtı olarak tescil edilmiştir. 1924 ve 1929 yıllarında çeşitli anıtlar inşa edilmiş, tümü Kasım 1932'de Devlet

²¹⁰ Cédric Stoll, "L'Alsace et la Moselle: lieux de mémoire de la Première Guerre mondiale", *Revue d'Alsace*, 139, 2013, s.305-316.

²¹¹ Musée Mémorial de Linge 1980'de açılmış, 2007'de de Val de Munster kömünleri 5 km. uzunluğunda bir yürüyüş parkuru açmıştır. Burada savaşa dair açıklayıcı bir pano mevcuttur. Bkz. <http://www.linge1915.com/>, ayrıca bkz. <http://www.cheminsdememoire.gouv.fr/fr/le-hartmannswillerkopf-vieil-armand>. Ulaşım tarihi: 07.01.2017.

Başkanı Lebrun tarafından açılmıştır. 45 km uzunluğunda siperler ve dağ yolları, kimi sınır taşları, Fransız ve Almanların inşa ettiği bazı yapılar korunmaktadır. Özellikle bu cephede savaşmış 152. Piyade Alayı'na ait anıtlar yıl boyunca yürüyüşçüler tarafından ziyaret edilmektedir. Savaşın özellikle ilk iki yılında Vosges dağ sırasının doruklarında, Grande Ballon'da görev yapan avcı birliklerini anmak üzere Club Vosgien'in girişimiyle Eylül 1927'de dikilen bir anıt İkinci Dünya Savaşında Alman ordusu tarafından yıkılmıştır.²¹²

Linge ya da Almanların adlandırmasıyla Lingekopf Vosges dağlarında, 1000 m'nin üstünde, Crete des Trois-Epis 20 Temmuz-22 Ağustos 1915 arasında şiddetli çatışmaların yaşandığı bir tepedir. Bu çatışmalar Vosges dağlarının tepelerine hakim olmak amacı taşır. Almanlar burada önceden taş işçiliği ile inşa edilmiş siperlerden oluşan bir siper ağı oluşturmuş, dikenli tel, mitralyöz yuvaları yerleştirmiştir. Fransızların siperleri ise aceleyle toprağa kazılmış, odunlarla güçlendirilmiş, dayanıksızdır. Kilometrelerce tüneller ve telefon ağları döşenmiştir. Karşı saldırılar sonucu tepe birkaç kez el değiştirir. Daha sonra bu cephe 1916-18 arası karşılıklı siperler içinde sakin bir hal almıştır. Bu yerler savaş sırasında bütünüyle değişmiş, sessiz, sakin bir yer iken patlayan çok sayıda obüs nedeniyle adeta yeni bir peyzaj oluşmuştur. Bu sadece ormanda ortaya çıkan fiziksel bir yıkım değil, daha savaşın ilk haftasında gerçekleşen kıyım sonucu yaşamını kaybeden çok sayıda asker ile hafızalara kazınmıştır. Kısa bir süre içinde 10 bin Fransız ve 7 bin Alman asker yaşamını yitirmiştir. Savaştan sonra geride kalanlar temizlenmiş, savaşa dair bazı kalıntılar korunmuştur. Bu bölge bir

²¹² Francis Péroz, *L'Alsace-Lorraine et le Territoire de Belfort dans la Grande Guerre*, Editions Sutton, 2015, s.98. Club Vosgien 31 Ekim 1872'de Saverne'de Almanlar tarafından Vogesenclub ismiyle kurulmuş, Vosges dağlarında yürüyüş turizmini yaygınlaştırmayı hedeflemiştir. Bu tür yürüyüş gruplarının çeşitli ülkelerde milliyetçi hareketin gelişimi içinde önemli bir yeri bulunmaktadır. Yürüyerek vatan toprağını arşınlamak, vatan sevgisi ve üzerinde yaşadığın, gezip dolaştığın yerin yurdun olması, oraları yürüyerek memleket toprağı haline getirme gibi ideolojik hareket noktaları bulunmaktadır. İsveç ve Almanya gibi kuzey ülkelerinde 19.yüzyılda başlayan, yürüyüş ve bisiklet rotalarını ucuz konaklama tesisleri ile birbirine bağlayan bir ağ oluşturan bu sistem romantik milliyetçiliğe dayanmaktadır (İsveç'te bugün gençlik hostellerine dönüşmüş olan Vandrarhem sistemi bu şekilde işlemektedir.).

tarihsel miras olarak kabul edilmiş, tarihi anıt olarak kayda geçmiştir.²¹³ Bu cephede savaş o kadar dar bir alanda, yakın siperler arasında geçmiştir ki, cesetlerin ayrılması bile mümkün olmamıştır. İki savaş arası dönemde değerli kayıplarını aramak ve bu savaşın geçtiği yerleri görmek için çok sayıda aile hacca gider gibi Linge'ye gelmişlerdir (pèlerinage). Wettstein mezarlığı anıtlştırılmış, bu savaş sırasında ormana dikilen tahta bir haçın devamı, savaştan sonra unutilan Avcı birliklerinin mezarlıkları yenilenmiştir. Şimdi Ağustos ayının ikinci Pazar günü, Fête de Linge sırasında ziyaret edilmektedir. Bu Antoine Prost'un deyişiiyle bir "yurtsever cenaze bayramı"dır.²¹⁴

Daha sonra unutilmuş, 1968'de bir hatırlama operasyonu (operation souvenir) gerçekleştirildi ve "L'Association du Mémorial du Linge" kuruldu. Müze ve anıt inşa edildi. Bu inşaatlar ve anma faaliyetleri için Colmar Ticaret Odası, Devlet Kültür İşleri Sekreterliği, Ancien Combattants (veteran örgütleri) parayı sağlamaktadır. Alsace-Lorraine bölgesinde ve diğer cephelerde büyük anma ve diğer etkinlikleri, çoğunlukla Avrupa Birliği kapsamında çalışma yürüten "l'association rencontres europeennes de l'Histoire mondiale journees Memoire du Front 1914-1918" düzenliyor. Bölgenin yılda 200 bin ziyaretçisi oluyor. Bu rakamlar Verdun'ü ziyaret edenlerden fazladır. Geçen zaman, doğa ve ziyaretçiler ve doğa olayları bir açık hava müzesi niteliği taşıyan bu yerlere zarar vermekte, bitkiler büyümekte, siperleri ve diğer kalıntıları örtmektedir.²¹⁵

Savaş sırasında yaşamını kaybeden birçok asker cephede, öldükleri yerde toprağa verilmişler, bir kısmı hastane ya da cephe gerisindeki garnizonların bahçesine gömülmüşlerdir. Savaş devam ederken bölgenin büyük kentleri Alman bölgesi içinde kalmış olduğu için, buralarda, kent içindeki mezarlıklarda daha çok savaşta ölen Almanlar defnedilmiştir. Savaş sonrasında ulusal mezarlıklar inşa edilmiş, buralarda Fransız, Alman ve diğer ülkelerden askerler toprağa verilmiştir. Strasbourg'da bulunan Cronenbourg ulusal mezarlığında 1914-1918 savaşında yaşamını yitirmiş 388 Fransız, 1834 Alman, 15

²¹³ Hensel Florian, *Le Lingekopf: De 1915 à nos jours*, önsöz: Jean-Noël Grandhomme, Jérôme De Bentzinger Editeur, 2013, s.7.

²¹⁴ "Fête de funéraires patriotiques", Akt.Hensel, *age.*, s.175.

²¹⁵ <http://www.cheminsdememoire.gouv.fr/>. Ulaşım tarihi: 23.04.2017.

Britanya, 149 Rus ve 5 Sırp askeri gömülüdür. Burası 1872'de Alman ordusunun ihtiyaçları için, garnizon mezarlığı olarak inşa edilmiş, daha sonraki yıllarda yeni düzenlemeler yapılmıştır.²¹⁶

Cronenbourg mezarlığı'nda Almanlara ait mezar taşları

Alsace-Lorraine-Moselle bölgesinde köylerde, kasabalarda ve kentlerde savaş anısına birçok anıt inşa edilmiş, bölge halkından yaşamını yitirenler için daha çok köy kiliselerinin bahçesinde yer alan mezarlıklarda düzenlemeler ve anmalar yapılmıştır. Savaş süresi uzadıkça ve yaşamını kaybedenler arttıkça ölenlerin aileleri, 1917'den sonra ise siyasi, idarî, askeri kurumlar öne çıkmıştır. Savaşın sonlarından başlayarak önce ormanlık alanlarda ve savaş alanlarında bilinen mezar yerlerine tahta haçlar yerleştirilmiş, sembolik mezarlar yapılmış, savaşın son bulmasını izleyen beş yıl içinde ise Fransa genelinde 36 bin anıt dikilmiştir.²¹⁷

Savaşın başından itibaren kutlamalar ulusal topluluğun sürekliliğini vurgulayan ritüellere dönüşmüştür. Fransız devleti ve

²¹⁶ Stoll, *age.*, s.311-313.

²¹⁷ Okul, işletme, üniversiteler, idari yerler (posta ve gar gibi), kilise, metro istasyonu gibi yerlere konulan plakalar da dahil edilirse bu rakam daha da büyür. Dalisson, *age.*, s.110.

Riquewihr köyü anıtı

hükümetleri savaşın hemen sonrasında Alsace-Lorraine bölgesinin Fransa'ya yeniden dahil olmasının yarattığı zorluklar ve gerilimlerle başa çıkmak amacıyla bazı ödünler vermek zorunda kaldı. Örneğin, savaşta yakınlarını kaybeden ailelerin ölümlerini gömülü oldukları yerlerden çıkartıp köy mezarlığına defnetmesi talebine göz yumdu. Bunun önüne geçebilmek amacıyla ailelerin savaş alanlarına ücretsiz yolculuk etmesi türünden önlemler alınmış ancak bu talebin karşısında durulamamıştır. Aynı zamanda bölgenin anavatanına yeniden dahil edilmesi adına siyasal ve kültürel hassasiyetlerden vazgeçilmiş, burada Fransa'nın genelinde geçerli olan laiklik yasaları uygulanmamıştır. Günümüzde hâlâ bu yasalar Alsace-Lorraine bölgesi için geçerli değildir.²¹⁸

²¹⁸ Fransa'da 9 Aralık 1905'de kabul edilen yasaya göre din ve devlet işleri birbirinden ayrılmaktadır. Zaman içinde eklenen değişikliklerle birlikte bu yasa metni için bkz. "Loi du 9 décembre 1905 concernant la séparation des Eglises et de l'Etat". <https://www.legifrance.gouv.fr/affichTexte.do?cidTexte=JORFTEXT000000508749>. Ulaşım Tarihi: 08.01.2017. Laiklik yasalarındaki bölgesel farklılık için bkz. "Les exceptions au droit de cultes issu de la loi de 1905" <http://www.vie-publique.fr/politiques-publiques/etat-cultes-laicite/droit-local-cultes/> (24.05.2015). Ulaşım tarihi: 07.01.2017.

Büyük Savaş'ı Alsace-Lorraine'de nasıl hatırlıyoruz?

Alsace-Lorraine bölgesinde 1870'den başlayarak iki büyük savaş dönemi ve sonrası anımlarda hep duygusal gerilimler yaşanmıştır. Bu bölgenin savaşta Fransa'dan Almanya'ya geçmesi, arada yaşanan göç hareketleri Fransa'da büyük bir siyasi travma yaratmıştır. 1914-18 savaşında ve ikinci savaşta her iki tarafta da asker olarak savaşmış Alsaslılar için savaşa dair hafıza ve anma sorunlu bir konu olmuştur. O nedenle anıtlar hep daha küçük boyutlarda, köy mezarlıklarında ya da yalnızca kilise duvarına asılmış bir plaka şeklinde tasarlanmıştır. 1918'den sonra Fransız ve Alman askeri mezarlıkları ayrılmış, yazıtlarda Fransa'nın genelinde olduğu gibi "Fransa için öldüler" ibaresi yerine köyün ya da o yerelliğin savaşta yaşamını kaybeden çocuklarının anısına "Ölülerimize" ya da "Çocuklarımıza" yazılı plakalara yer verilmiştir.

Neuf-Brisach anıtı, anıtın arka yüzünde ve yanında 1914-18 ve 1939-45 savaşlarında yaşamlarını yitiren kişilerin isimleri yazılıdır. Mezarları sivil mezarlığın içinde bir köşede bulunmaktadır.

Alsaslılar anıtlarını dini alanlara, yapılara yakın yerlere diktiler. Bazen kilise içine, şapellere koydular. Bu bölge Fransa'nın en yoğun Protestan ve Musevi nüfusuna sahip olmasına karşın

Katolik inancı anıtlara ve mezarlık düzenlemelerine rengini çaldı. 1930'lardan sonra, yeni bir savaşın yaklaşması ihtimali yükseldikçe savaş anısı konusunda toplumsal uzlaşa ortadan kalktı. İkinci Dünya Savaşı'nda ise Nazi ordusu Fransa'daki anıtların çoğunu yıktı ya da zarar verdi.²¹⁹

²¹⁹ Bu bölge 1870-71 savaşından sonra Almanya'da kalmış, sonra savaştan sonra

Alsace-Lorraine bölgesinin Fransa'nın genelinden farklı özelliklerinden söz etmiştik. Napolyon ordusunda yer alan Alsaslı bir general olan Kléber'in heykeli²²⁰ Almanlar zamanında bile kentin en büyük meydanında, yalnızca yeri değiştirilerek tutulmuş, Fransızlar da Alsace özelliklerine saygı göstererek, Strasbourg Üniversitesi önünde bulunan Goethe heykelini korumuşlardır. Bir diğer farklılık sokak adlarında görülür: sokak adları üzerine yapılan bir araştırmaya göre cadde, meydan ve sokaklara daha çok askerler ve Alsace ile ilgili kişilerin adları verilmiştir. Fransa'nın diğer bölgelerinde bulunan Danton, Robespierre gibi Fransız Devrimi önderlerinin isimleri, Zola, France, Barbusse gibi isimler yer almaktadır.²²¹ Diğer yandan Büyük Savaş ve direniş hareketinde yer alan işçiler, bu savaşlarda Fransız ordusunda çarpışan Yahudiler

Fransa'ya geçmiş, İkinci Dünya Savaşı'nda yine iki kez taraf değiştirmiştir. Bu durum bölgenin nüfus yapısını, ayrıca ulusal bağlanma durumunu tartışmalı hale sokmuştur. Siyasal alanda vücut bulan Alsace milliyetçiliğinin, özerklik düşüncesinin (otonomizm) nedenleri arasında bu durum sayılmaktadır. Alsace-Lorraine bölgesindeki yazıtlarda kimlik konusundaki tartışmalı durumdan ötürü "*Mort pour la France*" yerine "*A nos enfants*" ya da "*A nos morts*", "*Nos victimes de guerre*" yazıları görülür. Anıtlarda kadın figürleri, Meryem, Jeanne d'Arc ve bazı dini figürler çoğunluktadır. Asker ya da Fransız/Alman üniformalı figürler yer almaz. A.Wahl - J.C.Richer, *age.*, s. 293.

²²⁰ Strasbourg'da kent merkezinde yer alan Place Kléber kent belleği açısından önemli, sembolik bir hafıza mekânı oluşturmaktadır. Fransız devrimi ordusunun generallerinden biri olan Kléber bu bölgede unutulmayan bir figürdür. Bu heykel meydana 18 Haziran 1840'da dikilmiştir. Place Kléber Strasbourg Katedrali ile birlikte en önemli, geleneksel toplanmaların, gösterilerin yapıldığı yerdir. Kléber figürü 1872 ile 1914 arasında bölgenin ve kentin Fransa ile bağlantılı olduğunu vurgulamıştır. Bu tarihler arasında, yılda bir kez gece yarısı Fransız öğrenciler bu meydana toplanmış ve yürüyüş yapmışlardır. Savaş sonrasında Alsace'ın Fransa'ya bağlandığını gösteren iki büyük tören yapılmıştır. İlki Büyük Savaş'ın sonunda, 1918'de Fransız ordusu kente girdiğinde bir askeri gösteri yapılmış, ikincisi, 24 Kasım 1944'de İkinci Savaş'ın sonunda Fransız ordusu General Leclerc liderliğinde kente girmiş ve bu meydana gösteri yapmıştır. Gabrielle Petitdemange, "*La Memoire de la Guerre dans une Ville Frontiere, Strasbourg*", *Mémoire de pierre, mémoire de papier: La mise en scène du passé en Alsace* içinde, Freddy Raphael - Genevive Herberich-Marx (Der.), Press Universitaires de Strasbourg, 2002, s.37-38.

²²¹ Pascal Blanchard - Isabella Veyrat-Masson (derl.), *Les Guerres de mémoires: La France et son histoire*. Préface de Benjamin Stora, Éditions la Découverte, 2008-2010.

anma etkinliklerinin odak noktasında yer almazlar.²²² Oysa Alsace-Lorraine bölgesi Fransa'nın bütününde tarihsel olarak Yahudi nüfusun yüksek olduğu, üstelik kırsal bir topluluğun da bulunduğu bir yerdir.²²³ Modern tarih içinde düşünüldüğünde Alsace-

²²² Direniş hareketinde yer alan G.Wodli Alsace-Lorraine bölgesi demiryolları işçisidir. CGT'de demiryolları/ulaştırma işçileri genel sekreterliği yapmıştır. 1942'de Devlet Başkanlığını Pétain'in yürüttüğü Vichy Fransasında polis tarafından Gestapo'ya teslim edilmiş, Struthof'ta tutulmuş ve 2 Nisan 1943'te öldürülmüştür. Günümüzde kent merkezi dışındaki bir mahallede, bu bölgeden direnişe katılanların isimlerinin bir plakaya yazılı olduğu parkta yapılan anmalarda onun ismi yerine anmaya katılan izci grubu tarafından aynı direniş hareketinde yer alan Katolik din adamı figürü öne çıkartılmıştır. "Il y a cinquante ans, Georges Wodli était assassiné par la Gestapo" (5 Nisan 1993). <http://www.humanite.fr/node/53544>. Ulaşım tarihi: 06.01.2017.

²²³ Kökene ilişkin kısaca bilgi vermek gerekirse, Rhône vadisinde Yahudilerin varlığı Hristiyanlık öncesi, Galya-Roma ve Germanik alanda birinci yüzyıldan itibaren izlenebilir. Aynı dönemde Ren vadisinde de yerleşik cemaatler olduğu bilinmektedir. 9.yüzyılda Lorraine'de, Metz'de önemli bir Yahudi cemaati yaşamaktadır. Strasbourg'da Rue de Juif sokağında yazıtlar bulunmuştur. Ortaçağda ticaretle uğraşırlar, 11. Yüzyıldan itibaren çeşitli katliamlara uğrarlar ama varlıklarını sürdürürler. Bu bölgede 1349-1648 arası 150-250 aile yaşamaktadır. Kentlerden dışlandıkları için kırsal alanda, köylerde yaşarlar. 1648'de Alsace-Lorraine Fransa'ya bağlanınca, 30 yıl savaşları sırasında nüfusun azalması nedeniyle bazı senyörler Yahudileri orada tutmak ister. 1750'de Yahudi nüfusu 12600 olmuştur, ama baskılar sürmektedir. Fransız devrimi ile 1791'de çıkarılan bir kararla Alsace Yahudileri serbest dolaşım hakkı kazanır. 1801'de Napolyon yasaları İsrailit kültürünü devlet dini (resmi din) olarak kabul eder. Ancak Yahudilerin konumunu belirlediği 1808'de çıkartılan bir kararname (la Décret Inflâme) ile alacaklarını affeder. Bulundukları yerde yaşamaya ve kendi aralarında ticaret yapmaya hükmedilir. Ya da Hristiyanlığa benimsemeleri istenir. Diğer yandan seçilmiş temsilcilerini kabul eder, hatta hükümete temsilci alır (Aynı dönemde Napolyon savaşları ile ele geçirilen yerlerin cemaatleri ile yakınlık sağlama amacıyla Roman Katolik ve Kalvinist Protestanlık da devlet dini olarak kabul edilmiştir). Fethettiği topraklardaki gettoları açar. 19. yüzyıl kırsal cemaatlerin zorunluluklardan kurtulduğu, geliştiği, organize olduğu bir dönem olarak 1870'e dek "altın çağ" olarak anılır. Strasbourg'daki Yahudi nüfusu artar. Eskişinin yerine 1898'de açılan Büyük Sinagog inşa edilir. Bu Sinagog 1940'ta Hitler gençliği tarafından yıkılmış, bir gecede yıkıntılar dümdüz edilmiştir. Alsace-Lorraine 1871'de Prusya'ya geçince küçük cemaatler çöküşe geçer, nüfus yüzde 50 azalır. Fransa'da yaşayan 90 bin Yahudinin 40 bini bu bölgede yerleşiktir. Bölge Yahudileri aralarında Fransızca konuşur, Fransız kültürüne aşinadır. Birçok yerel girişimci Meurthe ve Moselle'de ve Vosges'lardaki fabrikalarını buradan taşır. Bunun tersine Strasbourg, Mulhouse ve Colmar'da yaşayanlar Almanya'dan gelenlerle iyi anlaşarak konumlarını

Lorraine sorunu Yahudilerin Fransız yurtseverliğini göstermeleri bakımından katalizör olmuştur. Önce ailesi Alsace kökenli Dreyfus olayından söz etmek gerekir. Bu örnek olay yurtseverlik ile cumhuriyetçilik ve sağ siyaset arasındaki ilişkileri ve anti semitizmi göstermek açısından önem taşır. Alsace-Lorraine bölgesinin 1971'de Almanya tarafından alınması sonrasında bölgede yaşayan Yahudiler, biz de yurtseveriz ve Fransa'ya bağlıyız demişlerdir. 1872'den sonra bu bölgenin Yahudi nüfusunun dörtte biri anavatanına geçmiş, bunu tercih etmiştir. Çünkü esas olarak bu nüfus Fransız Devriminin eşitlik, özgürlük, kardeşlik havasından olumlu yönde etkilenmiş, bunu desteklemiştir. Fransız Devrimi sırasında 1792'de ilan edilen l'Union Sacrée'yi, köken, sınıf ya da din farkı olmaksızın kurulan bir yurtsever birlik olarak Kutsal Birliği desteklemiştir. Çok sayıda Fransız Yahudisi cumhuriyetçi çevrelere ve orduya dahil olmuştur. Savaş Yahudiler için anavatanına bağlılıklarını gösterme olanağı sağlamıştır. Büyük savaşta Fransız ordusunun altı Yahudi generali, Alsace-Lorraine kökenlidir.²²⁴ Alsace bölgesinde yaşayanlar Alman vatandaşı olduğu için bölge Yahudileri Alman ordusuna askere alınır, ancak güvenilmez bulundukları için Doğu, Rus cephesine yollanır, birçoğu burada yaşamını yitirir. Alman üniforması giyen Alsas-Lorraine kökenli 31 bin Yahudi bulunmaktadır.

Alsace-Lorraine bölgesinin Büyük Savaş'tan çıkış ve Fransız yönetimine geçiş dönemine dair unutulmuş siyasi olaylardan önemli bir tanesi de Kasım 1918'de asker ve işçi Sovyetleri kurulmasıdır. Bu döneme dair herhangi bir anıt bulunmamakta, olay yalnızca tarih müzesinde ya da fotoğraf/kartpostallarda görülebilmektedir. Tarih yazımı ise bu önemli konuda suskun davranmıştır.²²⁵ Oysa-

pekiştirir. 1914'e kadar bazı stereotipik anti semit davranışlar, yayınlar ve Dreyfus davasını saymazsak Fransız Yahudileri rahat bir yaşam sürmüştür. Büyük Savaş'ın başlangıcında Alsace-Lorraine bölgesinden 36 bin Yahudi orduya katılır, 6800'ü Verdun ve Marne'de yaşamını yitirir. 4 bin civarında Yahudi de Alman ordusunda asker olur. Camille Bloch, "Dix Siècles d'une Présence Continue", *Les saisons D'Alsace*, No: 66, Kış 2015, s.20-30.

²²⁴ Philippe E. Landau, *Les Juifs de France et la Grande Guerre: Une Patriotisme republicain*, CNRS Editions, Paris, 1999, s.17, 20.

²²⁵ Richez, J.C., "Malaises et Crises Après le Retour à la France" Mistler, A. vd. (derl.), *Documents Histoire Contemporaine D'Alsace* içinde, Strasbourg:

ki aynı dönemde yaşanan Alman devriminden etkilenerek, ortaya çıkan siyasi boşluğu doldurmak üzere Lorraine'in sanayi havzalarında, Metz, Thionville, Hayange, Sarreguemines gibi yerlerde de işçi ve asker konseyleri kurulmuştur. Buralarda yaşayan Fransız ve Almanlar artık otoriteye boyun eğmeyeceklerini yöneticilerine bildirirler. Forbach ve Saint-Anold'da devrimci konseyler kurulur. Thionville'de Alman askerleriyle birlikte Sovyet kurulumu, genel grev yapılır, fabrikalar işgal edilir.²²⁶ Bu hareket Eylül 1918'de, savaşın biteceği kesinleşmiş ancak henüz ateşkes anlaşması yapılmamış iken başlar. 2 Ekim'de Max de Bade Alman Başbakanı atanır. 11 Kasım'a dek Alsace'da, Almanya'da olduğu gibi belirsizlik ve kızgınlık hâkimdir. Tarihçiler bu dönemi "Kasım Devrimi" olarak adlandırmıştır.

Alman ordusuna dahil olan Alsaslılar Kaiserliche Marine ya da Wilhelmshaven gibi Alman şehirlerinde orduda ya da sivillerle temaslarında sosyalist fikirlerle, asker konseyleri deneyimi ile tanışmışlardır. Burada anlatılanlar arasında Rus cephesinde devrim ve barış sonrası boşalan siperler, karşılıklı tarafların kardeşlik gösterileri, sokaklarda özgürce gezinen askerler, serbest bırakılan savaş esirlerine dair öyküler etkili olmuştur.²²⁷ Geri dönüşlerinde 7-8 Kasım'da aynı girişimi Strasbourg'da başlatmışlardır. İzimli askerler ve gençler Klebèr Meydanı'nda toplanır, 9 Kasım gecesi ve 10 Kasım'da asker Sovyeti oluşturulur. Rütbe farklılıkları kaldırılır, rütbeler sökülür. Tarafsız bir Alsace-Lorraine Cumhuriyeti kurulduğu ilan edilir. Bölgenin bağımsızlığı, özerkliği fikriyle de örtüşen bu hareket hızla Alsace'ın diğer kentlerine yayılır. Konseyler deneyimi "daha iyi ve daha mutlu bir dünya kurma" isteği ve girişimi olarak adlandırır, halka duyurur. 10 Kasım'da hapishanelerin kapıları açılır, çoğunluğu siyasi mahkûmlar salıverilir. Strasbourg aynı zamanda bir asker kentidir; askerler gara giren trenlere el koyar, konuşmalar yaparlar. Diğer yandan yerel parlamento'ya girilir, hareket işçiler ve sosyal demokrat liderler öncülüğünde iki hat üzerinden devam eder. Sosyalist bir

Conseils Généraux du Bas Rhin, 1990, s.69-72.

²²⁶ Bkz.Gérard Canini, *La Lorraine dans la Guerre de 14-18*, Press Universitaires de Nancy, 1984, s.111-113.

²²⁷ Braeuner, *age.*, s.270.

yerel konsey üyesi Belediye Başkanı atanır. Böylece tabanda işçi ve askerler, yürütmede yerel konseyin sosyalist siyasetçileri olmak üzere hareketin tabanı ve yürütmesi farklı güçlere dayanmaya başlar. Mecliste yer alan siyasetçiler düzeni korumak için bir sivil muhafız yapısı oluşturur. Strasbourg bölgenin Ren nehri üzerindeki liman kentidir. Tüm depolar burada yer alır; malların giriş çıkışı, ticaret merkezi olan bu kentten yapılmaktadır. Taşımacılık kesintiye uğrayınca yiyecek sıkıntısı baş gösterir. Böylece askeri bir başlangıç noktasına sahip olan devrim siyasi bir sona ulaşır. Katedrale asılan kırmızı bayrak, Alsace'ın Fransa'nın parçası değil, bağımsız olma isteğini temsil eder. "Almanya, Fransa ya da bağımsızlar değil, kırmızı bayrak zafer kazandı" sloganı duyulur. Strasbourg özelinde birkaç nedenden ötürü bu girişim başarılı olmaz: Özel mülkiyet ve dine bağlı, geleneksel bir topluluk olan Alsace-Lorraine halkı otoriteye saygısını sürdürür. Diğer yandan Rusya içlerinde işgalci bir ordunun parçası olan Alsaslılar dönüşte tren yolculukları boyunca çeşitli saldırılara uğrarlar. Halk bu olayların anlatılmasından olumsuz yönde etkilenir. Kente giren Fransız birlikleri üç renkli bayraklarıyla kırmızı avına çıkarlar. Kent yönetimi Sovyetleri bitirir, yeniden kontrol ve düzen hakim olur. Alsace orada yaşayan halk tarafından hâlâ Almanya'nın bir eyaleti gibi görülmektedir. Ama Fransız ordusu Strasbourg'a girince savaşın uzamasından, plebisit yapılmasından söz edilir. Fransa bölgeye az da olsa özerklik tanıyarak bir uzlaşma zemini arar, bu zemini dini kesimler, kentliler ve burjuvazi nezdinde bulur.²²⁸ Kent halkı Fransız birliklerini sevinçle karşılar. Kentin Charles Spindler gibi Fransa yanlısı aydınları da törene katılmıştır. Raymond Poincaré: "Baylar, plebisit yapılmıştır, Alsace ağlayarak ve sevinç içinde onu yeniden bulan anasının kucığına koşmuştur" der. 13 Kasım'da Alman askeri birlikleri kenti terk eder. Ardından Fransız ordusu 17 Kasım'da Mulhouse'a, 18 Kasım'da Colmar'a ve 22 Kasım'da Strasbourg'a girer ve büyük askeri resmi geçit ve karşılama törenlerinin ardından bölge resmen Fransa tarafından yeniden ele geçirilmiş olur. "Alsace özgürleştirilir". Her tür olumsuzluk ve düzensizlik savaşa bağlanır, Fransız ordusu kent

²²⁸ Lechner, *age.*, s.419-422.

burjuvazisi ve sermaye kesimi tarafından kentin en önemli ticaret caddesi olan Rue de Juif'e asılan üç renkli bayraklarla ve törenlerle selamlanır.

Fransız tarih kitaplarında kayıp eyaletin anavatana (Fransa'ya) dönüşü beklediği yazar. Buna dair çok sayıda çizim, resim, poster bulunmaktadır. Bu tez Fransız milliyetçi söyleminin en önemli argümanlarından biridir. Doğruluğunu tartışmak amacıyla üç olaya bakmak önerilir: ilkin Dreyfus olayı (l'Affaire) incelenir. Mulhouse'da doğan ve ailesiyle Fransa'ya geçen Musevi bir ailenin oğlu olan Dreyfus olayı burada yaşayanları farklı bakış açılarına böler: Bölgede Yahudilerin varlığı kadar antisemitizm de mevcuttur. İkinci olarak 1905 tarihli kilise ve devleti ayıran yasa üzerinde durulur; buna bazı din adamları, Katolik kesim karşı çıkmıştır. Savaş halen devam ederken Fransa bir ateist devlettir. Katolik ahali için ateist bir devlete katılmak zordur derler. Bunlar Alsace Katolik Partisi'ne oy verir. Üçüncü olarak 1913 yılında yaşanan Saverne olayına bakılır: bu olay Almanya'ya karşı duygular yaratır. Bir örnek vermek gerekirse Colmar'dan Alman ordusunca askere alınan lise öğrencileri doğu cephesine gönderilir. İçleri rahat değildir. Savaş, ama kime karşı, geceyarısı uyandırılıp Alman milli marşını söylemek hoş karşılanmaz. Kendileri vurulmak istemez ama kime kurşun sıktıklarını da bilmezler. Ateş edip hangi vatani kurtaracaklardır? Pasifist, anti militarist askerlere ateş edip onları öldürecekler midir? Bu türden sorular ciddi şüpheler ve Alman karşıtı duygular yaratır. Charles Spindler benim insanlarım Fransızlara karşı ateş etmek istemiyor, aynı dili konuşuyorlar, barış istiyorlar der. Hansi ve Zislin gibi yazarlar Alman askeriyle dalga geçer, Fransız ordusuna ve savaş siyasetine angaje görünür. Savaş sırasında kıtlık, yokluk, üretimin düşmesi, kilise çanlarının eritilmesi, malzemeye el konulması halkı Fransız yanlısı yapar.²²⁹ Ancak Alsace nüfusu arasında Almanlara kötü hisler beslemeyenler de bulunmaktadır. 1871'den itibaren geçen kırk yıl içinde karışık evlilikler, çocuklar insanları, kültürleri birbirine bağlamıştır.

Alsace-Lorraine bölgesinin yine kendine özgü savaş ve savaş sonrası deneyimleri arasında ilginç bir konu daha bulunmaktadır:

²²⁹ Perny, *age.*, s.8.

Özerklik. Son yıllarda üzerinde çalışmalar yapılan, akademik ve popüler yazında da yankı bulan bu konu bölgenin savaş sonrası Alman toprağı olmaktan çıkarak Fransa'ya geri dönüşü evresinde, çeşitli ve birbirinden farklı siyasal tahayyüller çerçevesinde ele alınışı açısından önem taşımaktadır.

Savaşın kaybedileceğı anlaşıldıktan sonra Almanya uzun yıllardır elinde bulundurduğu, Alman toprağı olarak sayılan Elsass-Lothringen (Alsace-Lorraine) bölgesi için yeni bir statü belirlemiş, 25 Kasım 1918'de otonom bir bölge olması kabul edilmiştir. Aynı dönemde burada da birçok Alman kentinde yaşandığı gibi Rus devriminden esinlenerek Sovyetler kurulmuştur. Böylece farklı bir yönetim biçimi olabileceğı pratik olarak görülmüş, denenmiştir. Strasbourg asker konseyleri "Ni allemand, ni français, ni neutres. C'est le drapeau rouge qui est vainqueur" (ne Alman, ne Fransız, ne tarafsız. Kazanan kırmızı bayrağımız) sloganını öne çıkartır. Alsa'a özerklik talebi ve programı asıl 1919-1939 arasında güç kazanmıştır. Net çizgileri olmayan bri programdır bu: Muğlak bir bölgecilik, Fransız devleti içinde özerklik ya da ayrılıkçılık ya da Almanya'ya dönüş, yeniden bağlanma gibi birbirinden farklı fikirler ortaya atılır, tartışılır. Bu tartışmaya göre Alsace'ın asıl kimliği önce Katolik, sonra Alsaslı olmaktır. Peki, bu talep laik Fransız devlet geleneğı ile nasıl bağdaşacak, üstelik geride kalan nüfus ne olacaktır? Savaş sonrasında 110 bin Alman sınır dışı edilmiş, geride kalanlar, ortak evlilikler, mülkiyet ve diğer siyasal konular zaman içinde çözülmeye çalışılmış, ancak bu durumun yarattığı farklılık her zaman "özerklik" düşüncelerini ve siyasetini beslemiştir. İki savaş arası dönemde de özerklik ve farklı kimlik talepleri Alsace-Lorraine Moselle bölgesinde bir siyasal tartışma olarak devam etmiş ve özerklik fikirlerini beslemiştir.

Bölgenin Fransız ordusu tarafından alınmasının ardından nüfusun nasıl sınıflandırılacağı ve Fransa'ya nasıl adapte edileceğı, siyasi asimilasyon konusunda tartışmalar yaşanmıştır. Bu durum iki savaş arası dönemde devam etmiş ve Alsace rahatsızlığı (malaise Alsacien) olarak adlandırılmış, özerklik talepleri güçlenmiştir. 1920'li yıllarda sosyal planda özerklik talepleri oluşmuş, bunlar

siyasi zemine etki etmiştir.²³⁰ Savaş sonrası dönemde büyük bir bütünün parçası olunca güç yitiren yerel ekonomi, geleneksel rollerini kaybeden sanayi, ticaret erbabı seçkinler bölgede aşırı sağın yükselmesine neden olmuştur. Gelenekler, dil ve din konuları özerklik tartışmalarının ayrılmaz parçasını oluşturur. Ancak aslolan bu gerilim noktalarıdır. Alsace bölgesinde Germanik dil ailesine ait bir dil olan Alsasça eskiden beri konuşulmakta, özellikle köylerde ve yaşlı nüfus arasında yaşamaktadır. Alsace sorunu Fransa'nın savaş sonrası idari yapıyı devralmasıyla başlamıştır.²³¹ İki savaş arası dönemde özerklik talebi tarihsel geçmişini yeniden keşfeder. Bölgede yaşayan bir çok insan Alman yönetimi dönemini nostalji duygularıyla hatırlıyordu. İçeriden gelen yöneticilere daha az saygı gösteriyorlar, Alsaslı olmayı önemsiyorlardı.

Asıl sorun laiklik yasaları konusunda kendini gösterdi. Din açısından bu bölgenin Fransa'nın bütününde geçerli olan laiklik yasalarından farklı bir statüye sahip olduğuna kitabın bir başka bölümünde söz etmiştik. Alsace-Lorraine'de Fransa için "içerisi" (a l'intérieur) denilmekte, bölgeye Fransa'nın başka yerlerinden gelenlerin "içeriden" geldiği vurgulanmaktadır. 1924 yılında Fransız yönetimi laiklik yasalarını uygulamaya kalkınca bölge Katolikleri 50 bin kişinin katıldığı bir gövde gösterisi yapar. 1925 yılında Strasbourg'da Zukunft isimli özerklik yanlısı bir gazete yayınlanmıştır. Aynı yıl Komünist Partisi işçi ve köylü kongresi düzenlemiş, bu kongrede Alsace Lorrain'in kendi kaderini tayin hakkı için bir karar alınmıştır. 1926'da Heimatbund isimli bir manifesto yayınlanmıştır. Bu metni imzalayan 102 tanınmış kişi geniş bir özerklik talebinde bulunmakta, ancak henüz ayrılık istememektedir. Aynı yıllarda okullarda laik eğitim ile dini eğitim konusu da özerklik tartışmalarının parçası olmuş, Katolik din adamları hükümete karşı ayaklanmışlar ve Pazar ayinlerinde okullara boykot çağrısında bulunmuşlardır. 1925 yılında Katolikler Colmar'da okullarda üç günlük, diğer bölgelerde bir günlük grev uygular, buna Protestanlar katılmaz.

²³⁰ Jean-Claude Richez, "Malaises et Crises Apres le Retour a la France", *Documents Histoire Contemporaine d'Alsace, Cahier No: 15, Strasbourg*, CRDP, s.65-68.

²³¹ Alfred Wahl, "De l'autonomisme en Alsace", *Les saisons D'Alsace*, No: 65, Güz 2015, s.26-27.

Özerklik hareketinin hedefleri arasında Alman diline eşitlik, dini örgütlenmelerin statüsünün korunması, idari özerklik yer almaktadır. İlk kez Temmuz 1924'te Fransız devletinden ayrılma olasılığı Alsaslı özerklik yanlısı siyasetçiler tarafından dile getirilir. Okullarda grev, hoşnutsuzluk, dil meselesi ve sosyal hakların genişlemesi talepleri Fransız yönetimini zor duruma sokmuş, bunlardan bazıları karşılanırken bazı baskıcı önlemler de alınmış, Heimatbund imzacıları izlenmiş, gözlem altına alınmış, özerklik yanlısı gazeteler, Zakunft Almanya'dan para aldığı gerekçeyle kapatılmıştır. Bu gazetenin baskı sayısı 1926 yılında 35 bine yükselmiştir.

Özerklik hareketi iki savaş arası dönemde Alman yayılmacı siyaseti ile bütünleşen, Alman yanlısı siyaseti destekleyen, ayrılıkçı unsurlar içermektedir. Yeni bir savaşın yaklaştığına dair ipuçlarının belirdiği bir ortamda özerklik fikirlerinin Fransız siyasetinde olumsuz çağrışımlar yaptığı bir gerçektir. 1927 yılı Noel akşamı yirmi civarında özerklik siyaseti temsilcisi Alman yanlısı olma suçuyla tutuklanmıştır. Mayıs 1928'de Colmar'da ayrılıkçı ve Alman yanlısı çalışmalarıyla tanınan Carl Roos, Katolik Halk ve Cumhuriyetçi Birlik (UPR), Lorraine Cumhuriyetçi Birliği (URL) mensupları, yöne özerklik yanlısı radikal laik ve komünist kişiler mahkeme karşısına çıkartılarak yargılanmıştır. Özerklik hareketinin önde gelen liderleri devlete karşı komplo içinde bulunmaktan suçlu bulunmuş, sonra affa uğramıştır. Hitler'in iktidara geldiği yıllara kadar bu hareketler Fransız miliyetçilerine karşı bir halk cephesi içinde birleşmiş ve siyasal hayatta etkin olmuştur.²³² 1930'larda radikal kanatlar budanarak bir orta yol bulunmuştur. Çünkü otonomizm talebi giderek ayrılıkçılığa ve Nazi yanlılığına dönüşmüş, yeni bir savaşın eşiğinde buna izin verilmemiştir.

İkinci Dünya Savaşında Alman ordusunda savaşmaya zorlanmış Alsace'lı askerlere (Malgré nous) dair referanslar çok azdır.²³³

²³² Christophe Nagyos, *Mémorial d'Alsace Moselle: Le musée d'une histoire tourmentée de 1870 à nos jours*, Clermont-Ferrand, 2008, s.28-29.

²³³ "Malgré Nous" bize rağmen meselesi yalnızca ikinci savaş için geçerli değildir. Büyük Savaş sırasında bu bölge Almanya'ya ait olduğu için Alsace Lorraine'liler uluslararası yasalar çerçevesinde Alman sayılıyorlardı. Yüzde 95'i

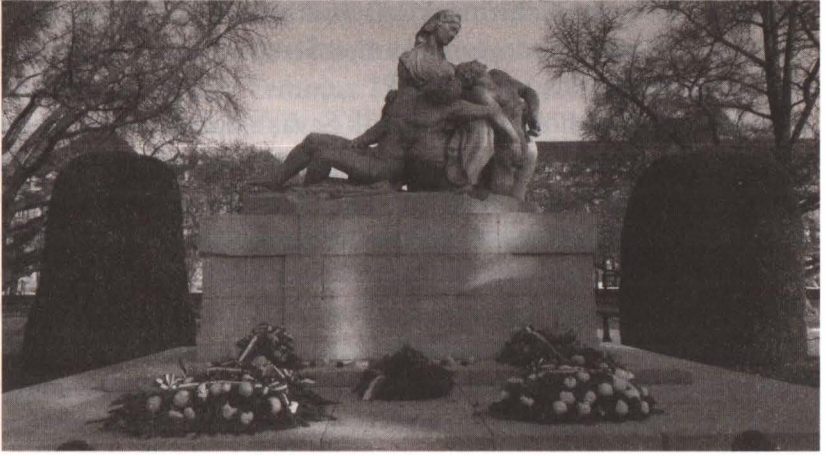
Ayrıca bu bölgede, Schirmeck kasabası yakınlarında yer alan, Fransa'da bulunan tek toplama kampı, Struthof anma ve ziyaretlerin odak noktasında yer almaz.²³⁴

Alsace-Lorraine bölgesinde Büyük Savaş'a dair kırsal ve kent-sel referanslar mevcuttur; Strasbourg kenti anıtsal sembolizm açısından önemli bir merkezdir. Bu kentte daha önce Almanlar tarafından düzenlenen ve ana aksların ortasında yer alan Kaiserplatz'a Guillaume I'in atlı heykeli dikilmişti. Heykel şehrin 1918'de Fransızlar tarafından alınması sırasında yıkıldı. 1919 yılında bu meydana savaştan kalan bir Alman uçağı yerleştirildi. Günümüzde Strasbourg'da tüm sivil anmaların yapıldığı Place de la République (Almanca adı Kaiserplatz) adı verilen meydana 1936 yılında sembolik önemi yüksek, bir başka heykel dikildi. Bu heykel Rönesans dönemi Michelangelo'nun Pieta heykeline benzer bir biçime sahiptir. Ancak önemli bir fark burada Alsace'ı ya da Strasbourg'u simgelediği düşünülen kadın/anne figürünün iki ölü oğlu kucağında tutuyor olmasıdır. Oğullar da Almanya ve Fransa'yı temsil eder. Strasbourg'un o dönemki valisi Henry Lévy'nin heykeltıraş Léon-Ernest Driver'a ısmarladığı bu heykel kentin en önemli meydanına dikilmiştir. Bu heykelin 18 Ekim 1936'da gerçekleşen açılışına Cumhurbaşkanı Albert Lebrun bizzat katılmıştır. Burada ölüm, evlatların, kardeşlerin kaybı karşısında duyulan acı ve savaş karşıtlığı somut biçimde dile getirilmektedir.²³⁵

feldgrau üniforması giyerken yüzde 5'i Fransız üniforması giydi. Bu bağlamda II. Wilhelm Metz ve Mamel'de ordusunu harekete geçirince 250 bin, 11 Kasım 1918'e kadar 380 bin kişi askere alındı. Bu askeri n Alsace-Lorraine bölgesinde ve Fransa'ya karşı savaşa sürülmediği, daha çok Kuzey Afrika, Hindicini bölgesine, daha sonra bazılarının Sibirya'ya savaşa yollandığı biliniyor. J.N.Grandhomme, *age.*, 2010, s.262.

²³⁴ 1 Mayıs 1941'de savaş sırasında Naziler Struthof'da bir toplama kampı açtı. Fransız topraklarında açılan tek kamp olma özelliği taşıyan yer bir tür geçiş kampı olarak kullanıldı; savaşın son yıllarında çok sayıda kişinin öldüğü ve yapılan tıbbi deneyler ile hatırlanır. "Struthof-Natzweiler", <http://www.struthof.fr/home/>. Ulaşım tarihi: 07.01.2017.

²³⁵ Bu heykelin kaidesinde "Monument aux Morts de Strasbourg" yazısı yer almaktadır. "Strasbourg : "Une pierre a l'édifice de la paix". H.L.". (26 Haziran 2007). <http://moulinde-langlature.typepad.fr/monumentsauxmorts-pacif/2007/06/strasbourg.html>. Ulaşım tarihi: 05.01.2017.

Alsace-Lorraine bölgesinin neredeyse tamamında Fransız milliyetçiliği ile Alsace milliyetçiliğinin bir özgün bileşimi anıtlara damgasını vurmuşken bu önemli heykelden başka bir pasifist sembol bulunmamaktadır. Bu bölgenin bir savaş coğrafyası olması ikinci savaş sonrasında Avrupa Birliği kurumlarının en önemlilerinden biri haline gelmesini de açıklar. Savaş olmayacaksa ve Avrupa birleşecekse, bunun başkenti olarak Fransız-Alman sınırında bulunan büyük, güzel ve kıymetli sınır şehri Strasbourg'dan daha iyi bir yer düşünülemez.

Alsace-Lorraine'de Fransız milliyetçiliğini ve hassasiyetini temsil eden mekânların ve toplumsal hafızanın zaman içinde değişime uğradığı görülür. İkinci Dünya Savaşı sonrasında, 1950-1980 arası anımlar daha az önemli hale geldi; ilki, büyük bir yıkım yaratan ikinci savaşın gölgesinde kaldı. İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde Avrupa Birliği gündemi ve Strasbourg'un Avrupa başkentlerinden biri olması Alsace-Lorraine açısından önem taşır. Bu karar bir sınır olarak Alsace-Lorraine'deki milliyetçi hassasiyetlerin Fransız ve Alman tarafları açısından da farklı biçimde, "Avrupa" bağlamında yorumlanarak aşılmaya çalışılması anlamı taşır. 2005 yılında Schirmeck'te açılan Le Mémorial de l'Alsace-Moselle müzesi ve dokümantasyon merkezi 1870'lerden, Büyük Savaş öncesinden başlayarak bölgeye dair görsel, işitsel ve belgesel bir hafıza mekânı oluşturmuş. Bu müze daha çok öğrenciler ve gençler için eğitici bir işlev üstlenmiş. Yalnızca bu işlev için inşa edilmiş,

sırtını dağlara yaslamış modern müze binasında ilk salonda Fransız Devrimi ile başlayarak bölgenin tarihi, ağırlıklı olarak 1870-71 savaşı ve Almanya'ya dahil olma fotoğraflar ve belgeler eşliğinde izleniyor. İkinci bölüm İkinci Dünya Savaşı deneyimine odaklanmış. Üçüncü bölüm ise hızla bölgenin ABD askeri tarafından kurtarılışı ve dünya siyasetinin Orta Avrupa'da etkinliği Avrupa Birliği bağlamına oturtulmuş.²³⁶ Avrupa inşası ve Fransız-Alman uzlaşması bu konuyu bir “ulusal sorun” olmaktan çıkartıyor.²³⁷

Yine de bölgede yaşayan ve yarım yüzyıl içinde en az birkaç kez vatandaşlık değiştirmek zorunda kalan insanlar Avrupa Birliği'nin siyasi ve sembolik vatandaşlığını ya da Alsace milliyetçiliği gündemini canlı tutmakta, bölgesel farklılığı yaşatmaya çalışmaktadır. Ancak bu “birlik ruhu” ironik biçimde bölgede sağ oyların yükselişine, Front Nationale'in 2015 Aralık ayında yapılan bölgesel seçimlerin birinci partisi olarak çıkmasına engel olamamıştır.

Anmalara dair yaşanan tüm değişime karşın 8 milyon kişiyi seferber eden Büyük Savaş, Fransa'da tüm ailelere dokunmuş, tüm acılarına karşın ikinci savaşa oranla daha çok “hatırlanan” bir olay olmuştur.

²³⁶ Le Mémorial de l'Alsace-Moselle, <http://www.memorial-alsace-moselle.com/f/index2.html>. Ulaşım tarihi: 14.04.2017.

²³⁷ Jean-Noël - Francis Grandhomme, *Les Alsaciens-Lorrains dans la Grande Guerre*, La Nuée Bleue, 2013, s.471.

Sonuç

Fransa savaşa girmeden hemen önce Jean Jaurès öldürülmüş, Büyük Savaş'ta sanatçı Käthe Kollwitz oğlunu kaybetmişti. Belki daha az aşına olduğumuz bir olgu, ünlü sosyolog Emile Durkheim'ın da Büyük Savaş'ta oğlunu kaybetmiş olduğudur. Bu savaşlarda milyonlarca insan, gençler, bizimkiler ve onların oğulları yaşamını yitirdi. Bunları sayılar olarak akılda tutmamızın, kayıplarımızı abartmamızın bir anlamı bulunmuyor. Eğer savaş istemiyorsak, kazanan da kaybetmiştir diye düşünüyorsak, nedenler ve nasıllar, gerekçeler, gerçekler, bütünü anlamaya çalışmak daha çok ilgimizi çekmeli.

Çalışmamızda ele aldığımız Büyük Savaş'ın doğu ve batı cephe-lerinde, ülke deneyimleri arasında farklılıklar olsa da yüzyıl sonra bugünden baktığımızda gördüklerimizle savaş devam ederken ya da hemen sonrasında savaşa dair söylenenler ve hatırlananlar arasında farklılıklar bulunduğunu not etmeliyiz. Bu farklılıklar pratik nedenlere dayandığı gibi aynı zamanda teorik yaklaşımlarımız açısından da ortaya çıkmaktadır. Bugün örneğin askerin milliyetçilik gibi duygularla, Alsace-Lorraine cephesinde hep söylendiği gibi 1870-71 savaşının ve bölgenin Almanya'ya kaptırılmış olmasının rövanşını almak için değil, dışarıdan gelen bir saldırı karşısında vatani savunmak için cepheye gittiği düşünülüyor.²³⁸ Aynı şey Gelibolu cephesi için de geçerli değil mi? Ama bir yandan da Batıda ve Doğuda kader kapışmaları yaşanıyor.

²³⁸ John Horne, *Entre expérience et mémoire: les soldats français de la Grande Guerre*, Annals HSS, no: 5, Septembre-Octobre 2005, s.907.

Büyük Savaş düşünüldüğünde Batı cephesinde savunma savaşının, sanayinin en gelişmiş araçlarının devreye girdiği bir saldırı savaşına dönüşmesi, savaşta geçen sürenin, ayrıca moral ve fiziki açıdan öldürücü, yıpratıcı bir insani deneyim olarak siper savaşı günlerinin, aylarının uzaması, komutanlar ama daha çok da siyasi liderler tarafından vaat edilen, propagandası yapılan, vatani ve tek tek insanları kurtaracak nihai zaferin bir türlü gelmemesi, ölümlerin artması, siperler arasında kimseye ait olmayan, “no man’s land”de yatan ölümlerin gözler önünde çürümesi, hatta Gelibolu cephesinde olduğu gibi üzerlerine gaz sıkılarak yakılmaları bu savaş deneyimini bir cehennem, kıyamet gününe çevirmiştir. Verdun cehenneminden, Ypres’de ve başka cephelerde gaz saldırısından²³⁹, Chemin des Dames kâbusundan çıkanlar, sağ kurtulanlar derin fiziksel ve insani, psikolojik yaralar almış, bir daha aynı olmamış, hayatlarına asla kaldıkları yerden devam etmemişlerdir. Siper savaşı deneyimi, saldırı savaşından daha kötü olabilmektedir. Burada da yaz ve kış aylarında var olma, yaşam mücadelesi verilmiş,²⁴⁰ diğer yandan saldırı dönemleri çok daha büyük kayıplara neden olmuştur. Aynı şekilde Gelibolu cephesinde hem saldıranlar ve hem de vatan savunması yapanlar açısından çok acılı, yıpratıcı ve ölümcül çatışmalar yaşanmıştır. Seddülbahir’e yapılan çıkartmada yer alan birlikler içinde, River Clyde kömür gemisinde savaşın ilk günlerinden itibaren Gelibolu yarımadasında, kara savaşlarında bulunan teğmen Guy Warneford Nightingale’in kızkardeşi ve babasına yazdığı ve Türkçede *Çanakkale Cephesinden Mektuplar* başlığıyla yayınlanan mektuplarında özellikle Ağustos sıcağında yaşam koşulları ayrıntılı olarak anlatılır: Tahammül

²³⁹ Büyük Savaş’ta doğu ve batı cephelerinde katılan tüm taraflar uluslararası engelleyici yasalara karşı zehirli gazlar kullanmıştır. “*La guerre des gaz, 1915-1918 vue à travers des archives l’ECPAD*”, http://archives.ecpad.fr/wp-content/uploads/2011/01/guerre_des_gaz.pdf. Ulaşım tarihi: 28.04.2017.

²⁴⁰ Siper savaşı deneyimini “küçük asker”in gözünden hicveden bir film Charlie Chaplin’in 1918 tarihli *Charlot Soldat – Tüfek Omza* filmidir. Burada kahramanımız ya da anti kahramanımız savaşa, sipere, çatışmaya, düşmanlığa hiç de uygun olmayan, tecrübesiz ve beceriksiz bir erdir. Yönetmen savaşın saçmalığını ve akıl, insanlık dışı yönlerini alay ederek gösterir, filmin sonunda tüm insanlık için barış çağrısında bulunur. http://www.imdb.com/title/tt0009611/?ref_=nm_film_wr_25. Ulaşım tarihi: 23.04.2017.

edilmesi zor bir yaşantı. Kayıplar, hastalıklar, yaralı ve ölümlerin durumu, ayrıca beslenme ve su gibi önemli yaşamsal koşullara ve askerin moral durumuna dair gözlemler aktarılır.²⁴¹ “Gelibolu’da Koşullar” başlığını taşıyan bölümde askerin hastalık bahanesiyle cepheden uzaklaşmaya çalışma, gereksiz yere yaralanma ve kendini vurma deneyimlerine dair örnekler verilir. Bu girişimlerin bazılarının ölümle sonuçlanmış olduğuna dair intihar vakalarına değinilir.²⁴² Gelibolu cephesinde yalnızca ateş hattı değil, geriplandaki köy ve kasabalar, hatta şehir bile bombalanmış, buradaki sivil halk ve hastaneler saldırıdan etkilenmiştir. 18 Mart’ı izleyen günlerde, çıkartmanın başlayacağına dair bilgiler gelmekte iken 23 Nisan Cuma günü Maydos (Eceabat) üzerinde gidip gelen bir düşman uçağı görülür. Sonra gelen habere göre, Maydos’a doğru aşırı atışıyla dokuz bomba fırlatılmış, “iki evde yalnız isabet ettiği odalar yıkılmış, içinde bir Rum kadın ve iki çocuğun bulunduğu odada patlayanı, çocukların ölümüne ve tabii o manzarayı gören annenin acı feryatlarına sebep olmuş. Karşiki evde iki Rum delikanlısı parçalanmış, bir köpeğinse parçaları bile kalmamış.”²⁴³ Emekli Albay Şefik Aker’in anılarında aynı olaya şöyle yer verilir: “Birkaç gün önce bu tayyareler yakışmaz bir facia yapmışlardır. Maydos kasabasının mahallelerini bombalamışlardır. Papazlara varıncaya kadar masum halkın erkekleri, kadınları, çocukları telefata uğramıştı. Halbuki sıhhiye kıtaları ve teşkilatından başka Maydos’ta askeri kıta yok gibiydi.”²⁴⁴ Maydos’ta manzara korkunçtur. “Kimisi gömleksiz, kimisi şortsuz, yarı çıplak Maydos’un yandığını, bir havan topunun hastaneye düştüğünü söylüyorlar. Şehre doğru koşmaya başlıyorum. Bir subay geri dönmem için yalvarıyor. Fakat yoluma devam ediyorum. Hastanenin önüne geliyorum. Önümde bir asker kanlar içinde yatıyor.

²⁴¹ Guy Warneford Nightingale, *Çanakkale Cephesinden Mektuplar*, Hazırlayan: Yahya Yeşilyurt-Recep Gülmez, İstanbul: Ötügen Yayınevi, 2014.

²⁴² Steel - Hart, *age.*, 260.

²⁴³ Erduran, Behçet Sabit, *Cephe'deki Bir Doktorun Gözünden 1915 Baharında Çanakkale*, İstanbul, Türkiye İş Bankası Yayınları, 2015, s.113.

²⁴⁴ Şefik Aker, *Çanakkale-Arıburnu Savaşları ve 27.Alay* (Bu kitabın ilk baskısı 1935 yılında Askeri Mecmua'nın Tarih Kısımının 40.sayısında yayınlanmıştır). Çanakkale Hatıraları, Yayına hazırlayan: Metin Martı, İstanbul, Arma Yayınları, 2001, s.219.

Sağ kolu neredeyse kopmuş. Sağ bacağı kırılmış. Alıp bir arabaya yerleştiriyorum. Hastanenin içi karmakarışık. Yaralılar yürüyemiyorlar. Zaten yürüyebilenler kaçmışlar. Çoğunun bacakları kırık. Bu karışıklık içinde benden başka subay yok.”²⁴⁵ Hem sivil kökenli subayların hem de komutanların anıları cephede yaşanan cehennemeye dair görüşler, olaylar aktarmaktadır.

Cephede herkes nihai karar gününün gelmesini beklemektedir. Savaşın doğu ve batı cephesinde zaman zaman yapılan saldırılarda bir insandan istenebilecek en büyük fedakârlığı talep eden “size ölmeyi emrediyorum” cümlesinin komutanlar tarafından söylendiği bilinmektedir. Kısacası harekete geçiren neden ne kadar önemli ve büyük olursa olsun, doğuda ve batıda gencecik insanlar karanlık denizlerde bir kadeh rom verilerek yabancı topraklara çıkartılmış, Vosges tepelerinde olduğu gibi bazen kendi köyüne birkaç kilometre uzakta soğuk siperlerde, çan sesi duydum sanarak ölümü beklemiş, cephelerde ölümün üstüne sürülmüştür. Bu ele aldığımız her iki cepheyi ve savaşın diğer bütün cephelerini ortaklaştıran şeydir: Militarizmin egemenliği, büyük çıkarlar karşısına konan tekil, bireysel trajediler, yıkım. Geride kalanları ve onların acı deneyimlerini saymıyoruz bile. Bütün savaşlarda olduğu gibi bunu bir delilik olarak görmek mümkündür, ama sahneyi kuranların hiç biri deli değildir ve 1870’lerden itibaren bu sonuca doğru yokuş aşağı gidiği tarihçiler ve siyasetçiler tarafından gayet iyi bilinmektedir.

1914’ten itibaren gündeme gelen savaş kültürü kavramı, ulusal kurtuluş, fedakârlık, adanmışlık gibi öğeler içermektedir. Ancak genç subayların cephede ailelerine ya da anı defterlerine yazdıklarına bakacak olursak, şiddetin ve insanlıktan çıkmanın, korkunun tüm hayatı etkisi altına aldığını görürüz. Savaş uzadıkça asker arasında kendini feda etmenin bile yararsız, boşuna olduğu düşüncesi hakim hale gelmiştir.

Savaş sona erince, deneyimin ardından anılar, hatıralar belirli bir mesafeden, uzaklıktan hatırlanır hale gelmiş, “hatırlama” başlamış, anılara ve hatıralara “format atılmış”, anılar belirli bir

²⁴⁵ Tefik Rıza Bey, *Çanakkale Günlükleri: 15 Kasım 1914-18 Şubat 1916: Bir Sivil Gözüyle Çanakkale*, Yayına Hazırlayan: Yard.Doç.Dr.V.Türkan Doğruöz-E.Yasemin Yücetürk-Y.Doç.Dr.Raşit Gündoğdu, Kırklareli Üniversitesi Yayınları, 2012.

mesafeden “inşa edilmiştir”. Kişisel anılar gibi toplumsal hafıza da anıtlar, anma günleri, veteran örgütlenmeleri, yıllık anma toplantıları, şehitlik ziyaretleri (pèlerinage-hac ziyareti) şeklinde inşa edilmiştir. Bu inşa faaliyetinin farklı dönemlerinden söz etmek gerekir. Savaşın ardından ilk yıllarda, 1920’lerde ortaya çıkan anma ve anıt dikme faaliyetleri ile yeni bir dünya savaşının görünür olduğu 1930’lardaki faaliyetler, arkalarında yatan ideolojik/siyasal argümanlar, temsil biçimleri birbirinden farklıdır. İlk yıllarda yayınlananlar üzerinde çalışılmamış, edit edilmemiş yeni ve taze bir kaynak oluşturmuştur. Sonrakiler ise yayınlanmak için yazılmış, çoğunlukla sansürlenmiş ve unutulmaların yerini klişeler doldurmuştur. Fransa’da 1929-1930’da yayınlanan son derece tartışmalı “Tanıklıklar” kitabı bir örnek olarak incelenmeye değer.²⁴⁶ Bu örnekte tüm deneyimler tekil bir deneyim gibi karışık bir bütün oluşturacak şekilde, savaşın epik öyküsü şeklinde anlatılır. Türkiye’de ise geçen zaman içinde “yapıntı” anılardan ve halk arasında ya da devlet katında üretilmiş savaşa dair efsanelerden gerçekleri ayıklamak hayli zor hale gelmiştir. Bu efsaneler zaman içinde ulus devletin kurucu ideolojisinin parçası olarak milliyetçi hamaset retoriğinden AB’ci, neo-liberal dönemin karşılıklı birbirini anlama ve sevmeye söylemine, oradan da dini anlatılara, “Çanakkale’de Sahabe Şuuru”, “Peygamber de Oradaydı” efsanesine dönüşmüştür.

²⁴⁶ Jean Norton Cru, *Témoins: essai d'analyse et de critique des souvenirs de combattants édités en France de 1915 à 1928*, 1929, Nancy, Press Universitaire de Nancy, 1993. Bu çalışmada yazar okuduğu 300 kişisel deneyime dair anlatıyı ele alır, kendi savaş ve cephe deneyimleri ile karşılaştırır. Bunların birçoğunun da, cepheyi uzaktan ele alanlar kadar gerçekleri yansıtmadığını, ya da çarpıtılmış şekilde yansıttığını saptar. Bu durumda cepheye, savaş alanına uzaktan bakan anlatılar ile bizzat içinde yaşayanların anlatıları ancak yöntemsel olarak birbirinden ayrılabilir. Yoksa her ikisinin de yalan söyleme, gerçeği yansıtmama ya da çarpıtarak yansıtmaya ihtimali vardır. Diğer yandan tarihçiler ve daha sonraki eleştirmenler Norton Cru’nun da incelediği tanıklıklara önyargı ile yaklaştığını ileri sürer. Onun beğenme/beğenmeme nefret etme gibi bir tarihçiye yakışmayan duygular ile hareket ettiğini yazarlar. Jean-Jacques Becker, “La Grande Guerre: Temoignage et Propagande”, *Vingtième Siècle, revue d'histoire*, N: 41, janvier-mars 1994. La guerre de 1914-1918. Essais d'histoire culturelle. s. 113-115; http://www.persee.fr/doc/xxs_0294-1759_1994_num_41_1_3282_t1_0113_0000_1. Ulaşım tarihi: 23.04.2017.

Fransa'da savaş sonrasında, 1918'den sonra savaş alanlarına gelen ilk ziyaretçi grupları aileler, eski askerler ve buraları bir hac yeri gibi ziyaret edenler, kayıp arkadaşlarını ve gençlik deneyimlerini, anılarını arayanlar olmuştur. 1938'den sonra yerel komitelerin "bir şey yapma" düşüncesi ve anlayışı ile bir çok anıt mezar daha yapılmıştır.

İkinci Dünya Savaşı travmasının atlatıldığı bir dönemde, 1960'ların sonlarında yeni bir dalga, yeni bir ilgi canlanması görülür. Anıtlar, anma törenleri, mezarlıklar bir kez daha "yeniden yorumlanır".²⁴⁷ Birinci Dünya Savaşı hatırasının yeniden değer kazanması, düşmanlıkların azalması, Avrupa Birliği fikrinin gelişmesi ile birlikte buralara yeni geziler, hac ziyaretleri başlamıştır. Her iki taraftan ölenlerin anıldığı yıllık anmalar (maddi olmayan hafıza) düzenlenmiş ve bu yerler Fransız/Alman yakınlaşmasının bir sembolü haline gelmiştir. Ölenlerin ve acı çekenlerin unutulmaması ve daha önce unutulmuş kimi özellikler ve yerlerin, yeni sektörlerin hafıza mekânı haline gelmesi (patrimonialization) gerçekleşir. Buralar yeniden hafızaya dahil edilip canlandırılır. 1980'lerden bu yana Alsace-Lorraine'deki anmalara AB çerçevesinde Fransız ve Alman tarafları birlikte katılmakta, araştırmalar giderek Alman askerinin deneyimlerine de uzanmaktadır. Ancak bu yakınlaşma durumu pamuk ipliğine bağlıdır. Herhangi bir kriz anında AB içindeki sınırlar, duvarlar, güvenlik endişesiyle yeniden yükselmekte, ulusal çıkarlar öne çıkmaktadır. Aynı şekilde Gelibolu örneğinde de 1990'ların başından itibaren yükselişe geçen Anzac şafak törenleri benzeri ortak anmalar giderek hız kaybetmiş, yerini 57. Alay yürüyüşü benzeri milliyetçi etkinlikler almış,

²⁴⁷ Hensel, *age.*, s.160-161. Vosges tepelerinde turizm yeni bir olay değildir. 1872'de Vosgien Club kurulmuş, Alman gezi kitabı Baedeker (1917-21) bu bölgeye yer vermiştir. O yıllarda başka yayın yoktur. Sonra Fransızlar birçok fotoğraf, harita, kroki içeren ve bu alanda tek örnek olan *Guides Illustrées Michelin des Champs de Bataille*'i yayınlamıştır. Bu kitap savaşın ardından 1,5 milyon adet satılmıştır. 1920'de yayınlanan iki ciltte *L'Alsace et les Combats des Vosges* yer almıştır. Bu kitapta Linge'ye dair 12 sayfa, 15 fotoğraf, 3 kroki yer almıştır. Hensel, *age.*, s.165. 1890'da Fransa'da kurulan Touring Club de France savaştan sonra savaş alanlarını gezmeyi programına dahil etmiş ve tahminen 1,5 milyon insan ülkeyi yürüyerek gezmeye başlamıştır. Bu alana yönelik turlar düzenlenmiştir. "*Grande semaine cycliste et pédestre d'Alsace*". Linge ve Hartmannswillerkopf'a rehberli turlar düzenlenmiştir.

yüzyüncü yıl anmaları bile bölgeyi bu anlamda eski popülarlığıne ulaştıramamıştır. Diğer yandan bu tür yakınlaşmaların aradaki düşmanlıkları azaltacağı konusu da tartışmalıdır. Yine aynı yıllarda konuyla ilgili bir yayınlarda büyük bir artış görölmüştür. Ancak bu yayınlara niteliğine bakıldığında büyük bir kısmının değersiz, internetteki copy/paste etkinliğine benzer bir şekilde, eskiden söylenmiş, anlatılmış şeyleri, konuları, efsaneleri güncel eklerle yeniden ürettikleri söylenmelidir. 2000'lerden sonra yeniden düşmanlıklar, bu sefer yine din ve hurafelerle sarmalanmış bir ulvi savunma söylemine ve sembolizmine, hamasi yaklaşımlara ve giderek cihatçı tutumlara dönüşmektedir.

1980'lerde ekonomik kriz ve gelecek krizi yaşanan bir ortamda, devletin sosyal yeniden dağıtma rolü azalıp, neoliberal politikaların öne çıktığı bir dönemde bir tür nostalji, hafıza ve miras patlaması yaşandı. Toplumsal hafızaya dair çalışmalar yeni kaynaklar, yeni yaklaşımlar, müze ve dokümantasyon, sözlü tarih çalışmaları sayesinde geçmişin daha çok hatırlanmasına ve yâd edilmesine neden oldu. Fransa'da 20. yüzyılda yaşanan savaşırlara dair toplumsal hafıza 1990'lardan itibaren gündemde olan bir konu. Primo Levi hayatta kalanlara "hatırlama", "unutmama" çağrısında bulunmuştu. Henry Rousso ise "gerçekleri hatırlama ödevi"nden söz eder. Bir hatırlama ödevi savaşın hemen ardından Mehmet Akif Ersoy tarafından önümüze konmuştu: "Yine bir şey yapabildim diyemem hatıra"... Hatırlama ödevi kavramı 1990'ların ortalarından, Auschwitz'in kurtarılmasının 50.yılından itibaren hep gündemde kaldı. Diğer yandan toplumsal hafızanın unutulmuş ya da arkaya itilmişlerini hatırlayan, öne çıkartan çalışmalar da yapıldı. Fransa'da "Fransa için ölenler" dışında savaşçılar, direnişçiler, sürgün edilenler, toplama kamplarında kalanlar, soykırıma uğrayanlar, karşı kamptan bu topraklarda yaşamını kaybedenler, bu acıların onarılması çerçevesinde yeniden ele alındı, tartışıldı. Alsace-Lorraine bölgesinde Alman mirası ve savaşta ölen, sürgün edilen Almanlar konusu gündeme geldi. İnsanlığa karşı suçlar kavramı ortaya çıktı. 1992-93 yıllarında, daha önce üstünde pek konuşulmayan konular, Vichy dönemi mirası ve Fransa'da anti semitizm tartışmaya açıldı. 1990'ların sonlarında "Fransa için öldüler" yerine "Fransa yüzünden öldüler" ifadesi söylenir oldu.

2000'lerde bu alanın siyasi yönleri daha ayrıntılı olarak ortaya çıktı, sömürgecilik gibi tabu konular tartışılmaya, ders kitaplarına girmeye başladı. Kişisel anılar, deneyimler olmanın ötesinde kolektif hafızaya ait konular ulusal düzeyde de tartışılır oldu. Bu dönemde bu konulara geniş bir alan açan sanal ortam ve internet kaynakları devreye girdi. Hafıza, müzeler ve dokümantasyon olanakları inanılmaz boyutlarda genişledi.

2000'li yıllarda, özellikle savaşın doksanıncı yıldönümü nedeniyle ve yüzüncü yılına yaklaşılın dönemde Fransa'da anılar, tanıklıklar ve daha önce ele alınmamış konularda araştırmalar hız kazandı. Bir yandan da Büyük Savaş'ın cepheleleri ve arka planına dair arkeolojik çalışmalar, yeni bulunan, savaştan kalma asker kemiklerinin kimliklerinin bilimsel yollarla tespiti gibi çalışmalar hız kazandı.²⁴⁸ Fransa'da savaş alanında kalan tüm bölgelerde Büyük Savaş'a dair yeni, taze araştırmalar yapıldığından ve tarih çalışmalarının hız kazandığından söz edilebilir. Bir yandan da küçük bir parantez açarak Alsace-Lorraine-Moselle bölgesinin hafıza çalışmaları ve yerel tarihçilik açısından köklü, yaygın ve nitelikli bir mirasa sahip olduğunu belirtmemiz gerekir. Bu miras 20.yüzyılda Strasbourg Üniversitesi'nde Maurice Halbwachs'ın bölüm başkanı olmasıyla başlayan, Marc Bloch²⁴⁹, Lucien Febvre, Henri

²⁴⁸ "L'archéologie de la Grande Guerre en France", *AT Archeothema: Histoire et Archeologie*, Julliet-Aout 2014, s.14-80. Bu dosyada ele alınan konular çok çeşitlidir: kırsal bölgelerde, sınıra yakın yerlerde sürdürülen arkeolojik çalışmalardan yeni bulunan toplu mezarlara, savaşta yaralanma biçimlerinden askerler ve parazitlere, ikmal çalışmalarından Kilianstollen'de bulunan ve ön cephedeki siperlerle arkada bulunan birlikler arasında irtibat kurmaya yarayan Alman tünellerine kadar çeşitli konulara uzanmaktadır.

²⁴⁹ Marc Bloch 1 Ağustos 1914'te, 28 yaşında askere alındı, 1916'da yedek subay, 1917'de subay oldu. Deneyimi sıradandı, ama birçok madalya ve 1920'de légion d'honneur aldı. Savaş sırasında aldığı notlar, yazdıkları saha sonra "Revue de synthese historique"de yayımlandı. *Tarih ve Tarihçi* içinde, s.41-57. Savaşa tarihçi açısından bakan bu notlarda savaşın sosyal psikoloji açısından büyük bir deneyim yarattığını, ancak yanlış haberler ve cepheden gelen yanlış bilgilerin zaman geçtikçe tarihçileri yanıltabileceğine dikkat çekti. Anıları yazanlar da tarihçi olmadığı için, geriye onların bıraktıkları kalacak ve bu da tarihçi açısından sorun yaratacağı diye yazdı. Tarihçiler bu özgün, biricik deneyimden yeterince yararlanmalı diye vurgular ve bilimselliğe olan ihtiyacın altını çizer. Siperlerde ya da hücumlarda efsaneler, özel bir folklor doğduğunu, yanlış haberlerin farklı sosyal gruplara dağıldığını ve

Pirenne gibi son derece önemli araştırmacıları bünyesinde toplayan Annales Okulu çalışmaları ve yayınları ile taçlanan eşsiz benzersiz bir mirasa yaslanmaktadır. Aslında bunları da önceleyen, bölgenin Almanya'nın bir parçası olduğu yıllara uzanan etnografya çalışmaları vurgulanmalıdır. Amacı bölgede Fransız milliyetçiliğine kültürel zemin hazırlamak olsa da Alsace Müzesi'nde gördüğümüz zenginliği ve belgeleme çabasını, müzenin geçmişini göz önünde bulunduracak olursak, Büyük Savaş'a dair belgeleme ve hatırlama, tarihsel miras çalışmalarının genişliğini bir ölçüde anlayabiliriz.

Türkiye'de ise Gelibolu cephesinden söz edecek olursak, bu bölge hakkında bilinenler, yakın zamanda az da olsa anı kitaplarının yayınlanması ve toplumsal tarih çalışmalarının derinleşmesiyle bir ölçüde genişlemiş olsa da küçük bir kara parçası üzerinde yapılan hatırlama, anma faaliyetleri bilimsel, eğitici ve koruyucu bir çerçeveye sahip olmaktan uzak. Bu bölge bir savaş coğrafyasıydı, ancak yarımada bulunan birkaç köy ve sakinleri hakkında bilgiye ulaşmak o kadar da kolay değil. Anılardan bazı bilgi kırıntıları çıkartabiliyoruz. Ayrıca savaş öncesi, savaş ve kurtuluş savaşı döneminde büyük bir kırılmanın, nüfus değişiminin yaşandığı kritik bir bölge olduğu için geçmişe dair derinlikli çalışma yapılması da o kadar kolay değil. Diğer yandan esaslara dair de ciddi bir çalışma yapıldığı söylenemez. Bölgede bir "savaş arkeolojisi" çalışması

çok uzaklara kadar ulaştığını dile getirir. Cephenin her iki tarafında da yanlış bilgiler, efsaneler yayıldığından söz eder. Alman ordusunun işgal ettiği yerlerde yaydığı söylentileri tartışır. Yanlış haber yayarak işgal ordusuna pozisyon kazandırma çabasını anlatır. Bunların tümünün bir "temel"i oluyor ki inanılıyor der. Bir başka tema "alman mezalimi" konusudur. Bu yaklaşım Fransız tarafında "biz uygarlığı savunuyoruz" duygusu yaratmıştır. Tarihçiler savaşın diplomatik yönlerine odaklanmışken o savaşın vahşet ve şiddetine tanıklık eder, kolektif psikolojiden söz eder. Savaşı bir tarih laboratuvarı olarak görmüştür

Raporları resmi dile benzer ancak insanların yaşadığı acı, şiddet, kabalık gibi şeylere tanıklık eder. 1916'da yağmur altında uzun yürüyüş, cephe ön saflarına gidiş, 1917'de Chemin des Dames'da bombardman deneyimi anlatılır. Çevrede, ailelerde gördüğü zorluk ve acılar, sosyal duruma tanıklık eder. Mektuplarında ölüme gittiğini yazar. Marc Bloch, "Souvenirs de la Guerre 1914-1915", *Cahiers des Annales*, No: 26, 1969, s.119-152. Stephane Audouin-Rouzeau, "Introduction", *Écrits de guerre 1914-1918* içinde, Marc Bloch, Armand Collin, 1997.

yapılmıyor. Bilgiler parçalı olmaya devam ediyor, anıtlar ve yeni mezarlıklar “sembolik” olmanın ötesine geçmediği gibi seçilen semboller de yalnızca mevcut iktidarların tercih, yönelim ve yaklaşımlarını temsil ediyor. Bu alanlara ve anılara tutarlı ve bütünlüklü bir çalışma kapsamında yaklaşılmıyor. Bu anlamda eğitici özelliği de yer yer yanılgılara yol açacak şekilde konuyu iyi bilmeyen, üzerinde iyi düşünmemiş, uzman olmayanlar eliyle yürütülüyor. İhale süreçlerinin damgasını vurduğu, boşluk bırakmayan ve bölgenin doğal yapısına zarar veren bir inşaatçılık hüküm sürüyor. Günümüzde boğaz köprüsünün inşaatı ile başlayan süreçte tüm gösterişli, törensel yaklaşımlara karşın yarımadanın büyük bir kısmının imara açılacağı ve bir hafıza mekânı olma özelliğini giderek daha fazla yitireceği bir gerçek. Şimdiden emlak piyasası canlanmış durumda.

“Savaşta siper deneyimi dünyanın birçok yerinde anma pratikleri ortaya çıkarmıştır. Bunların her biri savaşın temsillerine dayanır. Bazıları kahramanlık, bazıları trajedi ve zafer içeren, bazıları kızgın, bazıları kabullenici özellikler taşır. Hiçbiri tamamlanmış değildir, çatışmanın vahşi deneyimi, Tolstoy’un deyişiyle ‘gerçek öldürme’, ölüm kokusu, tadı yeniden üretilebilir değildir. Bu sert ve kaçınılmaz gerçeklik tüm anmaların mecazi ya da bir açıdan konudan, savaş ve kanlı kalıntılarından büyük çaplı uzaklaşma anlamına gelir.”²⁵⁰

Savaşlara dair her birinin çerçevesi savaşların temsilleri tarafından çizilen anılar ve anma biçimleri kimi zaman zaferlerle, kahramanlıklarla, kimi zaman trajedilerle dolu, bazen kızgın ve bazen de boyun eğmiş bir ruh halini yansıtır.²⁵¹ Bir kere olanlar olmuş, saldırılar, savunmalar, çıkartmalar, çarpışmalar, yaralanma ve öldürmeler, vahşet ve dehşet yaşanmışken bunların tümünün olduğu gibi hatırlanması ve aktarılması mümkün olmaz. Geriye suskunluklar, önemli bulunmayan anı parçaları, temsil edici özetler,

²⁵⁰ Jay Winter, “Representations of War and the Social Construction of Silence”, *Fighting Words and Images: Representing War across the Disciplines* içinde, (Der.) Elena V.Baraban et al., University of Toronto Press, 2012, s.29.

²⁵¹ Winter, *age.*, s.29.

kahramanlık ya da felaket sahneleri ya da öne çıkartılmış, sivriltilmiş, genel olarak hafızamızda yer eden alıntılar, metaforlar, mecazlar, meseller, taş kazınan, şiirlere, tablolara konu olan sahneler kalıverir. Sıradan insanlar böyle bir durumda anlatacak neyim var ki, diye düşünür ve susar; çoğu kez de kimse onlara yaşadıklarını, deneyimlerini sormaz; yalnızca komutanlar, kahramanlar, zaferler hatırlanır, gerisi bir insanlık faciası olarak tarihin derinliklerine gömülür.

Savaşın temsilleri her zaman ideolojiktir; ölü bedenlere, yaşayanları yeniden harekete geçirebilmek amacıyla değer kazandırılması anlamı taşır. Winter'a göre anma etkinliği savaşın kötülüğünü unutturmaya çalışır; savaşla ilgili anıtlar bizi savaşın kanlı izlerinden uzaklaştırmayı amaçlar. Bu savaş temsillerinin ideolojik olduğu anlamına gelir. Ancak burada bir başka boyut da bir sosyal inşa olarak suskunluk olmaktadır. Anma hatırlanmaya değer geçmişin kolektif temsilidir. Bu anlamda gösteriye dayanır ve öykünün diğer yönlerini zorunlu olarak bastırır. Tüm anma etkinlikleri savaşın ve savaşta hayatını kaybedenlerin temsilini içerir; bu konudaki suskunluklar anma koreografisinde yer etmiş durumdadır. Anmaya ilişkin anlatılar hikâyenin bazı kısımlarını seçerken diğerlerini bastırır, yok sayar. Diğer yandan anmayı yalnızca bir unutma biçimi olarak görmek çok basit kaçır; iktidardaki mevcut rejimin ideolojik ihtiyaçları ne olursa olsun acı yaşanmaya devam eder.²⁵²

Ulusal anmalar giderek daha medyatik bir hal alırken kendisiyle ebedi çatışmalar, gerilimler yaşayan toplumlarda anmaların ve hatırlama anlarının canlanma hali, suskunluk, şahitlik, bilme ve yeniden hatırlama siyaseti ile belirleniyor; bir hafıza, hatırlama savaşı yaşanıyor. Tarih siyasi bir alan ve anmalarda geçmişe bugünden bir giriş yapıyoruz. Anıların resmi tarihle uyuşmayanları için aynı olayların hatırası daha silik, daha az ortada ama acısı daha fazla oluyor. Savaşa, savaşın çeşitli yönlerine dair toplumsal bellekte bir suskunluk, unutkanlık ve görmezden gelme hem Doğu ve hem de Batı cephelerinde mevcuttur. Alsace-Lorraine bölgesinde savaş karşıtları, savaşa katılan ve yaşamını yitiren Almanlar,

sömürge askerleri, Yahudilere dair izler ve yazın son derece kısıtlıdır. Gelibolu yarımadası ve Çanakkale’de savaş öncesi nüfus, zorunlu göç ve Osmanlı ordusundaki Almanlar, gayrimüslim askerler hikâyesinin anlatılmayan, unutulmuş, üzerinde büyük bir suskunluk perdesi bulunan unsurlarıdır.²⁵³

Savaşa katılan gayrimüslimler ya da Fransız ordusundaki Yahudileri düşünecek olursak bu konunun da hayli hassas ve yöntemsel açıdan tartışmalı olduğunu belirtmek gerekir. Onların “biz de vardık”, “biz de kan bedeli ödedik” demesi, Fransa’da sayılar, bizde anılar, fotoğraflar yoluyla ispat çalışmaları gerçekleri teslim etmeyi ama aynı zamanda anti-semitizmin ince sınırlarını gösterir. Bu çaba “biz de ulus bütününün bir parçasıyız”, “kan bedeli

²⁵³ Büyük Savaş sırasında Osmanlı Devleti topraklarında 534 Alman askeri yaşamını kaybeder. 1915 Çanakkale savaşlarında, sonrasında, hatta İkinci Dünya Savaşı yıllarında bölgede yaşamını kaybeden Alman askerleri ve sivil, hemşire vb. personel için Alman Konsolosluğu’nun yazlık rezidansı bahçesinde bir mezarlık inşa edilmiştir. 1915’te Alman İmparatoru Mart ayında ilk ölüm vakaları yaşanınca onların gömülmesi amacıyla burada bir şehitlik/askeri mezarlık yapılması talimatı verir. İnşaata 1916 yılında başlanır. O yıllarda askere çağırılan Alman heykeltıraş Georg Kolbe bir sanatçı olarak askerlik yapmak isteyince, arkadaşı, o zamanın büyükelçisi olduğundan onu çağırır ve bu mezarlık alanının mimari tasarımını üstlenir. İnşaat 1918’de devam ederken savaşın bitimiyle birlikte Almanlar burayı terk etmek zorunda kalır. 1926’da ilişkiler normale döndüğü zaman inşaatlara devam edilir ve tamamlanır.

ödedik, biz de cumhuriyetin bir parçasıyız” demektir. Kabul etsek de, etmesek de, hakkını versek de vermesek de, Türkiye’de ya da Fransa’da bu böyledir. Yoksa elbette Çanakkaleli Berta Hanım’ın anne dedesi Dr.Nesim Karidi Osmanlı ordusunda subay olarak bulunmuştur, fotoğrafları vardır. Ayrıca babası Dr.H Bensusen de orduda subay olarak görev yapmıştır. ²⁵⁴

Göç denildiğinde mübadele, din konuşulduğunda İslam, mağduriyet, mazlumluk, sonra da cesaret, kahramanlık ve iman gücü mutlak surette öne çıkar. Ama bundan da fenası, her iki cephede de tarih ve hafıza söz konusu olduğunda, savaşın üstünden yüz yıl geçtikten sonra günümüz dünyasının bu deneyimi her dönemden daha fazla metalaştırdığından, dinselletirdiğinden ve sembolik hale getirdiğinden söz edebiliriz.

Bütün bunlara, anılara ilişkin tüm unutmama ve reddiyecilik, düşmanlık biçimlerine karşı kelimeler ve sembollerin gücüne inanarak hatırlamak, savaşa değil, barışa inanmak savaşın yüzüncü yılında insanlık borcumuzdur.

²⁵⁴ Berta B.Özgün Brudo, *age.*, s.6-13, 26.

KAYNAKLAR

Aker, Şefik, Çanakkale-Arıburnu Savaşları ve 27. Alay (Bu kitabın ilk baskısı 1935 yılında Askeri Mecmua'nın Tarih Kısmının 40. sayısında yayınlanmıştır). Çanakkale Hatıraları, Yayına hazırlayan: Metin Martı, İstanbul, Arma Yayınları, 2001.

"Anzak İsyanı: Mezarlarımızı Kazıyorlar", <http://www.hurriyet.com.tr/anzak-isyani-mezarlarimizi-kaziyorlar-301820>. Ulaşım tarihi: 23.04.2017.

"Araştırmacı Yazar Hasan Hüseyin Maltepe, Çanakkale Kahramanlarını Anlattı", <http://www.haberler.com/arastirmaci-yazar-hasan-huseyin-maltepe-canakkale-haberi/>, 27 Mart 2008.

"Beykoz'dan 15 bin kişi Çanakkale'ye gidiyor", Milliyet Gazetesi, 20.04.2011.

"CWGC Cemeteries and Memorials". <http://www.cwgc.org/anniversaries/gallipoli/cemeteries-and-memorials.aspx>. Ulaşım tarihi: 04.01.2017.

"Çanakkale'ye Düşman Donanmasının Hücumu", Yeni Mecmua Nüsha-yı Fevkalade, Hilal Matbaası, 18 Mart 331.

"Çanakkale", Yurt Ansiklopedisi, Anadolu Yayıncılık, 1982, s.1802-1933.

"Evren: Ulusumuz Silahlı Kuvvetleri ile Her Tehlikeyi Yenecek Güçtedir" (19.03.1981). Milliyet Gazetesi. <http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/Arsiv/1981/03/19>. Ulaşım tarihi: 05.01.2017.

"Fatih Belediyesi 10 bin Fatihliyi Çanakkale'ye Götürüyor",

"Gelibolu Harekatı, 1915" (ty.). Commonwealth War Graves Commission (Pamphlet).

"Historial de la Grande Guerre". <http://www.historial.org/>. Ulaşım tarihi: 05.01.2017.

"Il y a cinquante ans, Georges Wodli était assassiné par la Gestapo". <http://www.humanite.fr/node/53544>. 5 Nisan 1993, Ulaşım tarihi: 06.01.2017.

"La commémoration et la glorification des morts pour la France au cours de la grande guerre" <http://www.cndp.fr/crdp-reims/enseigner14-18/carte/ac5/fic1.pdf>, 2015. Ulaşım tarihi: 04.01.2017.

"Loi du 9 décembre 1905 concernant la séparation des Eglises et de l'Etat". <https://www.legifrance.gouv.fr/affichTexte.do?cidTexte=>

JORFTEXT000000508749. Ulaşım Tarihi: 08.01.2017.

“Marking the Centenary of the Gallipoli Campaign” (19 January 2015). <https://www.gov.uk/government/news/marking-the-centenary-of-the-gallipoli-campaign>. Ulaşım tarihi: 04.01.2017.

“Mimarlar Odası: Gelibolu Yarımadası Tarihi Milli Parkı Kabatepe Tanıtım Merkezi Fikir Projesi Yarışma Süreci Durdurulmalıdır.”, http://www.tmmob.org.tr/genel/bizden_detay.php?kod=301&tipi=9. Ulaşım tarihi: 2.4.2009.

“Monument aux Morts de Strasbourg” yazısı yer almaktadır. “Strasbourg : “Une pierre a l’édifice de la paix”. H.L.”. (26 Haziran 2007). <http://moulinde-langlature.typepad.fr/monumentsaux-mortspacif/2007/06/strasbourg.html>. Ulaşım tarihi: 05.01.2017.

“Sadece Çanakkale’yi Geçmemişler”, Hürriyet Gazetesi,

“Tokat’ta Minyatür Çanakkale Şehitleri Anıtı”, “Tokat’ta Minyatür Çanakkale Şehitleri Anıtı”, <http://www.haberler.com/tokat-ta-minyatur-canakkale-sehitleri-aniti-2598261-haberi/>, 17 Mart 2011.

“Une sculpture monumentale volée au Chemin des dames” (14.08.2014). http://www.francetvinfo.fr/faits-divers/une-sculpture-monumentale-volee-au-chemin-des-dames_1696395.html. Ulaşım tarihi: 02.01.2017.

Adivar, Halide Edib, “Işıldak’ın Rüyası”, Kubbede Kalan Hoş Sada içinde, Üçler Matbaası, İstanbul, 1974.

Agulhon, Maurice, “Esquisse pour une archéologie de la République. L’allégorie civique féminine”, Annales. Économies, Sociétés, Civilisations, 28A année, N. 1, 1973, s. 5-34. http://www.persee.fr/doc/AsPDF/ahess_0395-2649_1973_num_28_1_293328.pdf. Ulaşım tarihi: 16.04.2017.

Agulhon, Maurice, “Pèlerinage et mémoire” Marianne en 14-18”, Guerres et Cultures 14-18 içinde, Der.J.J.Becker-J.M.Winter, G.Krumeich, A.Becker, S.Audoin-Rouzeau, Paris, Armand Colin, 1994, s.373-383.

Albayrak, Muzaffer – Özyurt, Ayhan (haz.), Yeni Mecmua Çanakkale Özel Sayısı, Yeditepe Yayınları, 2006.

Anadolu Gençlik Derneği, <http://www.youtube.com/watch?v=0mUCj-2x8Nk>

Andrieu C. vd., Politique du passé, Aix-en-Provence, Publication de l'université de Provence, 2006.

Artuç, İbrahim, 1915 Çanakkale Savaşı, Kastaş Yayınevi, 1992.

Audouin-Rouzeau, Stéphane -, Becker, Annette, 14-18, retrouver la guerre, Paris, Gallimard, 2000.

Audouin-Rouzeau, Stéphane, "Oublis et non-dits de l'histoire de la Grande Guerre", Revue du Nord, c.28, no.315, Nisan-Haziran 1996, s.355-365.

Aydemir, Şevket Süreyya, Tek Adam Mustafa Kemal 1881-1919, c.1, 18.Basım, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1999.

Bali, Rıfat N., Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri: Bir Türkleştirme Serüveni (1923-1945), İstanbul, İletişim Yayınları, 1999.

Başaran, Neslişah L., "Savaş Osmanlı İmparatorluğu'nun Kaderi miydi?", İşgale Direnen Çanakkale: 100 Yıl Önce, 100 Yıl Sonra içinde, Der.E.Zeynep Güler, Yazılama Yayınevi, 2015.

Becker, Annette, "La Grande Guerre en 1998: entre polemiques et memoires de la tragedie", Les Guerres de mémoires: La France et son histoire içinde, (Der.) Pascal Blanchard - Isabella Veyrat-Masson. Editions La Decouverte, 2008-2010.

Becker, Jean-Jacques, "La Grande Guerre: Temoignage et Propagande", Vingtième Siècle, revue d'histoire, No: 41, janvier-mars 1994.

Belot Robert (Der.), 1870 De la Guerre à la paix: Strasbourg-Belfort, Editions Hermann, 2013.

Bergson, Henri, Madde ve Bellek, Çeviren: Işık Ergüden, İstanbul, Dost Yayınları, 2015.

Beşikçi, Mehmet, "Askerî tarihçiliğin Gayri Resmi Kaynakları: Asker Anıları ve Günlükleri", Osmanlı Askerî Tarihini Araştırmak: Yeni Kaynaklar, Yeni Yaklaşımlar. der.Cevat Şayin-Gültekin Yıldız, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012.

Bischoff, Georges, "'Mon Village' A L'Heure des Tranchées: Oncle Hansi, La Grande Guerre et les Petits Enfants", Jean-Noël Grandhomme (der.), Boches ou Tricolores: Les Alsaciens-Lorrains dans la Grande Guerre içinde, Strasbourg: La Nuée Bleue, DNA, 2008.

Bischoff, Georges-Kleinschmager, Richard, L'Université de Strasbourg, Strasbourg, La Nuée Bleue, 2010.

Blanchard, Pascal - Veyrat-Masson, Isabella (der.), Les Guerres de mémoires: La France et son histoire, Préface de Benjamin Stora,   ditions la Découverte, 2008-2010.

Bloch, Marc, "Souvenirs de la Guerre 1914-1915", Cahiers des Annales, No: 26, 1969, s.119-152.

Bloch, Marc, écrits de guerre 1914-1918, Armand Collin, 1997.

Bloch, Camille, "Dix Siècles d'une Présence Continue", Les Saisons d'Alsace, No: 66, K  s 2015.

Boyarın, Jonathan, "Space, Time and the Politics of Memory", Remapping Memory: The Politics of Time and Space, University of Minnesota Press, 1994.

Brewer, Anthony, Marxist Theories of Imperialism,   kinci Basım, Routledge, 1990.

Brudo, Berta B.  zg  n, Yedi Nesil   ncesinden Günümüze Yolculuk: Anılar, Belgeler, Resimler, ty.yy.

Canefe, Nilgün, "Turkish nationalism and ethno-symbolic analysis: the rules of exception", Nations and Nationalism, 8 (2), 2002.

Canini, Gérard, La Lorraine dans la Guerre de 14-18, Press Universitaires de Nancy, 1984.

Capdevila, Luc -Voldman, Daniela, "Rituels Funéraires de Sociétés en Guerre (1914-1945)", La Violence de Guerre 1914-1945 içinde, Der: S.Audoin-Rouzeau vd.,   ditions complexe, 2002.

Connerton, Paul, "Seven Types of Forgetting", Memory Studies, 1, (1), 2008, s.59-71.

Copeaux, Etienne, Türk Tarih Tezinden Türk-  sl  m Sentezine, Tarih Vakfı Yurt Yayınları,   stanbul, 1998.

  akır,   mer, "Çanakkale Türküsünün   yk  s  ", Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı, No.1, Mart 2003.

  amoğlu, Şemsettin, Çanakkale Boğazı ve Savaşları, Eski Muharripler Cemiyeti Çanakkale Şubesi Yayınları,   stanbul, 1962.

  anakkale Destanı, No.1-10, No.11-15 (Tarihi gerçeklere ve belgelere dayanarak hazırlanan Türk Tarihi Gerçek   yk  ler   izgi Romanları), Proje ve Yönetmen Suat Turgut, Mavi Medya Yayınları, www.kahramanlar.org

  anakkale   l Yıllığı 1967, Çanakkale Valiliğı Yayını, ty.

Çanakkale Muharebeleri 75.nci Yıl Armağanı, Gnkur, Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1990.

Çanakkale, 18 Mart 1915-1950, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1950.

Dağlarca, Fazıl Hüsnü, Çanakkale Destanı, Kitap Yayınları, 1965.

Dalissson, Rémi, Célébrer la nation: Les fêtes nationales en France de 1789 à nos jours, Paris: Nouveau Monde Editions, 2009.

Dalissson, Rémi, Les Guerres et la Mémoire, Paris: CNRS Edition, 2013.

Deren, Seçil, “Türk Siyasal Düşüncesinde Anadolu İmgesi”, Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce: Milliyetçilik içinde, c.4, İletişim Yayınları, 2002, s.533-540.

Direk, Zeynep, “Hafıza, Tarih, Unutma: Paul Ricœur ile Söyleşi”, Cogito, No.79, 2014, s.95-104.

Ducasse, Andre, Balkans 14/18: Ou le chaudron du diable, Paris, Robert Laffort, 1964.

Ener, Kadri, Çanakkale’den Hatıralar, MMV yayını, Sucuoğlu Matbaası, İstanbul, 1954.

Erdoğan, R.T., “Değişimin Öznesi, Sesi ve Öncüsüyüz”, Milliyet Gazetesi, 2011. <http://www.milliyet.com.tr/degisimin-oznesi-sesi-ve-uncusuyuz/siyaset/haberdetayarsiv/19.03.2011/1366141/default.htm>

Erduran, Behçet Sabit, Cephedeki Bir Doktorun Gözünden 1915 Baharında Çanakkale, İstanbul, Türkiye İş Bankası Yayınları, 2015.

Eren, Ramazan, Çanakkale Savaşlarının Mana ve Ehemmiyetinin Muhtasar Bir Değerlendirilmesi, yy., 1995.

Ergur, Ali (yayına hazırlayan), Görkemli Unutuş: Toplumsal Belleğin Kıvrımlarında Dumlupınar Faciası, Bağlam Yayınları, İstanbul, 2006.

Erkan, Kemal – Fidan, Adem (Der.), Osmanlı’nın Son Kilidi: Çanakkale, İkinci Basım, Çamlıca Yayınları, 2010.

Ersoy, Mehmed Akif, Safahat, 23.Basım, İnkılap Kitabevi. 1991.

Esenkaya, Ahmet, “Çanakkale Savaşları Sürecinde Türk Basını”, Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı, No.1, Mart 2003.

Eşref, Ruşen (Ünaydın), Anafartalar Kumandanı Mustafa Kemal ile Mülakat, Üçüncü Basım, İstanbul Devlet Matbaası, 1930. (Şişli, 28 Mart 1334).

Florian, Hensel, Le Lingekopf: De 1915 à nos jours, önsöz: Jean-Noël Grandhomme, Jérôme De Bentzinger Editeur, 2013.

Gabriel Braeuner, "La Revue alsacienne illustrée contrainte et émancipation dans l'Alsace de Guillaume II", Colloque des 90 ans de l'institut d'histoire d'alsace: Autorité, Liberté, Contrainte en Alsace, Regards sur l'histoire d'Alsace XIe-XXIe siècle, Editions Place Stanislas/Institut d'histoire d'Alsace, 2010, s.251-256.

Gallipoli Anzac Commemorative Site (Gelibolu Anzak Anma Alanı) (ty.). Avustralya ve Yeni Zelanda Hükümetleri adına hazırlanmıştır. www.dva.gov.au/www.dia.govt.nz/www.anzacsite.gov.au. Ulaşım tarihi: 04.01.2016.

Gençcan, Mehmet İhsan, Çanakkale Savaş Alanları Rehberi (CD ve Harita Hediye), Zirve Basım, 2010.

Gençcan, Mehmet İhsan, Çanakkale Savaşlarından Altın Harfler, yy., 1992.

Gillis, John R., "Memory and Identity: The History of a Relationship", Commemorations: The Politics of National Identity içinde. (Der.) John R.Gillis. Princeton University Press, 1994.

Goutard A. Colonel, "La Campagne Des Dardanelles (1915): Un échec naval ", Revue Internationale d'Histoire Militaire, No: 35, 1976, s.121-157.

Göncü, Gürsel – Aldoğan, Şahin, Çanakkale Savaşı: Siperin Ardı Vatan: Türk Cephesinden 1915 Deniz ve Kara Muharebeleri, MB, 2006.

Göyünç, Nejat, "Çanakkale Hatıraları ve Destanları", 85.Yılında Çanakkale Savaşları Sempozyumu, 23-24 Mart 2000.

Grandhomme, Jean-Noël - Francis, Les Alsaciens-Lorrains dans la Grande Guerre, La Nuée Bleue, 2013.

Grandhomme, Jean-Noël (Der.), Boches ou Tricolores: Les Alsaciens-Lorrains dans la Grande Guerre, Strasbourg: La Nuée Bleue, DNA, 2008.

Grandhomme, Jean-Noël, "Les Soldats alsaciens-lorrains en Palestine ottomane pendant la Grande Guerre", Revue d'Alsace, 2013, no.139, s.121-136.

Grandhomme, Jean-Noël, "1914-1919: Les combattants alsaciens-lorrains entre deux fidélités? Choix individuels et comportements collectifs", Colloque des 90 ans de l'institut d'histoire d'alsace: Autorité, Liberté, Contrainte en Alsace, Regards sur l'histoire d'Alsace XIe-XXIe siècle, Editions Place Stanislas/Institut d'histoire d'Alsace, 2010.

Güler, E.Zeynep, "Bir Ulusal Hafıza Mekânı Olarak Gelibolu Yarımadası", Türk Sağ: Mitler, Fetişler, Düşman İmgeleri içinde, (Der.) İnci Özkan Kerestecioğlu - Güven Gürkan Öztan, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012.

Halbwach, Maurice, On Collective Memory, Lewis A.Coser (derleyen, çeviren), University of Chicago Press, 1992.

Halbwachs, Maurice, Les cadres sociaux de la mémoire, Postface de Gérard Namer, Editions Albin Michel, 1994. (Birinci Basım) Librairie Alcan, 1925. (Halbwachs, Maurice, Hafızanın Toplumsal Çerçevesi, Türkçe Söyleyen: Büşra Uçar, Heretik Yayınları, Ankara, 2016.)

Hamilton, Ian, Gelibolu Hatıraları 1915, İkinci Baskı, İstanbul, Örgün Yayınları, 2006.

Hikmet, Nâzım, Tüm Eserleri 4, Dört Hapisaneden/Kuvâyi Milliye Destan (haz.Asım Bezirci), Cem Yayınevi, İkinci Basım, İstanbul, 1978.

Hobsbawm, Eric, İmparatorluk Çağı: 1875-1914, Çeviren: Vedat Aslan, Dost Kitabevi, 1999.

Hobsbawm, Eric, "Seri Üretim Gelenekler: Avrupa, 1870-1914", Gelenegin İcadı içinde, derl.Eric Hobsbawm-Terence Ranger, Çeviren: Mehmet Murat Şahin, Agora Kitaplığı, 2006.

Horne, John (der.), Vers la Guerre Totale: Le Tournant de 1914-1915, Tallandier, 2010.

Horne, John, "Entre expérience et mémoire: les soldats français de la Grande Guerre", Annals HSS, no: 5., Septembre-Octobre 2005, s.903-919.

Husserl, Edmund, Fenomenoloji Üzerine 5 Ders, Çeviren: Harun Tepe, Ankara, BilgeSu Yayınları, 2010

Huyssen, Andreas, Twilight Memories: Marking Time in a Cultural Amnesia, Routledge, 1995.

Igersheim, François, "La création de l'Université de Strasbourg",

Les saisons D'alsace, No: 45, DNA, Septembre 2010, s.86-89.

Jacques Tardi-Jean-Pierre Verney, Putain de Guerre!, (Birinci cilt: 1914-1915-1916, İkinci cilt: 1917-1918-1919), Casterman, 2008-2009. (Jacques Tardi, 1914-1918 Siperlerdeydik, Çeviren: Murat Yurdakul-Ulaş Candaş, NTV Çizgi Roman Tarih Serisi, 2011.)

Jean Jacques Becker, "L'opinion publique Française et l'Alsace en 1914", Revue d'Alsace, no.109, 1983, s.125-138.

Karpat, Kemal H., "Ömer Seyfeddin and the Transformation of Turkish Thought", Studies on Turkish Politics and Society: Selected Articles and Essays, Brill, 2004.

Kaya, Ahmet, "Ahmet Kaya'nın Kendi Sesinden Çanakkale Şiiri" <http://www.youtube.com/watch?v=Pq5T4zUTbrU&feature=related>. Ulaşım tarihi: 14.01.2012.

Kemal, Mustafa, Arıburnu Savaşları, Günümüz Türkçesi: Nurer Uğurlu, Örgün Yayınları, İstanbul 2005.

Kern, Haïm, «Ils n'ont pas choisi leur sépulture». http://www.memorial-chemindesdames.fr/photos_ftp/documents_actualites/Panneau%20HK_2.pdf, 1998. Ulaşım tarihi: 04.01.2017.

Koçkuzu, Ali Osman, Çanakkale Cephesinde Bir Müderris: Abdullah Fevzi, İz Yayınları, 2010.

Koselleck, Reinhart, "Les monuments aux morts comme fondateurs de l'identité des survivants", Revue de Métaphysique et de Morale, Janvier-Mars (1), 1998, s.33-61.

Koyuncu, Aşkın vd. (haz.), Çanakkale Savaşları Bibliyografyası, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, Ankara, 2010.

Köroğlu, Erol, "Yeni Mecmua Çanakkale Özel Sayısı", Toplumsal Tarih, Mart 2003 (111), s.94-99.

Küçükalp, Kasım, "Edmund Husserl ve Fenomenoloji", Kant Sonrası Metafizik Üzerine Konuşmalar içinde, Küre Yayınları, 2012.

"L'archéologie de la Grande Guerre en France", AT Archeothema: Histoire et Archeologie, Julliet-Aout 2014.

L'Oncle Hansi, Mon Village, Strasbourg: La Nuée Bleue, DNA, 2013.

"La guerre de 1914-1918, Essais d'histoire culturelle", s.113-115; http://www.persee.fr/doc/xxs_0294_1759_1994_num_41_1_3282_t1_0113_0000_1. Ulaşım tarihi: 23.04.2017.

"La guerre des gaz, 1915-1918 vue à travers des archives l'ECPAD", http://archives.ecpad.fr/wp-content/uploads/2011/01/guerre_des_gaz.pdf. Ulaşım tarihi: 28.04.2017.

Lacoste, Yves, Coğrafya Savaşmak İçindir, Çeviren: Aysin Arayıcı, İstanbul, Özne Yayınları, 1998.

Lannoy, François de, Mutins et Fusilles pendant la Grande Guerre, Éditions Ouest-France, 2017.

Le Naour, Jean-Yves, Le soldat inconnu: La guerre, la mort, la mémoire, Gallimard, 2008.

Lechner, Catherine, Alsace-Lorraine: Histoires d'une tragédie oubliée, Séguil, 2004.

Ledoux, Sébastien, Le Devoir de Mémoire: Une formule et son histoire, Paris: CNRS Editions, 2016.

Lefebvre, Henri, The Production of Space, (İngilizceye Çeviren: Donald Richardson-Smith). Blackwell, 1991.

Loetscher, Michel - Scheiling, Yannick, Hansi: Une Vie pour l'Alsace, Strasbourg: La Nuée Bleue, DNA, 2013.

Marx, Karl - Engels, Friedrich, Alman İdeolojisi - Feuerbach, Çeviren: Sevim Belli, Sol Yayınları, 1976.

Marx, Karl, "Feuerbach Üzerine Tezler", Ludwig Feuerbach ve Klasik Alman Felsefesinin Sonu içinde, Friedrich Engels, Çeviren: Sevim Belli, Sol Yayınları, 1976.

Mathien, Michel, "Alsaciens dans l'armée français en 1914: Ils étaient des 'Français attendus'", Les Saisons d'Alsace, No: 66, Kış 2015.

Mosse, Georges, De la Grande Guerre au totalitarisme: la brutalisation des sociétés européennes, Paris, Hachette, 2003.

Münim Mustafa, Cepheden Cepheye: 914-918 İhtiyat Zabiti Bulduğum Sırada Cihan Harbinde Kanal, Çanakkale ve Kafkas Cephelerine ait Hatıralarım. Cilt: 1, Ege Basım Evi, 1940, s.39-161.

Nagyos, Christophe, Mémorial d'Alsace Moselle: Le musée d'une histoire tourmentée de 1870 à nos jours, Clermont-Ferrand, 2008

Namer, Gerard, Mémoire et Société, Paris, Méridiens-Klincksieck, 1987.

Navaro-Yashin, Yael, "Uses and Abuses of 'State and Civil Society' in Contemporary Turkey", New Perspectives on Turkey, No.18, Spring 1998, s.1-22.

Navaro-Yashin, Yael, *Faces of the State: Secularism and Public Life in Turkey*, Princeton University Press, 2002.

Nesin, Aziz, *Bu Yurdu Bize Verenler*, Adam Yayınları, 2005.

Nora, Pierre, *Les Lieux de Mémoire*, Paris: Editions Gallimard, 1986-1992. (3 Cilt: 1.Cilt La Republique, 2.Cilt La Nation, 3.Cilt Les France).

Nora, Pierre, "Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire", *Representations*, No: 26, Special Issue: Memory and Counter-Memory, Spring 1989, s.7-24.

Nora, Pierre, *Hafıza Mekânları*, Ankara, Dost Kitabevi Yayınları, 2006.

O'Keeffe, Tadhg, "Landscape and Memory: Historiography, Theory, Methodology", *Heritage, Memory and Politics of Identity: New Perspectives on Cultural Landscape*, Der. Niamh Moore ve Yvonne Whelan, Ashgate, 2007.

Offenstadt, Nicolas, *14-18 Aujourd'hui La Grande Guerre dans la France Contemporaine*, Odile Jacob, 2010.

Opet Tarihe Saygı Projesi, <http://www.opet.com.tr/tr/Icerik.aspx?cat=83&id=52>, 2006.

Oral, Haluk, *Arıburnu 1915: Çanakkale Savaşı'ndan Belgesel Öyküler*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2007.

Özakman, Turgut, *Diriliş: Çanakkale 1915*, Roman, Bilgi Yayınevi, 101.Basım, İstanbul, 2009.

Özkan, Hande, "Tek Parti Dönemi Coğrafya ve Mekân Arayışları", *Toplum ve Bilim*, no.94, Güz 2002.

Özkök, Hidayet, *Çanakkale'den- Hicaz'a Harp Hatıraları*, Kayseri Kültür Müdürlüğü, 1992.

Özmen, Erkan, *Son Kale: Çanakkale*, Bilgeoğuz Yayınevi, 2008.

Péroz, Francis, *L'Alsace-Lorraine et le Territoire de Belfort dans la Grande Guerre*, Editions Sutton, 2015.

Petitdemange, Gabrielle, "La Mémoire de la Guerre dans une Ville Frontière, Strasbourg", *Mémoire de pierre, mémoire de papier: La mise en scène du passé en Alsace içinde*, Freddy Raphael - Genevive Herberich-Marx (der.), Press Universitaires de Strasbourg, 2002, s.33-53.

Petitdemange, Gabrielle, "La mémoire en pierre de la guerre et l'esthétisation du politique", *Mémoire de pierre, mémoire de*

papier: La mise en scène du passé en Alsace içinde, Freddy Raphael - Genevive Herberich-Marx (der.), Press Universitaires de Strasbourg, 2002, s.19-31.

Prost, A. Winter, J., Penser la Grande Guerre: Un essai d'historiographie, Paris, Seuil, collection "Points histoire", série "L'Histoire en débats", 2004.

Prost, Antoine, "Verdun", Les Lieux de Memoire, II. La Nation içinde, (Der.) Pierre Nora. Gallimard, 1986.

Prost, Antoine, Les Anciens Combattants et la Société Française 1914-1939, Presse de la Fondation Nationale des Sciences Politiques, (3 cilt), 1977.

Proust, Marcel, Kayıp Zamanın İzinde, Çeviren: Roza Hakmen, Yapı Kredi Yayınları, 2016.

Richez, J.C., "Malaises et Crises Après le Retour à la France", Mistler, A. vd. (derl.). Documents Histoire Contemporaine D'Alsace içinde, Strasbourg: Conseils Généraux du Bas Rhin, 1990.

Ricœur, Paul, "Mémoire, Histoire", Revue de Métaphysique et Morale, Janvier-Mars (1), 1998, s.7-31.

Roth, François, Alsace-Lorraine: Histoire d'un 'pays perdu' de 1870 a nos jours, Editions Place Stanislas, 2010.

Sağlam, Tülay, "Edebiyat Değil, Hakikat: 'Siperin Ardı Vatan': Gürsel Göncü ile Söyleşi", 23 Mart 2006. <http://arsiv.ntvmsnbc.com/news/365648.asp>

Sanders, Liman von, Türkiye'de Beş Yıl, Çeviren: M.Şevki Yazman, Burçak Yayınları, 1968.

Scates, Bruce- Wheatly, Rebecca, "Les Monuments aux Morts", La Première Guerre Mondiale, Der.Jay Winter – Annette Becker, Sociétés, Cilt: 3, 21.Bölüm, Fayard, 2014.

Schiavan, Max, Le Front d'Orient: Du Desastre des Dardanelles à la victoire finale 1915-1918, Editions Tallandier, 2014.

Schiller, Nina Glick, "African Culture and the Zoo in the 21st Century", Report to the Max Planck Institute for Social Anthropology, 2005.

Seyfettin, Ömer, "Yeni Kahramanlar", Bütün Eserleri 2: Kahramanlar, Bilgi Yayınları, Ankara, 1970.

Sherman, Daniel J., The Construction of Memory in Interwar France, University of Chicago Press, 1999.

Smith, Anthony, *Myths and Memories of the Nation*, Oxford University Press, 1999.

Steel, Nigel– Hart, Peter, *Gelibolu: Yenilginin Destanı*, Çeviren: Mehmet Harmancı, İstanbul, Sabah Kitapları, 1997.

Stoll, Cédric, “L’Alsace et la Moselle: lieux de mémoire de la Première Guerre mondiale”, *Revue d’Alsace*, 139, 2013, s.305-316. <https://alsace.revues.org/1957>. Ulaşım tarihi: 06.01.2017.

Strasbourg : “Une pierre a l’édifice de la paix”. H.L.”. (26 Haziran 2007). <http://moulinde-langlature.typepad.fr/monumentsaux-mortspacif/2007/06/strasbourg.html>. Ulaşım tarihi: 05.01.2017.

Tevfik Rıza Bey, *Çanakkale Günlükleri: 15 Kasım 1914-18 Şubat 1916: Bir Sivil Gözüyle Çanakkale*, Yayına Hazırlayan: Yard.Doç. Dr.V.Türkan Doğruöz-E.Yasemin Yücetürk-Y.Doç.Dr.Raşit Gündoğdu, Kırklareli Üniversitesi Yayınları, 2012.

Till, Karen E., “Places of Memory”, *A Companion to Political Geography* içinde, John Agrew- Katharyne Mitchell- Gerard Toal (edt.), Blackwell, 2003.

Tilley, Christopher, *Phenomenology of Landscape: Places, Paths and Monuments*, Berg, 1994.

Toprak, Zafer, “Bir Çağa Damgasını Vuran Savaş: Çanakkale Harbi”, Haluk Oral, Arıburnu 1915 içinde, Türkiye İş Bankası Yayınları, 2012.

Tuncel, Metin, “Çanakkale”, *İslâm Ansiklopedisi*, c.8, İstanbul, 1993.

Tunçoku, A.Mete, “Mustafa Kemal, Çanakkale ve Atatürk”, s.122-127, *Çanakkale 1915: Buzdağının Altı* içinde, TBMM Kültür, Ankara, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, 2005.

Turan, Mustafa, *Destanlaşan Çanakkale*, Papatya Yayınları, 2005.

Turetti, Laurence, “L’Alsace-Lorraine dans l’imaginaire français (1870-1914)”, Robert Belot (Der.), 1870 De la Guerre à la paix: Strasbourg-Belfort içinde, Editions Hermann, 2013, s.259-270.

Uğurluel, Talha, *Çanakkale Savaşları ve Gezi Rehberi*, Sekizinci Basım, Kaynak Yayınevi, 2006.

Ülken, H.Ziya, “Millî Destan ve Folklor” *Yeni Sabah*, 29 Ekim, 1951’den akt.Ümmühan Bilgin Topçu, “Büyük Bir Türk Destanı Yazma Fikri Etrafında”, *Milli Folklor*, Yıl: 22, Sayı: 85, 2010.

Ünen, Nurettin, Dünkü ve Bugünkü Çanakkale, CHP Halkevleri Yayınları, 1947.

Vanthoft, Uğural, "İtilaf Devletlerinin Çanakkale'ye Saldırısı Bir Haçlı Seferi miydi?: Kiliseler ve Çanakkale Cephesi", Çanakkale 1915, Sayı: 20, Yıl: 5, Haziran 2014, s.44-49.

Wahl, A.- Richer, J.C., L'Alsace entre France et Allemagne, 1850-1950, Hachette, 1994.

Wahl, Alfred, "De l'autonomisme en Alsace", Les saisons D'Alsace, No: 65, Güz 2015, s.24-31.

Winter Jay- Prost, Antoine, The Great War in History: Debates and Controversies, 1914 to the Present. Dördüncü Basım, Cambridge University Press, 2008.

Winter, Jay, "Representations of War and the Social Construction of Silence", Fighting Words and Images: Representing War across the Disciplines içinde, Elena V.Baraban et al. (der.), University of Toronto Press, 2012.

Winter, Jay, "Setting the Framework", War and Remembrance in the Twentieth Century içinde, Jay Winter-Emmanuel Sivan (der.), Cambridge University Press, 1999.

Winter, Jay, Sites of Memory, Sites of Mourning, Cambridge University Press, 1998.

Wolff, Philippe, L'Alsace de 1900 à nos jours, Le passé présent, 1979.

Yeni Mecmua Nüsha-yı Fevkalade, İstanbul: Hilal Matbaası, 18 Mart 331. Yeni Mecmua (Latin harfleriyle tıpkıbasım) W Çanakkale Özel Sayısı, (Haz.) Muzaffer Albayrak-Ayhan Özyurt, Yeditepe Yayınları, 2006.

Yılmaz, Ahenk, "Bellek Topoğrafyasında Özgürlük: Gelibolu Savaş Alanları ve Mekânsal Bir Deneyim Olarak Hatırlama", Nasıl Hatırlıyoruz? Türkiye'de Bellek Çalışmaları içinde, der.Leyla Neyzi, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011.

Zürcher, Erik Jan, "Between Death and Desertation. The Experience of the Ottoman Soldier in World War I", Turcia, Cilt: 28, 1996, s.235-258.

Filmler

Charlie Chaplin, CharlotSoldat(Soldier Arms-Tüfek Omza), 1918, http://www.imdb.com/title/tt0009611/?ref_=nm_film_wr_25

Jean Renoir, La grande illusion, 1937, http://www.imdb.com/title/tt0028950/?ref_=nv_sr_1

Bertrand Tavernier, La vie et rien d'autre, 1989, <https://www.youtube.com/watch?v=19520a69v2k>

Les alcasians ou les deux Mathildes, 1996, http://www.imdb.com/title/tt0115094/?ref_=nv_sr_1

François Dupeyron, La chambre des officiers (The officer's ward), 2001, http://www.imdb.com/title/tt0273148/?ref_=nm_film_wr_8

Daniel Ziegler, La Mangeuse d'Homme, 2004.

Yves Angelo, Les Âmes Grises (Grey Souls), 2005, http://www.imdb.com/title/tt0431493/?ref_=nm_film_dr_6

Christian Carion, Joyeux Noel, 2005, http://www.imdb.com/title/tt0424205/?ref_=nv_sr_1. Ulaşım tarihi: 24.04.2017.

Turgut Demirağ, Çanakkale Arslanları, 1964.

Yeşim Sezgün, Çanakkale 1915, 2012.

Kemal Uzun, Serdar Akar, Çanakkale Yolun Sonu, 2013.

Haluk Can, Çanakkale Cephesi, 2010.

Peter Weir, Gelibolu, 1981.

Levent Akçay, Sarı Siyah, 2013.

Ahmet Okur, Son Kale: Çanakkale, 2003.

Tolga Örnek, Gelibolu, 2005, <https://www.youtube.com/watch?v=NrgcDfU6z8>. Ulaşım tarihi: 28.04.2017.

Özhan Eren, Son Mektup, 2015.

Russel Crowe, Son Umut, 2014.

Elektronik kaynaklar

<http://catab.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/50049,2016-2020-stratejik-planpdf.pdf?0>. Ulaşım tarihi: 20.04.2017.

<http://centenaire.org/fr/alsace/le-tourisme-de-memoire-en-alsace>

<http://centenaire.org/fr/en-france>

<http://centenaire.org/fr/en-france>. Ulaşım tarihi: 08.01.2014.

http://centenaire.org/sites/default/files/references-files/centenaire_bible_web_double_0.pdf. Ulaşım tarihi: 23.04.2017.

<http://monumentsmorts.canalblog.com/>
<http://webarsiv.hurriyet.com.tr/2005/03/07/609810.asp>
<http://www.alsace-histoire.org/>
<http://www.canakkale2015.gov.tr/tr>. Ulaşım tarihi: 14.04.2017.
<http://www.cheminsdememoire.gouv.fr/fr/le-viel-armand-le-hartmannswillerkopf-cimetiere-du-silberloch>
http://www.crdp-strasbourg.fr/data/histoire/1GM_combats_alsace/
<http://www.hurriyet.com.tr/gundem/8504367.asp?m=1>, 2008.
http://www.jds.fr/tourisme-et-loisirs/guide-de-l-alsace/l-alsace-prise-dans-la-grande-guerre-34631_A?imprimer
<http://www.lieux-insolites.fr/cicatrice/14-18/donon/donon.htm>
<http://www.linge1915.com/fr/accueil/>
<http://www.memorial-alsace-moselle.com/f/index2.html>, ulaşım tarihi: 24.04.2017.
<http://www.memorial-chemindesdames.fr/default.asp>
http://www.memorial-chemindesdames.fr/pages/monument_detail.asp?monument_id=39&monument_type_id=2
<http://www.monuments1418.fr/spip.php?page=cles>
<http://www.sondakika.com/haber-fatih-belediyesi-10-bin-fatih-liyi-canakkale-ye-2627436/>
<https://archives.strasbourg.eu/n-centenaire-de-la-premiere-guerre-mondiale/n:270>
https://www.ac-paris.fr/portail/jcms/p2_810020/accueil
<https://www.battlefield.com/tr-tr/games/battlefield-1>. Ulaşım tarihi: 20.04.2017.
<https://www.firstworldwarstudies.org>

EKLER

Ek 1: *Craonne Şarkısı*

Marc Ogeret, “*La chanson de Craonne*”, <https://www.youtube.com/watch?v=wGrdG85mmL0>. Ulaşım tarihi: 11.04.2017.

La Chanson De Craonne

Craonne Şarkısı

Sekiz günün sonunda, tatil bittiğinde
Yeniden siperleri buluruz
O kadar iyi ki yerimiz
Biz olmasak şapa oturur herkes.
Ama bitti artık, yetti,
Kimse yürümek istemiyor,
Kalbimiz kırık, hıçkırıklarda,
Sivillere elveda.
Davul da trompet de olmasa,
Gidiyoruz yokuş yukarı, başlar eğik öne

{Tekrar}

Elveda hayat, elveda aşk,
Elveda bütün kadınlara.
Bitti işte, sonsuza kadar
Bitti bu rezil savaş.
Craonne’da tepenin ta üstünde
Bize düşer postu bırakmak
Mademki hüküm verilmiş
Mademki biziz kurban!

Sekiz gün siper, sekiz gün acı,
Ama umut yaşıyor hâlâ
Bu akşam gelir artık molasız, ateşkessiz beklediğimiz
Vardiya haberi.
Aniden gecenin ve sessizliğin içinde
Biri geliyor yürüye yürüye,

Bu bir hafif piyade subayı
Devralacak nöbeti.
Gölgede yavaşça yağmur altında
Mezarlarını arayacaklar küçük piyadeler

{tekrar bölümü}

Büyük bulvarlarda görmek üzücü
Şu şamata yapan ensesi kalınları;
Hayat onlara pespembe,
Bizemse işler farklı.
Saklanmak yerine pusularda
Sipere tırmanmak en iyisi
Madem biz sefillerde bir şey yok,
Maksat onların malı mülkü korunsun
Yoldaşların hepsi gömüldüler şuraya,
Bu bayların malı kalsın diye yerinde.

{Tekrar bölümü}

Cebi para dolu olanlara, onlara gelecek sıra
Değil mi ki onlar için geberiyoruz burada.
Ama bitti artık, çünkü askerler
Çıkacağız hepimiz greve.
Sıra sizde bay ensesi kalınlar,
Tırmanın bakalım tepeye,
O kadar meraklıysanız savaşa,
Ödeyin bedelini kendi postunuzla!

Çeviren: A. Güler

Ek: 2: *Neden öldürdüler Jaurès'i?*

Jacques Brel, Pourquoi ont-ils tué Jaurès?

<https://www.youtube.com/watch?v=Xf0EwOYozJU>.

Ulaşım tarihi: 14.04.2017.

On beş yaşındaydılar işe alındıklarında
Başlarken tükeniyorlardı
On iki ayın on ikisi de aralık
Nasıl geçti dedelerimizin hayatı
İçkiyle kilise ayini arasında
Günde on beş saat sürüklenip
Yüzleri kül kaplanmadan
Önce de yaşlıydılar

Köle denemez onlara
Yaşadıkları da söylenemez
Öylece yenik giderken
Zordur dışına çıkmak kapanın
Ama yine de yeşeriyordu umut
Göklere yükselen düşlerde
İhtiyarlayana kadar sürünmeyi reddedenlerin düşlerinde

Şanssız olup da yaşarlarsa
Savaşa gitmek içindi
Savaşta bitmek içindi
Dudaklarının ucundan daha doğmamış yirmi yaşlarını
Dehşet tarlasına açmalarını isteyen
Bir savaş ustasının emriyle
Ve ölüyorlardı korku içinde
Evet efendimiz bütün sefillikleriyle
Evet evet kıllarla kaplı üstleri
Sorun kendinize ey güzelim gençlik
Bir hatıranın gölgesi geçerken
Bir iniltinin nefes süresi kadar hiç olmazsa

Neden öldürdüler Jaurès'i?
Neden öldürdüler Jaurès'i?

Çeviren: A. Güler

Ek 3: *Doğulu bir kız*

Patricia Kaas, (Forbach, 1966 doğumlu), Une fille de l'est

https://www.youtube.com/watch?v=aurG5q909_A Une Fille de l'Est

“Bütün bu haçlar, bütün bu siperler
Kanın bedelinin öğrenildiği yer burası
İki taraf da toprağa düştüğünde
Savaşın saçmalığının öğrenildiği yer burası”

Çeviren: A. Güler

Büyük Savaşın doğu ve batı cepheleri, Gelibolu ve Alsace Lorraine hafıza mekânları. Her iki örneğin tarihsel, kültürel, özgül koşullarından doğan farklılıkları var. En büyük benzerlikler milliyetçilik alanında ortaya çıkıyor. Savaş sonrası 1920'ler, yeni bir savaşın beklendiği, ulus devletlerin kendini güçlendirmeye çalıştığı 1930'lar, savaş sonrası, 1970'ler, liberal bir söylemin hakim olduğu 1980'ler, nostalji duygusunun canlandığı 1990'lar ve 2000'lerde postmodern anma biçimleri, hatırlamanın ve toplumsal hafızanın ticari bir meta haline gelmesi, hafıza turizmi karşılaştırmaya uygun. Yüzüncü yıl anmalarına günümüz postmodern kültürel atmosferinin yanı sıra, dinci ve ticari ağırlıklar, güncel siyasi tartışma ve çekişmeler damgasını vuruyor. Ama unutulmaması gereken bir şey daha var. Her zaman başkaları da vardı: savaşa karşı, savaşı yeren, barışı ve pasifist siyaseti savunanlar her iki dünya savaşı döneminde de düşüncelerini aktif olarak dile getirdiler, savundular. Bu düşüncelere uygun toplumsal hafıza ve hafıza mekânlarının ortaya çıkması için mücadele ettiler.

